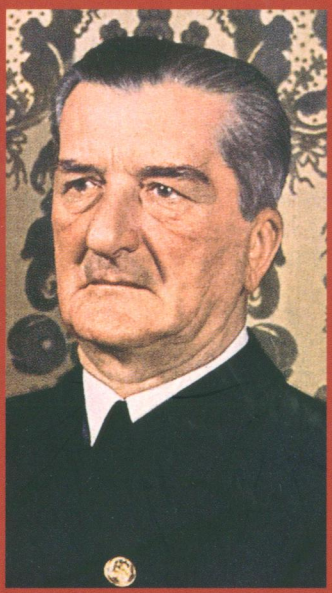

A HORTHY-KORSZAK

VITATOTT KÉRDÉSEI

Kossuth

X-305930

A HORTHY-KORSZAK
VITATOTT KÉRDÉSEI

Konferencia

MTA Székháza, Díszterem
2020. szeptember 14–15.

Kossuth Kiadó

A 2020. szeptember 14–15-én rendezett
A Horthy-korszak vitatott kérdései
című konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
3.
SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001342347
X 305930

ISBN 978-963-544-283-6

Minden jog fenntartva

© Szerzők 2020
© Kossuth Kiadó 2020
Borítókép © Cultiris Kulturális Képügynökség/AKG

Felelős kiadó Kocsis András Sándor,
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Papp Miklós
Nyomdai előkészítés Gróf Levente
Borítóterv Veres Ildikó
Korrektor Török Judit
www.kossuth.hu / kiado@kossuth.hu

Nyomtatta és kötötte a Central Dabasi Nyomda Zrt.
Felelős vezető Balizs Attila vezérigazgató
www.dabasprint.hu

Tartalom

Megnyitó (Zsoldos Attila, az MTA II. Osztályának elnöke) 9
Köszöntő (Freund Tamás, az MTA elnöke) 11

A „hárommillió koldus" és a többiek... társadalom
és társadalompolitika
Elnök: Gyáni Gábor

Bevezető előadás
Tomka Béla: *A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták* 17

Felkért hozzászólók
Bódy Zsombor: *A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdéséről* 33
Egresi Katalin: *Szociálpolitikai gondolkodás és szociális jogalkotás a két világháború közötti Magyarországon* 39
Szilágyi Zsolt: *Alternatív Trianon, digitális forradalom* 44

Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege
Elnök: Vonyó József

Bevezető előadás
Püski Levente: *A Horthy-korszak politikai rendszere* 55

Felkért hozzászólók
Kerepeszki Róbert: *A két világháború közötti magyar politikai rendszer jellege és társadalmi beágyazottsága* 75

Ignácz Károly: *Folyamatosság és változás: a politikai rendszer működésmódjának időbeli és térbeli különbségei* 81
Paksa Rudolf: *Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege. Hozzászólás Püski Levente alkotmánytörténeti áttekintéséhez* 86

Nem a „kard", hanem a „kultúra"!
Oktatás és művelődés
Elnök: Pók Attila

Bevezető előadás
Ujváry Gábor: *Nem a kard, hanem a kultúra. A Horthy-korszak kulturális politikája* 97

Felkért hozzászólók
Sipos Balázs: *A Horthy-korszak kultúrtörténetéről – a kultúrpolitikától a nők helyzetéig* 113
Papp István: *Kulturális politika* 120
Balogh Margit: *A Horthy-korszak egyházpolitikai jellegzetességeiről* 126

Zsidóság, antiszemitizmus, holokauszt
Elnök: Karády Viktor

Bevezető előadás
Karsai László: *A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései* 135

Felkért hozzászólók
Kovács András: *A Horthy-korszak, a holokauszt és a magyar történetírás* 156
Szita Szabolcs: *A magyar holokauszt vitatott kérdéseihez* 163
Molnár Judit: *Gondolatok a magyar holokauszt vitatott kérdéseiről* 167

Külpolitika és revízió: mindent vissza?
Elnök: Pritz Pál

Bevezető előadás
Zeidler Miklós: *Külpolitika és revízió – Mindent vissza?* 175

Felkért hozzászólók
Ablonczy Balázs: *A Horthy-korszak külpolitikájának eszmei kontúrjai és egyéb állatfajták* 197
L. Balogh Béni: *„Optimális revízió"* 200
Hornyák Árpád: *Gondolatok a revízió kérdéséről* 205

Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges?
Magyarország a második világháborúban
Elnök: Szakály Sándor

Bevezető előadás
Ungváry Krisztián: *Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges?* 213

Felkért hozzászólók
Számvéber Norbert: *A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban* 246
Joó András: *Kísérlet a háborús részvétel következményeinek elhárítására – Kállay Miklósról, a mozgástérről és a „cseppfolyós" magyar határokról* 252
Pető Andrea: *Kovácsné* 259

Horthy Miklós: Honmentő és/vagy honvesztő?
Elnök: Romsics Ignác

Bevezető előadás
Turbucz Dávid: *Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő?* 267

Felkért hozzászólók
Bencsik Gábor: *Horthy, az elég jó államfő* 283

Olasz Lajos: *Horthy Miklós dinasztikus törekvései – tények és feltételezések* 288
Bern Andrea: *Államférfi volt-e Horthy Miklós?* 294

Frank Tibor: *Zárszó: Vitapontok* 303
Pritz Pál: *Búcsúzóul: Együttes álláspontok felé* 311
Gyáni Gábor: *Utószó: Eszmecsere a tisztánlátás érdekében* 317

Megnyitó

Alkalmam nyílt már arra, hogy megfogalmazzam a történelem számos jellemzőjének egyikére vonatkozó álláspontomat. Ezt most nem – az egyébként még a képzeletemben sem létező – Galeottóm kedvéért ismétlem meg – mert az előző alkalommal nem tudta feljegyezni –, hanem azért, mert kiindulópontja néhány megjegyzésnek, amelyekre mindazok, akik nem hivatásos művelői a történettudománynak, viszont beleolvasnak e kötetbe, egyfajta használati útmutatóként támaszkodhatnak a következőkben.

E szerint: a történelem nem svédasztal, melyről ki-ki kiválogathatja a maga számára az ízletesnek tűnő falatokat, aztán a többivel majdcsak kezd valamit a személyzet. Lehet, persze, így is tekinteni a történelemre, de abból sosem lesz történettudomány, legfeljebb emlékezetpolitika vagy laposföld-hívők és kézrátétellel gyógyítók zavaros handabandázása, s, őszintén szólva, magam sem tudom, melyik a kevésbé kívánatos. A történettudomány ezzel szemben kész szembenézni azzal a ténnyel, hogy a történelmet nem mi, tudniillik a jelenben élők, alakítottuk, hanem készen kaptuk az előző generációktól egyfajta örökségképpen, de nekünk kell együtt élnünk vele, mégpedig az egésszel. Ez a helyzet – valljuk meg – bizonyos szempontból joggal mondható igazságtalannak, ám attól még nem változik meg. Feldolgozásában a történettudomány van segítségünkre a maga eszközeivel, melyek használatát ugyanolyan szigorú előírások szabályozzák, mint történik az bármely más tudomány esetében, s melyek éppen azért megbízható őrei a szakszerűségnek, mert nem valamely hatóság kezdeményezése, hanem a szakma gyakorlóinak közmegegyezésén alapuló szokások alakították ki azokat.

A múltat sohasem fogjuk a maga teljességében megismerni, miként, egyébként, a jelenről sem mondhatjuk, hogy minden részlete világosan áll előttünk. Mindazonáltal a jelen válik múlttá, s így az éppoly összetett, mint amennyire az a jelen. Ha tehát a történész végzi a dolgát, nagyon is könnyen előfordulhat, hogy olyasmit ír, ami aztán sokaknak nem tetszik: kinek azért, mert megtörtént, kinek azért, mert írnak róla.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Megorrolni a történészre azért, mert képviseli a legjobb tudása szerint és szakmája szabályait követve kialakított tudományos álláspontját: ez éppen annyira értelmes, mint megharagudni az orvosra, ha rossz hírt kénytelen közölni.

A következő oldalakon tudós kollégáim a Horthy Miklós nevével fémjelzett időszak történetét veszik górcső alá a maga ellentmondásokkal teli sokszínűségében. A tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia Székházában 2020. szeptember 14–15-én tartott konferencián elhangzott előadások írott változatai. A konferenciának Akadémiánknál alkalmasabb helyszíne nem is lehetett volna. Elődeink éppen azért hozták létre ezt a házat – egyszerre értve e kifejezés alatt magát az épületet és azt az intézményt, mely igazi otthonra lelt falai között –, hogy legyen egy hely e hazában, ahol a tudományok képviselői bármiféle kötöttségek nélkül, szabadon eszmét cserélhetnek, lefolytathatják azokat a vitákat, melyek nélkül a tudomány nem létezhet. A Filozófiai és Történettudományok Osztálya, a konferencia házigazdája, úgy tapasztalom, mindig készséggel áll azon kezdeményezések mellé, amelyek a tudományos ismeretek gyarapítása révén hozzájárulnak ahhoz, hogy többet értsünk világunkból, legyen szó akár annak múltjáról, akár jelenéről. Így történt ez most is.

Kedves kötelességem köszönetet mondani mindazoknak, akiknek a munkája – bármely módon és bármekkora mértékben – lehetővé tette, hogy sor kerüljön a konferenciára, miként azért is, hogy annak eredményeit immár írásban olvashatjuk.

Zsoldos Attila

Köszöntő

„Ha csinálok egy filmet Leninről, Horthyról vagy Kádárról,
akkor már az ötlet kiveri a biztosítékot ahelyett, hogy azt vizsgálnánk
meg, hogyan lehet bemutatni egy-egy összetett személyiséget
a bűneivel és az erényeivel együtt."

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Kedves Kutatótársak!

Egy ismert magyar színművész-rendező-producer fakadt ki így egy interjúban annak illusztrálására, hogy – mint fogalmazott – bizonyos kérdésekhez már nem is merünk hozzányúlni.

A teremben ülők közül bizonyára mindenkinek van személyes tapasztalata arról, amiről a művész beszélt: a közéletünket feszítő, vitatott témák között valóban vannak olyanok, amelyek heves indulatokat keltenek, és egyelőre nem látni a jelét annak, hogy konszenzus alakuljon ki velük kapcsolatban.

Különösen igaz ez a magyar történelem elmúlt évszázadának sorsfordító eseményeire és meghatározó történelmi alakjaira.

Tabutémák ugyanakkor ma már sem a művészetekben, sem a tudományban – ideértve hangsúlyosan a történettudományt – nincsenek, legalábbis nem szabadna lenniük. 1990 óta semmiféle ideológia nem kötheti gúzsba a kutatók és az alkotók kezét. Felelősségük azonban éppen ezért nagyon nagy. De a lehetőségeik is, hiszen ma már szinte minden szakkönyv, információforrás hozzáférhető, a levéltári anyagok igen nagy része digitalizálva kutatható, egyre biztosabb talajt teremtve a következtetések levonásához. A történészek által így feltárt tények hiteles igazodási pontot, hivatkozási alapot jelentenek az őket idéző sajtó, illetve a laikusok tömegei számára.

Bármennyire is nő a hiteles történeti dokumentumok mennyisége, a történettudomány művelői mégis vitatkoznak, és ez így van rendjén.

Mások vagyunk világnézetünkben, érzelemvilágunkban, előképzettségünkben, prioritásainkban. A sokszínűség és vita a tudományos fejlődés egyik mozgatórugója, amint azt elnökjelölti koncepciómban is kifejtettem. Viták minden tudományterületen belül folynak, legfeljebb a zebrák mintázatának evolúciós adaptív értékéről szóló teóriák kevesebb indulatot keltenek a szélesebb közönség körében, mint egy hajdani politikus tettei.

Ilyen vitatott alakja a magyar történelemnek Horthy Miklós. Személyéről és koráról – egyebek mellett a mostani konferencia résztvevőinek köszönhetően – sokat tudunk ugyan, de még a szakmai közösség által legelismertebb kutatók között is éles viták folynak a megítéléséről.

A konferencia programját olvasva ugyanakkor kijelenthető: a szervezők a legkényesebb kérdések elől sem tértek ki, sőt éppen azok köré csoportosították a hét panelt. Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya elnökének, Zsoldos Attilának, valamint Romsics Ignác akadémikusnak, az MTA Elnöksége Közgyűlés által megválasztott tagjának, illetve minden, a szervezésben részt vevő közreműködőnek a munkáját. Bízom benne, hogy az általuk előkészített konferencia bizonyítja majd, hogy a történettudomány módszereit és a tényeket tiszteletben tartó kutatók – még ha értékelkötelezettségük különbözne is – képesek egymással termékeny dialógust folytatni.

Kedves Kutatótársak!
A történészek egymás közötti szakmai vitája fontos ugyan, de az Akadémia feladata nem merülhet ki abban, hogy megszervezi és helyet ad a hasonló rendezvényeknek. Kötelességünk és az MTA nyáron hivatalba lépett új vezetésének eltökélt szándéka, hogy a nemzet önismereti diszciplínái, a bölcsészet- és a társadalomtudományok igazolt megállapításai az eddigieknél célirányosabban és nagyobb hatásfokkal jussanak el a társadalom lehető legszélesebb köreihez és a kormányzati szervekhez egyaránt.

A Magyar Tudományos Akadémia eddig is elkötelezetten támogatta az ezzel kapcsolatos kutatómunkát. Példa erre egyebek mellett a trianoni békeszerződéssel és következményeivel foglalkozó, az Akadémia Lendület programjának keretében létrehozott, önálló kutatócsoport munkája. Az Ablonczy Balázs által vezetett Trianon 100 Kutatócsoport az elmúlt években legalább annyira törekedett arra, hogy új tudományos eredményeket érjen el, mint arra, hogy ezeket közérthető, olvasmányos stílusú

kiadványokban adja közre, valamint népszerűsítő előadásokon és tudományos konferenciákon számoljon be róluk.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
A mostani rendezvény is jól példázza, hogy az Akadémia teszi a dolgát. Nemcsak teret ad a maihoz hasonló vitáknak, de egyenesen ösztönzi őket. Törekvése, hogy ezek a viták politikától függetlenül, a saját törvényeihez szigorúan ragaszkodó tudomány szabályainak megfelelően folyjanak.

Így nemcsak azt tudjuk demonstrálni, hogy milyen sokszínű a magyar kutatói közösség és maga az Akadémia, hanem az Önök segítségével azt is, amit a köszöntőm elején idézett rendező-színész óhajként megfogalmazott, vagyis hogy miként lehet bemutatni egy-egy összetett személyiséget. Igaz, ezúttal nem a filmművészet, hanem a történettudomány módszereivel és eszközeivel.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket,
és eredményes tanácskozást kívánok!

Freund Tamás

A „hárommillió koldus” és a többiek... társadalom és társadalompolitika

ELNÖK: GYÁNI GÁBOR

TOMKA BÉLA

A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták

A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása az utóbbi években más környezetben folyt, mint a kötetben szereplő további területek vizsgálata. Bátran állíthatjuk, hogy a társadalom- és gazdaságtörténet esetében nyugodtabb ez a közeg, mint az időszak politikai rendszerének és a holokausztnak a kutatása vagy Horthy Miklós történelmi szerepének meghatározása vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi témákról is higgadt és eredményes diskurzust folytatnak a múlttal foglalkozó szakemberek, folyamatosan gyarapítva az ismereteket és korrigálva az esetleges tévedéseket. A történettudomány – csakúgy, mint a tudomány egyéb ágai – szakfolyóiratai, tudóstársaságai és más szakmai intézményei révén hatékony mechanizmusokat működtet a hamis vagy kevéssé megalapozott eredmények kiszűrésére. A csatazaj tehát ezeken a területeken sem a komoly szakmai munkát végzők köréből jön: őket általában ízlésük is távol tartja a harci dobok püfölésétől, s legfeljebb akkor hangosak, ha szakmai autonómiájukat fenyegeti veszély. Az említett kérdésekről zajló, kibékíthetetlen álláspontokat felvonultató viták többnyire nem szakmai, hanem politikai indíttatásúak.

Visszatérve a saját területemhez: több körülmény magyarázza azt, hogy a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások eredményei tekintetében a politikai motivációjú polémia kevésbé jellemző. Az okok közül kettőt emelek ki: egyrészt a gazdasági és társadalmi változások és az azokat befolyásoló mechanizmusok már első ránézésre is összetettek, személytelenek, így kevésbé kínálkozik lehetőség a gyors és szakértelmet látszólag nem igénylő ítélkezésre; másrészt a társadalom- és gazdaságtörténet

kutatásának sajátos módszertana és nyelve alakult ki: az emlékezetpolitikai vitákban mind nagyobb számban részt vevő, sőt azokat jórészt generáló pártkatonák és megmondóemberek néhány könyv elolvasása után képesek határozott véleményt megfogalmazni összetett történeti problémákról, de lemondanak arról, hogy megértsék például a nemzeti jövedelem és a bruttó nemzeti termék közötti különbségeket, vagy szakszerűen használják, mondjuk, a teljes termékenységi arányszám fogalmát.

Olyan messzire nem mennék, hogy a Horthy Miklós 1944-es szerepével foglalkozó kollégáimnak azt tanácsoljam: illesszenek gondolatmenetükbe minél több történeti demográfiai szakkifejezést és okfejtést, s figyeljék a magukat „könnyen és gyorsan" Horthy-szakértőnek kiképző publicistákra gyakorolt hatást; de azt állítom, hogy fokozná a Horthy-korszakkal kapcsolatos emlékezetpolitikai viták szakszerűségét és eredményességét, ha azokban a társadalmi és gazdasági összefüggések nagyobb szerepet kapnának. Zárójelben: megjegyzésem semmiképpen sem a színvonalas történeti ismeretterjesztő újságírásra vonatkozik, amit nagyra értékelek; társadalmilag igen káros azonban, ha az ilyen tárgyú publicisztika elszakad a tudománytól, s még inkább az, ha egyenesen maga kívánja megmondani, hogy mi az érvényes tudományos eredmény. A tudomány univerzalisztikus értékvilágával mérsékli a társadalmi polarizációt – a tudományellenesség fokozza azt.

A Horthy-korszak társadalmáról és gazdaságáról folytatott diskurzus tehát máig többnyire szakmai keretek között maradt, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy e területek kutatói között nincsenek nézetkülönbségek, s még kevésbé azt, hogy hiányoznak az eredeti produktumok. A következőkben nyilvánvalóan nem is leszek képes a közelmúlt minden fontos vitájáról és szakmai újdonságáról beszámolni – előre is elnézést kérve az érintett kollégáktól –, hanem négy témakört választok ki, melyek vagy központi jelentőségűek, vagy rájuk vonatkozóan az utóbbi évek kutatásai olyan új eredményeket hoztak, melyek egyben kihatnak az egész Horthy-korszak interpretációjára. Ezek a következők: a két világháború közötti gazdasági növekedés üteme és a fejlődés regionális különbségei, a Horthy-korszak társadalmi tagolódása, a kor szociálpolitikája – melyre a szekció és a fejezet címe is utal – és végül az időszak szélsőséges ideológiáinak, különösen antiszemitizmusának társadalmi gyökerei.

Kezdve az elsőként megjelölt témával: a Horthy-korszak gazdasági teljesítményének megítélése sokáig – a rendszerváltozásig, de esetenként azt

követően is – igen negatív volt. A legtöbb szerző azt emelte ki, hogy ebben az időszakban jelentősen csökkent a gazdasági növekedés üteme a dualizmushoz viszonyítva, s az egy főre jutó bruttó hazai termék gyarapodása a második világháborút követő periódushoz képest is alacsony volt.[1] Az utóbbi nagyjából másfél évtizedben azonban fontos fejleményeket láthatunk a kutatásban. Mindenekelőtt sikerült konszenzusra jutni több fontos módszertani kérdésben: ma már lényegében minden kutató Angus Maddison adatsorait használja (szemben például Paul Bairoch korábban elterjedt adataival, melyek egyébként nem is annyira a Horthy-korszak esetében torzítottak, hanem főként a tervgazdasági időszak teljesítményét túlozták el);[2] továbbá teret nyert, hogy a két világháború közötti időszak gazdasági növekedésének értékeléséhez nem elegendő a hazai perspektíva, hanem az csak nemzetközi összehasonlítások révén lehet meggyőző;[3] emellett ezekhez a vizsgálatokhoz sikerült kialakítani a szisztematikus nemzetközi összehasonlítások adatbázisát és módszertani kereteit.

Az ilyen alapokon nyugvó újabb kutatások eredményei több vonatkozásban különböznek a két világháború közötti magyarországi gazdasági növekedést tárgyaló irodalom korábbi megállapításaitól. Az eltérések két tekintetben különösen jelentős következményekkel járnak: egyrész a dualizmus és a Horthy-rendszer gazdasági növekedésének különbségei vonatkozásában; másrészt új megvilágításba helyezik a trianoni béke gazdasági hatásait is. A vizsgálatok egyik fontos eredménye az, hogy nem indokolt a dualizmus időszaka és a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményének éles szembeállítása.[4] A dualizmus éveinek gazdasági

1 Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929.* Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó, 31–35.; Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest, 1978, Kossuth-KJK, 199–200.; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest, 2006, Aula, 19–25.

2 Angus Maddison: *The World Economy: A Millennial Perspective.* Paris, 2001, OECD; Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics.* Paris, 2003, OECD; lásd a hosszú ideig Maddison által vezetett Groningen Growth and Development Centre (GGDC) adatbázisát is: https://www.rug.nl/ggdc/.

3 Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó, 29–34.

4 A dualizmus időszakának növekedésére: Max-Stephan Schulze: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History,* vol. 4 (2000) 311–340.; a kutatási problémák áttekintésére: Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In Gerő András szerk.: *A Monarchia kora – ma.* Budapest, 2007, Új Mandátum Kiadó, 44–72.

növekedése csak akkor tűnik magasnak, ha az első világháborús éveket is magában foglaló után a következő periódushoz viszonyítunk, de az eltérés még ekkor sem drámai mértékű: 1890 és 1913 között átlagosan évi 1,6%-ot, míg 1913 és 1939 között évi 1,2%-ot tett ki a növekedés üteme. Ha az 1920 és 1939 közötti periódust vizsgáljuk, ebben az esetben lényegesen nagyobb – évi átlagban 2,7%-os – növekedés az eredmény. Igaz ugyanakkor, hogy 1920-ban a termelés szintje még nem érte el a háború előttit, s ez magában hordozza a torzítás lehetőségét. Ezért az értékelést segítendő célszerű nemzetközi perspektívába helyezni az első világháború előtti és utáni magyarországi gazdasági teljesítményt. Az első világháború előtti időszakhoz viszonyítva a háború utáni két évtizedben mérséklődött a gazdasági növekedés üteme Magyarországon – természetesen ugyanúgy a trianoni területet vizsgálva –, de a csökkenés nem volt egyedi eset, a legtöbb európai országban látható. A visszafogottabb növekedés okai közé különösen az első világháború gazdasági következményei és a háború után tért hódító gazdasági nacionalizmusok (vámok, külkereskedelmi korlátozások) romboló hatása tartozott.[5] Az összehasonlítások legfontosabb eredménye az, hogy az egy főre jutó GDP értéke Magyarországon 1890-ben a nyugat-európai szint 58,1%-át, 1913-ban 60,4%-át, 1939-ben 58,3%-át tette ki, vagyis lényeges elmozdulás nem történt öt évtized alatt. Az összehasonlítások alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a dualizmus évtizedeinek magyarországi gazdasági teljesítménye nemzetközi mércével mérve legfeljebb egy árnyalattal tekinthető jobbnak, mint a két világháború közötti évek növekedési dinamikája.[6]

Magyarország első világháborút követő gazdasági fejlődésének máig legnagyobb figyelmet kiváltó kérdése a trianoni békeszerződés hatása. A Teleki Pál és köre érvrendszeréig, valamint a két világháború közötti időszak revizionista pamfletirodalmáig visszanyúló interpretáció szerint Trianon nyomán Magyarország olyan súlyos veszteségeket szenvedett – mindenekelőtt természeti erőforrásokban: ásványkincsek, erdőállomány stb., továbbá a gazdasági kapcsolatok megszakadása révén –, hogy az a következő évtizedekben átfogó akadályokat gördített Magyarország

5 Pogány Ágnes: A nagy háború hosszú árnyéka. In Tomka Béla szerk.: *Az első világháború gazdasági következményei.* Budapest, 2015, Osiris Kiadó, 257–282.

6 Az adatokra részletesen lásd Tomka: *Gazdasági növekedés...* 267–271.

gazdasági fejlődésének útjába. Mint Teleki Pál fogalmazott: az egész Kárpát-medence stagnálásra van ítélve.[7]

A fentiekben is idézett adatok alapján azonban rögzíthetjük, hogy az első világháború utáni rekonstrukció nemzetközi viszonylatban is sikeresen zajlott le Magyarországon, s nem látjuk a békeszerződés és a területi változások sokszor emlegetett, erőteljesen negatív hatását. Ha Trianon gazdasági eredője valóban olyan megsemmisítő lett volna, mint azt a kortársak feltételezték, s azóta a szakirodalomban – makroszintű számításokkal nem alátámasztott módon – gyakran megjelent, akkor az 1920-as években nem mehetett volna végbe gyors gazdasági regeneráció.

Elvileg persze lehetséges magyarázat az, hogy a Trianon utáni Magyarország gazdasági növekedésének üteme azért nem tért el számottevően a nemzetközi trendektől, mert a békeszerződés hatása ugyan súlyosan negatív volt, de ezt ellensúlyozta valamilyen más, kedvező tényező, mely más országokban nem érvényesült. Nincs azonban jele annak, hogy ilyen jelentős pozitív faktor létezett Magyarországon az 1920-as években. Véleményem szerint leginkább két körülmény jöhetne szóba: a viszonylag mérsékelt háborús károk és a külföldi tőkeimport. Ezek tagadhatatlanul előnyös hatást gyakorolhattak a növekedésre, de nem voltak egyediek, csak Magyarországra jellemzők, s így érdemben nem módosíthatják a fenti összehasonlításból levont következtetést.

Megalapozottan érvelhetünk tehát úgy, hogy a trianoni békeszerződés után azért lehetett viszonylag sikeres a magyar gazdaság, mert a békeszerződésnek voltak ugyan negatív gazdasági hatásai, de ezek összességében – különösen hosszabb távon – nem befolyásolták jelentősen a magyar gazdaság teljesítményét. Ennek fő oka az, hogy a természeti erőforrások – mint

7 A korabeli diskurzusra lásd például Buday László: *A megcsonkított Magyarország.* Budapest, 1921, Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság; Buday László: *Magyarország küzdelmes évei.* Budapest, 1923, A szerző kiadása, 100–104.; Magyar Reviziós Liga: *Hungary Before and After the Treaty of Trianon.* Budapest, 1931, Magyar Reviziós Liga; Pál Teleki: *Short notes on the economical and political geography of Hungary.* (Kiadványok 34.) Budapest, 1919, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája; Teleki Pál: *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján.* Budapest, 1920, Magyar Földrajzi Intézet; Paul Teleki: *The Evolution of Hungary, and Its Place In European History.* New York, 1923, The Macmillan Company; Hajdú Zoltán: Hol él a magyar nemzet? Államterület, államhatár-változások, államföldrajz és a nemzet kölcsönviszonyának szemlélete a magyar földrajztudományban 1947-ig. In Cieger András szerk.: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei.* Budapest, 2009, Atelier, 105–135.

például az ásványkincsek és erdők – már a két világháború között sem tartoztak a gazdasági növekedés fontos tényezői közé, sokkal inkább a gazdaság szerkezeti változásai, a technológiai fejlődés és a humán tőke voltak a fejlődés hajtóerői, és ezeket nem érintette negatívan a békeszerződés.[8]

Az utóbbi években fiatalabb korosztályokhoz tartozó kutatók – mint Demeter Gábor, Pénzes János és Szilágyi Zsolt – óriási adattömeget feldolgozva és kifinomult módszerekkel vizsgálták a Trianon előtti és utáni Magyarország regionális társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeit.[9] A mikroszintig hatoló munkák más oldalról is megerősítették az imént jelzett makroszintű eredményeket, s ezen túl egy sor újszerű következtetéshez vezettek. Ezek közül itt kettőt emelek ki. Bár erre vonatkozóan Beluszky Pál korábban már fontos kutatásokat folytatott,[10] Demeter Gábor 27 indikátoron alapuló vizsgálata minden eddiginél meggyőzőbben és pontosabban kimutatta, hogy az első világháború előtt nem létezett nyugat–keleti lejtő a Kárpát-medencében, s nem volt ilyen a későbbi trianoni területeken sem.[11] A Duna–Tisza köze és a Tiszántúl a halandóságot, az írni-olvasni tudást és számos más aspektust magában foglaló összetett mutató alapján fejlettebbnek számított, mint a Dunántúl jelentős részei. Szilágyi Zsolt kutatásai azt is dokumentálták, hogy a két világháború között a Duna–Tisza köze igen jól teljesített – ahogy ő fogalmaz – a modernizáció terén.[12] E kutatásokból az is kiderül, hogy az 1920-as politikai

8 Ezekre részletesen: Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In Bódy Zsombor szerk.: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Budapest, 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 70–75.

9 Demeter Gábor – Pénzes János – Radics Zsolt: Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és törésvonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In Demeter Gábor – Szulovszky János szerk.: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 2018, MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 219–254.; János Pénzes: The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary. *Regional Statistics,* vol. 10 (2020) No. 1. 60–81.

10 Beluszky Pál: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán). In Dövényi Zoltán szerk.: *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* Budapest, 2000, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 299–326.

11 Gábor Demeter: Estimating Regional Inequalities in the Carpathian Basin – Historical Origins and Recent Outcomes (1880–2010). *Regional Statistics,* vol. 10 (2020) No. 1. 23–59.

12 Zsolt Szilágyi: Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary During the First Third of the Twentieth Century. *Hungarian Historical Review,* vol. 8 (2019) No. 1. 121–152.

határok keleten megközelítőleg egybeestek a társadalmi-gazdasági választóvonalakkal. Ez azt jelentette, hogy az Erdély és Magyarország közötti gazdasági unió az 1867 utáni évtizedekben nem eredményezte a társadalmi-gazdasági különbségek számottevő csökkenését. Ez pedig új megvilágításba helyezi a dualizmus kori gazdasági rendszer integrációs képességét – a Monarchián belüli, sokat emlegetett centripetális erők jellegét és jelentőségét is árnyalva.

A Horthy-rendszer társadalomtörténete felé fordulva erre vonatkozóan az utóbbi évtizedek kétségkívül legnagyobb hatású munkája a Kövér György és Gyáni Gábor által írt *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* című kötet, illetve annak Gyáni Gábor által jegyzett második, korszakunkat tárgyaló része.[13] A hatást mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a később ebben a témában kiadott tankönyvek és összefoglaló kiadványok – beleértve az interneten elérhető összeállításokat is – jórészt követik annak szerkezetét, sőt gondolatmenetét. A Horthy-korszak társadalmi mozgásait a könyv elsősorban a főbb társadalmi csoportok történetén keresztül mutatja be: nem egy klasszikus osztályelmélet segítségével teszi ezt, hanem több tényező kombinálásával különít el átfogó csoportokat. Az elitek, a középosztály, a kispolgárság-parasztság és az alsó osztályok jellemzésére vonatkozóan a könyv meglátásai időtállónak bizonyultak. Érdekes módon inkább a korszak társadalmának struktúraképző tényezői tekintetében látunk jelentősebb különbségeket a történeti irodalomban.

Gyáni hangsúlyosan elhatárolódik az úgynevezett „kettős struktúra" elméletétől, melynek rendszeres megfogalmazása – mint ismert – Erdei Ferencig nyúlik vissza.[14] Az elképzelés szerint a két világháború közötti magyar társadalmat olyan többszörösen összetett szerkezet jellemezte, amely nem csupán a termelési viszonyoknak és a jövedelmi/vagyoni helyzetnek megfelelően oszlott alsó, középső és felső rétegekre, hanem ezen törésvonalakat mintegy keresztülmetszve modern és tradicionális csoportokra vált szét. Ezáltal „történelmi nemzeti" és „modern polgári" tömbök jöttek létre, de a kettős struktúra nem terjedt ki a társadalom egészére, hanem alatta régi állapotában megmaradt a parasztság. A „nemzeti"

13 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

14 Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall,* 2. évf. 2001. 3–4. sz. 221–231.

és a „polgári" társadalom mindenekelőtt a keresztény-zsidó megosztottságban nyilvánult meg, vagyis ezt teszi Erdei a magyar társadalom meghatározó csoportképző tényezőjévé.[15]

E modell érvényességéről még az ezredforduló körül vita bontakozott ki. Míg Karády Viktor, Romsics Ignác és mások plauzibilisnek, használhatónak tartották Erdei megfontolásait,[16] addig Gyáni úgy vélte, hogy a koncepció nem csupán statikus, hanem mindenekelőtt hiányzik az empirikus megalapozottsága.[17] E helyett a nemzetire és polgárira hasadó társadalom képe inkább a Horthy-korban uralkodó politikai diskurzus és értékrend következménye. Mindazonáltal a vita úgy halt el, hogy nem járt igazi konklúzióval: egyrészt eleve inkább csak Gyáni fejtette ki érveit explicit módon, másrészt azonban ő is jórészt megmaradt elméleti síkon, megelégedve ellenpéldák megfogalmazásával.

Így összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a Horthy-korszak társadalmi szerkezetének kutatásában az utóbbi két évtizedben fontos új szempontokat hoztak például Bódy Zsombor elitekre és Klement Judit nagypolgárságra vonatkozó vizsgálatai, de új társadalomtörténeti eredményeket inkább a rétegződéskutatáson túl láthatunk.[18]

Áttérve egy ilyen területre, a szociálpolitika történetére: a szekció, illetve a fejezet címében is megjelenő régi toposz arra az elképzelésre

15 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In Gyáni Gábor szerk.: *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 43–101.

16 Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció.* Tanulmányok. Budapest, 1997, Cserépfalvi Kiadása, 78–114.; Romsics Ignác: Magyar történeti problémák 1900–1945. In Püski Levente – Valuch Tibor szerk.: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet – DE Történelmi Intézet, 17–31.; Romsics Ignác: Magyarország(ok) a két világháború között. In uő: *A Horthy-korszak.* Budapest, 2017, Helikon, 298–301.

17 Gyáni: Érvek... 224–225.; lásd még Bódy Zsombor: „Polgárság" és „polgárosodás" fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár,* 2. évf. 2007. 3. sz. 3–15.

18 Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég,* 22. évf. 2017. 5–29.; Klement Judit: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In Kövér György szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest, 2006, Századvég Kiadó, 195–232.

utal, mely szerint a Horthy-korszakban a lakosság igen nagy része mélyszegénységben, sőt nyomorban élt, nem utolsósorban a fejletlen szociálpolitika miatt.[19] Nem tagadva azt, hogy a két világháború között tömegek nélkülöztek Magyarországon, figyelembe kell vennünk, hogy a szegénység relatív fogalom, vagyis mindig az adott kor jellemző életviszonyaihoz képest lehet meghatározni tartalmát. Ezért tudományosan jóval termékenyebb, ha a jövedelmi egyenlőtlenségek változására és az egyenlőtlenségek mérséklését, továbbá a szociális biztonság növelését célzó intézmények fejlődésére koncentrálunk. A jövedelemeloszlás vizsgálata nem kapott nagy hangsúlyt az utóbbi évek Horthy-korszakra vonatkozó társadalomtörténeti kutatásaiban, ellenben a szociálpolitika alakulására vonatkozóan vannak lényeges új eredmények.

Kitérő: bizonyára többeknek feltűnt, hogy a szekció meghirdetett címében a „társadalompolitika" kifejezés szerepel, én pedig szociálpolitikáról beszélek. Ennek oka, hogy véleményem szerint a társadalompolitika fogalmának használata több szempontból is félrevezető. A társadalompolitika olyan fogalmi újítás, amely azzal az érvénnyel született néhány évtizeddel ezelőtt Magyarországon, hogy a szociálpolitikán túli, a társadalom működésére befolyást gyakorló további politikai tevékenységeket is magában foglalja. Ezáltal azonban a kifejezés tautológiához vezet, mivel úgyszólván minden politikai cselekvésnek van társadalmi hatása, vagyis minden politika egyben társadalompolitika is. Különösen érvényes ez a gazdaságpolitikára, mely például az adórendszeren keresztül alapvetően determinálja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Márpedig, ha a társadalompolitika a szociálpolitika mellett a gazdaságpolitikát – és a politika más aspektusait – is lefedi, akkor egyrészt fogalmi eszköztárunk nem bővül, másrészt az elhatárolási nehézségek miatt homályossá válik terminológiánk. Ezért sem véletlen, hogy a nemzetközi irodalomban nem terjedt el ez a kifejezés. A társadalompolitika angol fordításával *(societal policy)* szinte csak magyar szerzők idegen nyelvre átültetett munkáiban találkozunk.

Visszatérve gondolatmenetem fő vonalához, az újabb kutatások a sommás elmarasztalás helyett differenciáltabb képet alkotnak a Horthy-

19 Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1986, Magvető, 34–42.

Míg a társadalombiztosítási lefedettségben kimutatható Magyarország lemaradása a két világháború között, addig a juttatásokban részesülő viszonylag szűk csoportok kedvező helyzetben voltak. Az ő juttatásaik relatív, bérekhez viszonyított szintje – különösen az állami alkalmazottak és a munkások esetében – megközelítette az ebben a tekintetben élenjáró nyugat-európai országokban kialakult viszonyokat.

A társadalombiztosítás mellett a szociálpolitika további területei közül a korban legfontosabbak a közegészségügy, a szegénygondozás és a lakáspolitika voltak. Ezek közül itt csak a közegészségügyre vonatkozóan tudok néhány megjegyzést tenni, melynek fejlődése egyértelműen felgyorsult az első világháború alatt és a két világháború között. Az új intézmények közül kiemelendő az 1915-ben létrejött Stefánia Szövetség, mely az anya- és csecsemővédelem terén volt aktív, különösen a nagyobb településeken, s a hasonló célokat követő, de a falvakra koncentráló, 1927-től megszerveződő Zöldkeresztes Szolgálat, mely 1934-től kezdődően már országos hatókörűvé vált. Szintén 1927-ben alakult az Országos Közegészségügyi Intézet, mely a fertőző betegségek elleni védekezést irányította. A kórházi ágyak és rendelőintézetek száma jelentősen gyarapodott, felszerelésük korszerűsödött – egyébként elsősorban a nem állami társadalombiztosítás finanszírozása nyomán. Ezeknek az intézményeknek is köszönhető, hogy a halandóság terén figyelemre méltó javulás következett be Magyarországon a két világháború között: a születéskor várható átlagos élettartam számottevően nőtt, melynek következtében ezen a téren Magyarország lefaragott a nyugat-európai országokkal szembeni hátrányából.[23]

A szociális kiadások alakulása alátámasztja az elmondottakat. Magyarország a két világháború közötti időszakban jelentősen elmaradt a nyugat-európai országoktól a jóléti juttatások átlagos színvonalában, de kevéssé különbözött az ilyen célú ráfordításoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát tekintve. Számításaink szerint Magyarországon 1930-ban a GDP 5,2%-át tették ki a szociális biztonságra fordított kiadások, beleértve ebbe a társadalombiztosítást és az állami alkalmazottak (köztisztviselők, tanárok, vasutasok stb.) nyugdíjkiadásait is. Ez a század elejéhez képest komoly növekedést jelentett, s nemzetközi összehason-

23 Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Horthy-korszakban. In Zeidler Miklós et al. szerk.: *A Horthy-korszak kézikönyve.* (Megjelenés alatt.)

rendszer szociálpolitikájáról.[20] Kiemelik, hogy a modern szociálpolitika nemzetközi összehasonlításban viszonylag korán, már a 19. század végén és a 20. század első éveiben megjelent Magyarországon – mindenekelőtt a társadalombiztosítás formájában –, s fejlődése nem állt le a két világháború között sem. A nagyipari munkásság kötelező betegségbiztosítását 1891-ben vezették be, 1907-ben pedig sor került az ipari munkásság és a kereskedelmi alkalmazottak kötelező baleset-biztosításának meghonosítására is.[21] A nyugdíjbiztosítás megteremtése lassabban haladt: az ipari és kereskedelmi munkavállalók nyugdíjbiztosításának bevezetése 1928-ban történt meg. Emellett az állami alkalmazottak több csoportja (köztisztviselők, katonák, vasutasok stb.) már a 19. század végétől kapott nyugellátást, és egyes kategóriák más szociális juttatásokra (családi pótlék, egészségügyi ellátás) is jogosultak voltak. Ellenben a két világháború között Magyarországon teljesen hiányzott a Nyugat-Európa számos országában ekkor már létező munkanélküli-biztosítás.[22]

Az ipari munkásság és a viszonylag kis arányú állami alkalmazottak mellett a többi társadalmi réteg bevonása a társadalombiztosítási, illetve más szociális rendszerekbe meglehetősen vontatottan zajlott a két világháború között is. Különösen szembetűnő az iparinál lényegesen magasabb létszámú mezőgazdasági foglalkoztatottak szociális ellátásának részlegessége, illetve jelentős csoportjaik esetében annak teljes hiánya.

20 Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon.* Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézet; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, 2003, Századvég Kiadó; Béla Tomka: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990.* Berlin, 2004, Akademie Verlag; Hámori Péter szerk.: *„Szegények mindig lesznek veletek..." Tanulmányok a szociálpolitika történetéből.* Budapest, 2006, PPKE BTK Szociológiai Intézet, 109–150.; Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon: Nézetek, programok és törvények, 1919–1939.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó; Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Budapest, 2010, Argumentum; Cora Zoltán: A szociálpolitika és a társadalombiztosítás fejlődése a két világháború közötti időszakban. In Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos szerk.: *Fejezetek a társadalom- és szociálpolitika történetéből.* 1. rész. Szeged, 2019, EFOP, 248–249.; Bódy Zsombor: A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt. *Aetas,* 34. évf. 2019. 4. sz. 5–26.

21 Szikra Dorottya: Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása. *Aetas,* 19. évf. 2004. 1. sz. 31–48.

22 Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi...* 51–67.

lításban is jelentősnek tekinthető. Ha csak a szűkebb társadalombiztosítással számolunk, a megfelelő arány ugyanebben az évben 1,6%-ra módosul. Ez európai viszonylatban már nem volt átlag feletti.[24]

Összefoglalóan a két világháború időszakának jóléti rendszerét súlyos ellentmondás jellemezte Magyarországon. Egyfelől az ipari alkalmazottak nagy aránya részesült betegség-, majd baleset-, végül nyugdíjbiztosításban, s a nekik nyújtott juttatások színvonala is magas volt nemzetközi összehasonlításban. Az állami alkalmazottak szintén viszonylag bőkezű szociális ellátáshoz jutottak. Ezzel szemben a lakosság nagyobbik hányadát kitevő mezőgazdasági népesség szociális jogai a korban mindvégig alacsony színvonalon maradtak, s csak a második világháború időszakában gyorsult fel valamelyest e réteg emancipációja. Ezt a kettősséget tovább erősítette az 1930-as évek végétől a szociálpolitikában is jelentkező etnicizálódási tendencia, a zsidó lakosság diszkriminációja, hiszen ezzel egy újabb társadalmi csoport kizárása történt meg a szociális rendszerekből.

Az utóbbi évek egyik fontos szakmai vitája éppen arra vonatkozóan bontakozott ki, hogy a faji politika mennyire alakította át a szociálpolitikai intézmények működését a Horthy-rendszer végső szakaszában. Többen – így Szikra Dorottya és Ungváry Krisztián – úgy vélték, hogy az 1930-as évek végétől a faji szempontok érvényesítése alapvetően megváltoztatta a magyarországi szociálpolitika működési mechanizmusait, ugyanis annak anyagi alapjává az elkobzott zsidó vagyonok váltak, amit – e szerzők szerint – az ONCSA finanszírozása is bizonyít.[25] Elismerve, hogy a faji szempontok megjelenése a szociálpolitikában jelentős új fejlemény a korban, de szem előtt tartva az egyes jóléti intézkedések súlyát és kiadásaik arányát, a magam részéről mérsékeltebb véleményt képviselek ezzel kapcsolatban: a lakásügyben kiemelkedő állami támogatást élvező ONCSA házépítési programjának megvalósítására szánt összegek messze elmaradtak a társadalombiztosítás és a szociális biztonságot szolgáló egyéb intézményekre fordított kiadások mögött. (Összehasonlításképpen

24 Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. *Korunk*, 23. évf. 2012. 11. sz. 46–51.

25 Szikra Dorottya: A szociálpolitika másik arca: Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországán. *Századvég*, 13. évf. 2008. 39–79.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Budapest, 2017, Jelenkor Kiadó.

az ONCSA-törvény [1940. évi XXIII. tc.] alapján 1940-re előirányzott 28 millió pengőt, és az 1941-re tervezett 41 millió pengőt egyedül a társadalombiztosítási táppénzellátások háromszorosan, illetve kétszeresen haladták meg, melyek töredékét jelentették az összes jóléti kiadásnak.) Ennél is fontosabb az, hogy a jóléti rendszer hosszú távú fejlődése szempontjából az ONCSA-nak kis jelentősége volt, szemben a tartós jogosultságokat teremtő más programokkal, különösen a társadalombiztosítással (nyugdíjbiztosítás, egészségbiztosítás). Így tehát az említett lakásprogramok kiadásai összességében viszonylag kismértékben növelték a jóléti kiadásokat, s alapvetően nem változtatták meg a jóléti ráfordítások szerkezetét és a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát.

Ez a kutatási probléma átvezet a kor antiszemitizmusának társadalomtörténeti összefüggéseiről folytatott vitához, melyre külön is kitérek, mivel úgy vélem, hogy a társadalomtörténet a szélsőséges ideológiák társadalmi gyökereinek vizsgálatán keresztül közvetlenül tud kapcsolódni a Horthy-korszak kutatásának más fontos területeihez.

Nem új problémafelvetésről van szó, de Ungváry Krisztián két kiadásban is megjelent, másodszor *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* címmel kiadott könyve ezt a kérdést különösen erősen exponálta.[26] E munka több tekintetben problematikus módszereket alkalmaz – magam is bírálatot írtam róla –, de a korábbiaknál átfogóbban és meggyőzőbben mutatja be a szélsőséges eszmék s különösen az antiszemitizmus társadalmi beágyazottságát a Horthy-korszakban.[27]

Ungváry dokumentálja, hogy a kirekesztés igénye már 1919-től igen erősen jelen volt a magyar társadalomban. A zsidóság hátrányos megkülönböztetése nem vagy nem csak törvényeken – mint a *numerus clausus* – nyugodott már az 1920-as években sem. A Horthy-rendszer úgynevezett bürokratikus antiszemitizmusa következtében – e fogalom Vági Zoltán munkájából származik[28] – a diszkrimináció az azt intézményesítő törvények nélkül is átfogó méreteket öltött, amit egyébként Kovács M. Mária és

26 Ungváry: *A Horthy-rendszer...* 146–187.

27 Tomka Béla: A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? *Múltunk*, 63. évf. 2018. 1. sz. 174–187.

28 Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In Randolph L. Braham szerk.: *Tanulmányok a holokausztról.* II. Budapest, 2002, Balassi Kiadó, 81–153.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, 2005, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó.

mások kutatásai több oldalról is megerősítettek.[29] Ez a gyakorlat különösen érvényesült az államigazgatási pozíciók betöltése alkalmával, de nem állami szervezetek esetében (felvásárló cégek, szövetkezetek stb.) is látható volt.

Az 1930-as évek végétől számos törvényben is testet öltő, egyre súlyosabb diszkrimináció gyakorlati lépéseit nemcsak az államapparátus felsőbb részein kezdeményezték, hanem alacsonyabb társadalmi szinteken is: egymással párhuzamosan kamarák és más érdekképviseletek, politikai és társadalmi szervezetek tettek ilyen javaslatokat. Emellett a végrehajtás alkalmával a helyi szereplők rendre túlteljesítették a központi intézkedéseket.

Az antiszemitizmus és más szélsőséges ideológiák két világháború közötti magyarországi térhódításának bemutatása során a történeti irodalom hagyományosan a politikai aspektusokra koncentrál. Az említett kutatások azonban ráirányítják a figyelmet arra, hogy ezek az ideológiák nem csupán felülről lefelé terjedtek, hanem gyakran a civil társadalom is kezdeményező szerepet játszott, azt is áthatották: ha úgy tetszik, nemcsak kínálat volt belőlük, hanem erős kereslet is mutatkozott irántuk. Ennek a területnek a vizsgálata már eddig is hozott fontos eredményeket – gondolhatunk például Ablonczy Balázs, Gyurgyák János és Paksa Rudolf munkáira –, de a civil társadalom szerepe a szélsőséges ideológiák diffúziójában véleményem szerint további kutatásokat érdemel.[30] Ugyanis a két világháború közötti belpolitikai viszonyok, a kormányok mozgásterének értékelése szempontjából is nagy jelentőségű az a tény, hogy a különböző társadalmi szervezetek gyakran radikálisabban kívántak fellépni

29 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest, 2010, Napvilág Kiadó.

30 Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, Jaffa Kiadó; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó; Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, 2012, Osiris Kiadó; Paksa Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus" Magyarországon. *Múltunk,* 63. évf. 2018. 1. sz. 4–49.; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, 2013, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont; Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 275–304.; Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Máriabesnyő, 2012, Attraktor.

a zsidó lakosság ellen, mint az állami intézmények. Ez persze nem csökkenti a kor politikai döntéshozóinak és ideológusainak a felelősségét. Ellenkezőleg: a kínálat nem csupán a keresletre reagál, hanem a közgazdaságtan ismeri Say törvényét is, amely szerint „minden kínálat megteremti a maga keresletét", vagyis az antiszemitizmus állami szintre emelése nyilvánvalóan tovább bővítette a szélsőséges ideológiák piacát.

Ungváry számos tézisével kapcsolatban kritika fogalmazódott meg: kérdéses, hogy az általa alkalmazott modernizációs paradigma valóban alkalmas elméleti keretet jelent-e; bírálták azt, hogy nem vizsgálja megfelelően a transznacionális tényezők szerepét a holokauszt megvalósítása során, s kétséges, hogy jól súlyozza-e a külső hatások szerepét ebben; ezzel összefüggésben hiányoznak eszköztárából a rendszeres összehasonlítások, stb.[31] A bírálatok azonban nem kérdőjelezték meg, hogy a zsidóellenesség és a szélsőséges ideológiák a politikai kultúra fontos részévé váltak a Horthy-korszakban Magyarországon. Ez egyben a társadalomtörténeti elemzés korlátaira is utal: a strukturális meghatározók feltárása önmagában nem elegendő az antiszemitizmus gyökereinek meggyőző bemutatásához, hanem ahhoz az eszme- és a kultúrtörténet eszközei is szükségesek.

Írásomban érveltem az összehasonlítások haszna mellett, mint amelyek – szakszerűen végezve – stabil kiindulópontot jelenthetnek a történészek számára számos múltbeli jelenség és folyamat értékelése során. A konferencia és a kötet címe vitákra utal, így már csak ezért sem akarom, hogy áttekintésem végéről hiányozzon a polemikus él: egy összehasonlítást értékelve foglalom össze mondandómat.

Egy szakmai vitában nemrég Szakály Sándor úgy fogalmazott: 1920 és 1938 között Magyarország „felzárkózott gazdaságilag, szociálisan és kulturálisan Európa középmezőnyéhez".[32] Tekintsünk most el attól, hogy

31 Romsics Ignác: Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. *Történelmi Szemle,* 2013. 1. sz. 154–160.; Laczó L. Ferenc: Struktúrák és erkölcsök. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ),* 25. évf. 2013. 1. sz. 31–35.; Bódy Zsombor: Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 című könyve kapcsán. *Korall,* 14. évf. 2013. 160–171.; Ignácz Károly: „Antiszemita szociálpolitika" mint államszocialista megoldás? *Múltunk,* 59. évf. 2014. 1. sz. 52–73.

32 Történészi vita Ungváry Krisztián *Horthy Miklós* című könyve kapcsán. 2020. május 7. https://www.youtube.com/watch?v=PUeplOhOCw8. (Letöltés időpontja: 2020. 08. 10.)

a középmezőny definiálása nem egyszerű, s figyeljünk a fejlődés irányára. Ami a gazdaságot illeti – mint láttuk –, könnyen bizonyítható, hogy nem volt szó semmilyen felzárkózásról, hanem Magyarország (értelemszerűen az első világháború előtt is a trianoni területet alapul véve) tartotta korábban elért pozícióját. Nehezebben kvantifikálható, hogy társadalmilag és kulturálisan milyen pályára került az ország. A társadalmi fejlődés több – de közel sem minden – aspektusát érintettem ebben az írásban: ezek tekintetében nemzetközi összehasonlításban szintén a pozíció megőrzéséről, esetleg kismértékű javításáról beszélhetünk, amit – a bemutatott, ellentmondásos szociálpolitikai fejlődés mellett – olyan további kemény mutatókkal is alá lehet támasztani, mint a születéskor várható átlagos élettartam és a családszerkezetre vonatkozó adatok. Más társadalomtörténeti területekre kiterjedően azonban hiányoznak a rendszeres nemzetközi összehasonlítások, így átfogó értékelést felelősen nem tudunk adni. Végül a kulturális szféra nem tartozott szorosan témámhoz, így erre vonatkozóan nem érvelhettem, de úgy vélem, hogy bár az oktatás terén jelentős előrelépést látunk a két világháború korában, azonban a kultúrát szélesen értelmezve – a társadalmi értékeket és normákat is beleértve – hanyatlásról beszélhetünk. A Horthy-korszakban a magyar társadalomban széles körben terjedtek el az olyan attitűdök és értékbeállítódások, mint a politikai erőszak elfogadása, sőt az erőszak kultusza, az eltérő véleményekkel és más társadalmi csoportokkal szembeni türelmetlenség, a kizárólagosságra törekvés és a társadalmi kirekesztésre való hajlandóság, melyek kedveztek az autoriter, tekintélyelvű rendszer kialakulásának. Ez ugyan nem volt magyar sajátosság a korban, de felzárkózásként semmiképpen sem értelmezhető.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

BÓDY ZSOMBOR

A Horthy-korszak társadalomtörténetének néhány kérdéséről

Jelen korreferátumban néhány kérdésre tudok csupán kitérni azok közül, amelyeket Tomka Béla előadása érintett. A történettudományban konszenzus látszik kialakulni azt illetően, hogy a két világháború közötti korszakban a magyar gazdaság és társadalom fejlődése nem állt meg. Szemben a korábbi vélekedésekkel, amelyek egy megrekedő kornak írták le a Horthy-korszakot (például Rakni György), a kutatás kimutatta, hogy a gazdasági növekedés üteme alig maradt el a gyakran aranykorként idézett dualista korszakétól, s a más európai országok egykorú növekedési ütemével összehasonlítva is az tűnik ki, hogy Magyarország őrizte relatív gazdasági fejlettségi pozícióját. Ez a megállapítás egyrészt cáfolja azokat a korábbi vélekedéseket, melyek szerint a korszak gazdasági teljesítménye elhanyagolható lett volna, de egyben cáfolja azt a nagyon gyakran hangoztatott vélekedést is, hogy Trianon jelentősen rontotta volna a magyar gazdaság növekedési potenciálját. Nem akadályozta a békeszerződés más tekintetben sem a magyar társadalom fejlődését. Amint szintén Tomka Béla elemzéseiből tudjuk, a várható élettartam, a csecsemőhaladóság javulása, az iskolázottsági szint emelkedése a korszakban európai összehasonlításban is gyors volt. Mindez arról tanúskodik, hogy a magyar társadalom modernizációs teljesítménye ebben a korszakban nem elhanyagolható volt. Az utóbbi évtizednek ezek a kutatási eredményei egészben elfogadottnak tekinthetőek a történettudományban, noha a szélesebb körű ismertté válásukról még nem beszélhetünk.

Természetesen felvethető, hogy a modernizációs szint általános növekedésétől függetlenül a társadalom szerkezete nem változott. Gyakran

ütközhetünk olyan állításokba, hogy a társadalom rendkívül egyenlőtlen volt és zárt, a társadalmi mobilitásnak pedig kevés tér nyílt, s továbbá, hogy a közép- és felső rétegek megoszlottak egy nemzeti, történeti csoport – amely a rendi korszak mentális örökségét hordozta magán – és egy modern polgári csoport között, amelyet a kapitalizmus teremtett. A társadalmi struktúrát illetően nem beszélhetünk olyén lényeges, új eredményeket hozó kutatási projektekről, amelyek ezeket az elterjedt kliséket megcáfolták volna. A társadalom nagyszerkezetét illetően nem zajlottak kutatások, s bár a kettős társadalom elképzeléséről az 1990-es években, 2000-es évek elején vita folyt – elsősorban Gyáni Gábor, Karády Viktor, Romsics Ignác részvételével –, ám az anélkül csendesült el, hogy valamilyen új konszenzus kialakult volna. Ennek ellenére néhány, a történettudományban nem kellő figyelmet kapott régebbi kutatás eredményeinek felidézése és néhány újabb kutatás következtetései szolgálhatnak olyan adalékokkal, amelyek megkérdőjelezik e fent idézett elterjedt állításokat.

Az előbbiek sorába tartoznak Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László négy-öt évtizeddel ezelőtti kutatásai. Ezek révén szolid és nemzetközileg egyedülálló tudományos eredmények is rendelkezésre állnak már régebb óta. Andorka Rudolfnak a korszak társadalmi mobilitásra vonatkozó eredményei a korabeli magyar statisztikának köszönhetőek. Az 1930-as népszámlálás alkalmával az összeírtak apjának foglalkozását is megkérdezték, így intergenerációs mobilitási adatok állnak rendelkezésre. Andorka számításai szerint az 1930-ban szellemi foglalkozást űzők között – e kategóriába vonta össze a köztisztviselőket, katonatiszteket, a vállalatok tisztviselőit, a papokat, tanárokat, tanítókat, diplomás önállóakat – 14,2%-ot tett ki a paraszti származásúak aránya, és 7,7%-ot a munkás származásúak aránya. Azok köre, akik maguk is szellemi foglalkozást űző apától származtak, alulról közelítette az 50%-ot, más szóval a szellemi foglalkozást űzők több mint fele viszont nem szellemi foglalkozást űző családból érkezett. Viszonylag jelentős volt az iparosoktól, altisztektől stb. származók aránya. Ennél szűkebb körben, a vezetők és értelmiségiek között – előbbit beosztás, utóbbit pedig a foglalkozás diplomához kötöttsége révén definiálta Andorka – hasonló mobilitási tendenciákat talált. Ebben az elithez közelítő körben a férfiak között 1930-ben 13,2%-ot tettek ki a paraszti származásúak, 8%-ot a munkás származásúak, és 25%-ot azok, akik nem fizikai munkát űző, de nem is diplomás vagy vezető beosztású apától származtak. Egyharmadot tett ki azon értelmiségiek és vezetők

száma, akik maguk is ilyen helyzetű apától származtak, vagyis ebben a csoportban is igen jelentős volt a kívülről belépők aránya, jóval nagyobb, mint a csoport önreprodukciója.

A rendelkezésre álló adatok szerint a két háború között mutatkozó mobilitási tendencia egyébként a már a századfordulón is zajló folyamatokat vitte tovább. Cseh-Szombathy László megállapításai szerint a pályájukat az első világháború előtt nem fizikai foglalkoztatottként elkezdő férfiak 49%-a, a nőknek pedig 47%-a, tehát lényegében mindkét nemnél majdnem a fele fizikai foglalkozású családból származott. Vagyis a fizikai munka – szellemi munka határa nagyon is átléphető volt generációk közötti mobilitással az 1890 előtt születettek körében is.[1] A rendelkezésre álló mobilitási adatok alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a 20. század első felében a középrétegekbe, illetve a diplomás pályákra, vezető pozíciókra irányuló mobilitás, bár nem érte el – strukturális okokból nem érhette el – azt a mértéket, hogy az nagyszámú paraszt vagy munkás fiatal számára esélyt teremtett volna az e rétegekbe való bekerülésre, ám a középrétegek és a diplomás pályák felől nézve mégsem beszélhetünk zártságról, hiszen e létszámukat tekintve relatív szűk csoportok igen csak távol álltak attól, hogy egyszerűen újratermeljék magukat. Ezek a mobilitási adatok, amennyire nemzetközi összehasonlításokból látszik, nem voltak feltűnően alacsonyak a maguk korában, s azt jelzik, hogy a társadalom zártságáról alkotott kép korántsem fogadható el magától értetődően.

Hasonlóképpen kérdőjeleket illeszthetünk a társadalmi egyenlőtlenség mértékéről és főleg az egyenlőtlenség értékeléséről forgalomban lévő állításokhoz. Ennek a nagyon régi kritikának újabb megfogalmazásai is vannak, például Ungváry Krisztiánnál, aki modernizációs deficitként

1 Az 1970-es népszámlálás kapcsán a 80 év feletti népességet – tehát az 1890 előtt születetteket – külön megkérdezték szüleik foglalkozása és saját első foglalkozásuk felől, kifejezetten azért, hogy mobilitási adatokat nyerjenek az első világháború előtti időszakra nézve. Az életpályájukat nem mezőgazdasági fizikaiként kezdők – vagyis az ipari és közlekedési munkások, illetve a szellemi foglalkozásúak között a férfiaknál 37%, a nőknél 43% volt a mezőgazdasági fizikai családból származó, azaz egyáltalán nem volt jelentéktelen az e rétegekbe irányuló belépési mobilitás a falusi társadalomból. Ha szűkebben az egykor értelmiségi és vezető foglalkozást betöltők körét tekintjük, itt 29%-ot tettek ki azok, akik hasonló foglalkozású apától származtak, 71% alacsonyabb társadalmi helyzetű családból emelkedett ide, olyan megoszlásban, hogy 24% alacsonyabb munkakörben dolgozó szellemi (nem fizikai) munkát végző apáktól származott, és 47%-ot tett ki ebben az elithez leginkább közel álló körben a fizikai foglalkozású apáktól származók aránya.

értékeli az egyenlőtlenségek magas szintjét. Kérdés azonban, hogy mekkora is volt pontosan az egyenlőtlenség mértéke. Erre nézve nem rendelkezünk pontos, főleg nem számszerűsíthető ismeretekkel – például Gini-index – a korra vonatkozóan. Módszeres összehasonlítások pedig egyáltalán nem állnak rendelkezésre, nem tudjuk, hogy az egyenlőtlenségek mértéke vajon hogyan változott a megelőző korszakhoz képest, vagy miként viszonyult a más európai országokban megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenséghez. Föltehető, hogy nem egy országban – esetleg magasabb általános életszínvonal mellett, például Nagy-Britanniában – az egyenlőtlenség mértéke legalább ugyanakkora, ha nem nagyobb volt, mint Magyarországon. Ez utóbbi példa rámutat arra is, hogy miért problematikus a társadalmi egyenlőtlenség hangoztatása a modernizációs deficit részeként. Nincs ugyanis semmilyen meggyőző elméleti érv amellett, hogy a modernizáció feltétlenül csökkentené az egyenlőtlenségeket, s hogy a társadalmi egyenlőtlenségek valamely alacsony szintje a modernitás kritériuma lenne. Empirikusan vizsgálva a kérdést a szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy Európában a modernizáció 19. századi periódusában, az első világháborúig az egyenlőtlenségek inkább nőttek, és érdemi csökkenésnek csak a második világháború után indultak a jóléti rendszerek széles körű kiépítésének köszönhetően. Az egyenlőtlenségek mérséklődése azonban az 1970-es években megállt, s az utóbbi évtizedekben újra jelentősen egyenlőtlenebbé váltak a nyugati társadalmak (mégsem beszél senki emiatt modernizációs visszaesésről). Az egyenlőtlenségek magas szintjének sztereotip hangoztatása tehát nem érv amellett, hogy a magyar társadalmat különösen „elmaradott" viszonyok, modernizációs deficit jellemezték volna.

A kettős társadalom koncepció ellen nemcsak elméleti érvek szólnak, mint az egyenlőtlenségek felnagyított értelmezése ellen, hanem empirikusan megfigyelhető körülmények is. A koncepció bírálatához hozzátartozik azonban eredetének feltárása is. A koncepció valójában a korabeli etnicista, tulajdonképpen antiszemita beszédmód keretében született, melyet Erdei Ferenc fordított át struktúrafogalmakba, s az általa megalkotott – eredetileg önmagában sem ellentmondásmentes koncepció – kanonizálódott leegyszerűsített formában. Ami az elméleti érveket illeti, az utóbbi évtizedek nemzetközi polgárságkutatása rámutatott arra, hogy a 19–20. század fordulójára teljesen kifejlődött klasszikus polgári réteg mindenütt sajátos életvezetési normákhoz igazodó, erősen kötött életformát élt, s mereven elkülönült, mégpedig nem a régebbi eredetű, nemesi csoportok befolyására, a társadalom alsóbb csoportjaitól. Franciaországban, Németországban is normák és formák tették a polgárt polgárrá, s nem a tőketulajdon, vagy éppen a liberális eszmék. (Éppenséggel mindkét említett országban a polgárság jellegzetes csoportjai antiliberálisak voltak a 19. sz. végén és a 20. század első felében.) Az eredetileg végső soron marxi gyökerű – kapitalizmushoz kötött és liberálisnak tételezett – polgárságfogalom e revíziója mellett azonban empirikus megfigyeléseket is említhetünk, amelyek Magyarországon kétségbe vonják a polgári és a történeti-nemzeti társadalomrészek közép- és felsőosztálybeli szembeállítását. Saját kutatásaim szerint a budapesti nagyvállalatok és nagybankok szolgálati szabályzatai például elvárták a tisztviselőktől a minden szempontból „standesgemäss" magatartást. Megfelelő polgári-középosztálybeli öltözködést, tekintélytartást az alárendeltekkel szemben, s a munkaadó engedélyéhez kötötték a házasodást. Utóbbi kisebb, szolgálati szabályzattal nem rendelkező cégek esetében is gyakorlat volt. Megfelelő jövedelmi szint alatt nem engedélyezték a házasságot, mert a vállalat elvárta, hogy tisztviselője családjával együtt a polgári normáknak megfelelő életvitelt folytasson. A megfelelő fizetés hiányán kaució letételével lehetett segíteni, ahogyan a katonatisztek esetében is. Mindez nem valamiféle rendies befolyás eredménye volt, a polgári életformát garantáló normák Európaszerte hasonlóak voltak. Nem csak az a tény kérdőjelezi meg azonban a kettős társadalom koncepció érvényességét, hogy a modern, polgári társadalomrész központi intézményeként leírt kapitalista nagyvállalatokban találunk személyi függést – amely a munkavállaló házasságkötését, tehát egy magánéleti aktust a munkaadótól tesz függővé – és rendies normákat; a másik oldalon, a történeti-nemzeti társadalom részeként leírt elitcsoportokat sem csupán piacellenesség vagy a társadalmi viszonyok konzerválásának szándéka vezette. Az 1920-ban létrehozott mezőgazdasági kamarák – amelyek vezetését a nagy- és középbirtokosok monopolizálták – magukat éppen a mezőgazdaság fejlesztéséért tevékenykedő szervezeteknek fogták föl, ha tetszik a modernizáció előmozdítóinak, s ezt egyáltalán nem piacellenes szellemben tették. Vezetőik nem a kapitalizmussal, hanem csupán saját piaci pozíciójukkal voltak elégedetlenek.

Ha a kettőstársadalom-koncepció helyett valamely más átfogó fogalmi keretben kívánjuk értelmezni a társadalom fejlődését Magyarországon a Horthy-korban, akkor erre a célra a tömegtársadalom kibontakozásának

folyamata kínálkozik. Ebben a folyamatban a korábban anyagi helyzetét és a politika alakításának lehetőségét tekintve egyaránt privilegizált helyzetű, szűk és a társadalom széles alsóbb rétegeitől szimbolikusan is elválasztott klasszikus polgársággal szemben mindazok a csoportok, amelyek addig csupán alárendelt mozgástérrel rendelkeztek a polgári pozíciók mellett – egyszerűen összefoglalva: parasztok, munkások, nők –, társadalmilag és politikailag emancipálódtak. Jelentette ez azt, hogy az anyagilag is erősödő új középrétegekben új fogyasztási gyakorlatok terjedtek el, aminek során a felső, polgári csoportok kulturális mintaadó szerepe a tömegkultúra kibontakozásával párhuzamosan meggyöngült, jelentette továbbá azt, hogy a vidéki és a városi társadalom karakteres alsóbb csoportjainak is megnyílt a szervezett politikai részvétel lehetősége, s a kiszélesedett választójog alapján tömegpártok kezdtek működni – a tömegdemokrácia kialakulása Magyarországon nyilvánvalóan vontatottan haladt –, s végül pedig jelentette azt is, hogy a nők számára is lehetővé vált a magasabb iskoláztatás, a háztartáson kívüli, középosztályi kereső munka és a politikai jogok gyakorlása is. A klasszikus – viktoriánus, nálunk Ferenc József-i kor – polgársága a patriarchális berendezkedés egy szélső pólusát jelentette az európai történelemben és társadalomban. Ehhez képest a Horthy-korban mind nagyobb mértékben bontakozott ki a nők középfokú, sőt felsőfokú képzése, középosztályi munkavállalása – e reáltörténeti folyamatokat gyakran elfedi a nőkkel kapcsolatos korabeli konzervatív diskurzus –, s egy korábbinál sokkal tagoltabb női civil szféra is létrejött. A nők társadalmi helyzetének változásai, amit Sipos Balázs, Papp Barbara, Sárai Szabó Katalin és mások munkáiból ismerünk, a korszak egy olyan társadalmi változása, amely a legutóbbi időkig kívül esett a társadalom merevségére, vagy éppen polgári és történeti megosztottságára koncentráló leírások látókörén. Összességében azt mondhatjuk, hogy egy gyorsan változó társadalom áll előttünk a Horthy-korban. Fejlődési irányainak felmérése és elhelyezése az európai társadalmak 20. század első felében zajló általános fejlődési folyamataiba még biztosan sok munkát fog adni a kutatásnak.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

EGRESI KATALIN

Szociálpolitikai gondolkodás és szociális jogalkotás a két világháború közötti Magyarországon

A magyar szociálpolitika az első világháborút követő években komoly kihívással nézett szembe, mind a szociális kérdésről való gondolkodás, mind a szociális jogalkotás területén. Az Osztrák–Magyar Monarchia „szociális olajcseppeknek" nevezett korszakában a szociális törvények egy szűk rétegnek, az ipari munkásságnak a szociális biztosítására – baleset- és betegségbiztosítás –, illetve a vasárnapi munkaszünet bevezetésére terjedtek ki, amelyek megfeleltek az európai gyakorlatnak, és így szervesen illeszkedtek a korszak egészét meghatározó liberális gazdaságpolitika eszköztárába.

A háborút követően azonban több szinten következett be olyan mértékű változás, amelyet nem lehetett figyelmen kívül hagyni a Horthy-korszak megítélése szempontjából. Az egyik szint a nemzetközi jogalkotási folyamatban jelölhető meg. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békék „Munka" fejezete tartalmazta azon jogokat, amelyek előrevetítették az úgynevezett második generációs gazdasági-szociális és kulturális jogok iránti elkötelezettséget, például a munka nem áru, mindenkit megillet a tisztességes munkabér, a 8 órás munkanap, azaz a 48 órás munkahét és a 24 órás megszakítás nélküli munkaszünet. Ezenkívül a gyermekmunka megszüntetése, illetve a női és férfimunkabérek közötti különbségek megszüntetése került a középpontba.[1] Ebből világosan láthatóvá vált, hogy a háború utáni időszakot elsősorban a munkaviszonnyal összefüggő

1 Topálovich Pál: *A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a magyar szakszervezetek.* Budapest, 1975, 7.

kérdések, illetve a gyermekek, a fiatalkorúak és a nők mint speciális csoportok új megközelítése fogja jellemezni. A kérdés az, hogy mennyiben tartották ezt az államok magukra nézve kötelezőnek?

Az 1919-ben felállított Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és a nemzetközi szociálpolitikai egyezmények egész sora határozta meg a két világháború közötti évtizedet. Magyarország 1922-től a Népszövetség tagjává vált, így a nemzetközi egyezmények irányelveit figyelembe kellett vennie a jövőbeni szociális jogalkotás során. Ráadásul ebből a szempontból a vizsgált korszakot két külön részre oszthatjuk. A nemzetközi szervezet az 1920-as években francia vezetés alatt állt, szemben az 1930-as évek angol vezetésével. A kettő közötti különbség abban foglalható össze, hogy a francia éra alatt kötelező érvényű egyezmények születtek, amelynek következménye volt az 1927. februári látogatás, ahol a szervezet küldöttsége a magyarországi jogalkotás elmaradása miatt tájékozódott. Az ötnapos látogatás alatt Albert Thomas, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatója felkereste többek között a Gyáriparosok Országos Szövetségét és a szakszervezeteket. Ennek következménye lett az 1927/28-as szociális biztosítási törvények kidolgozása. Az angol vezetés ezzel szemben az 1930-as években csupán ajánlásokat fogalmazott meg az államok számára.

A másik szint a szociális kérdésről való gondolkodásban jelent meg. A szociális problémák korábban „munkáskérdésként" vagy „szegényügyként" határozhatóak meg, amelyek nem voltak alkalmasak a háború utáni széles társadalmi rétegeket érintő szociális kérdések megragadására és politikai programok kidolgozására. Azt állíthatjuk, hogy egyfajta paradigmaváltás ment végbe, amely a politikai gondolkodás teljes palettáját érintette, de nem maradtak ki ebből a tudomány (elsősorban a társadalomtudományok) képviselői sem.

A politikai gondolkodás tablóján, ahogy a korszak egészét jellemző konzervatív-keresztény és nemzeti értékrend volt meghatározó, az elméletek körében is ezek az elgondolások játszottak jelentős szerepet. A konzervatív nézeteken belül viszont meglehetősen nehéz tipizálni, hiszen ebbe a körbe tartozott a Horthy-korszak elején a keresztényszociális Giesswein Sándor, az 1920-as évek népjóléti minisztere, Vass József és a környezetében dolgozó tisztviselők (például Kovrig Béla vagy Dréhr Imre), továbbá az olasz fasizmus szociálpolitikáját népszerűsítő politikusok (például Bikkál Dénes), vagy a fajvédő Méhely Lajos, ám ez utóbbi a konzervatív gondolkodáson belül nem került túlsúlyba. Ettől eltérően az

1930-as években a totális diktatúrák és autoriter rendszerek megerősödése, továbbá a korporativizmus eszméje miatt egyre több olyan politikus jelent meg a szociálpolitikai gondolkodás tablóján, amely az 1920-as évekhez képest radikálisabb álláspontot fogadott el, vagy korábbi álláspontját módosította és lett ezeknek a politikai rendszereknek a híve legalább a szociális jogalkotás okán.

Ezzel szemben a (szociál)liberális és szociáldemokrata nézetek jóval kisebb szeletét jelentették a szociális kérdésről vallott gondolkodásnak, ám kétségkívül hozzátartoztak a korszak szociálpolitikai tablójához. Ezen a ponton érdemes az előadásban elhangzott *társadalompolitika* kifejezésről néhány szót szólni. Bár maga a kifejezés a szociálpolitikához képest kétértelmű fogalomnak tűnhet, ám a magyar elméletek tablóján jelen volt ebben az időszakban. Sőt néhány magyar közgazdász kifejezetten szívesen használta. Két példát szeretnék megemlíteni ennek a nézőpontnak az alátámasztására. Heller Farkas szerint a társadalompolitika az emberi szempont átültetése, azaz a gazdaságot egyetemes perspektívából szemlélő irányzat: „...az egyetemes szempont azt jelenti, hogy az egyén nem pusztán gazdasági lény, hanem sokkal több, emberi mivolta, autonóm személyisége, azaz az egyén önállósága fontosabb tényező, mint a munkavégzése".[2] A társadalompolitika ezt az egyetemes (emberi) szempontot érvényesíti a gazdasági életben. A szociálpolitika ennek tulajdonképpen egy szelete. Ezzel a megfogalmazással valójában Heller a paradigmaváltás egyik leghatározottabb képviselője. A liberális gazdaságpolitika korábbi egyoldalú szociális gyakorlatával szemben saját korát úgy ítélte meg, hogy olyan állami szociálpolitikára van szükség, amelynek alanya az ember, aki egyúttal a szociális jogok alanya is. Természetesen azt a korszak szereplői pontosan értették, hogy a polgári és politikai jogokkal szemben a gazdasági és szociális jogok biztosítása állami beavatkozást igényel, ami azzal a következménnyel járt, hogy a gazdaság teljesítőképességétől függő területekről beszélünk, tehát a szociálpolitika és gazdaságpolitika szorosan összefügg egymással. Az ország gazdasági teljesítménye kijelöli azokat a határokat, amelyek között a szociálpolitikai kiadások finanszírozhatóak, így szociális jogalkotásra csak a gazdaság talpra állítása után kerülhet sor.

Úgy vélem, hogy ugyanakkor a *társadalompolitika* kifejezés egyúttal az 1930-as évek korporatív eszméjével szemben is alternatíva. Mindkét

2 Heller Farkas: *A szociálpolitika alapja és lényege*. Budapest, 1920, 13. o.

eszme/kifejezés szakít a horizontális társadalom mögött álló munkaadó-munkavállaló kettősségének szemléletével, ám a társadalompolitika megmarad az ember szabadságának és önmeghatározásának liberális értékei mentén, csupán a liberális gazdaságpolitika egyoldalú, kizárólag a munkavállaló munkavégző oldalát figyelembe vevő szemponttal szakít, míg a korporativizmus a vertikális társadalomszervezés mentén erős állami beavatkozással – etatizmussal – kívánja a szociális problémákat megoldani az egyéni szabadságjogok korlátozása árán. A másik közgazdász, Földes Béla, aki 1936-ban megjelent művében már szociális igazságosságról írt, holott az 1870-es években a szociális kérdésben csupán erkölcsi problémákat látott. Ez a váltás mutatja meg leginkább, hogy mennyiben változott a két világháború közötti szociálpolitikai gondolkodás a Monarchia időszakához képest, kiváltképpen a liberális nézetek területén.

Meg kell említeni azt is, hogy a Bethlen-kormány által 1926-ban megrendezett országos értekezlet nevében is szerepelt a *társadalompolitika* kifejezés, ami viszont arra utalt, hogy a társadalom egészét érintő problémákról van szó, ezek mindegyike igényli az állami beavatkozást. Ezen a konferencián a szociális neveléstől kezdve, az egészségügyi, oktatási, munka- és lakhatási problémák egész sorát tárgyalták meg a résztvevők, amely szintén az 1927/28-as jogalkotási folyamat közvetlen előzményének tekinthető.

Végül a politikai gondolkodás tablóján nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, amely egyre szűkülő parlamenti szerepvállalással, de a korszakban végig parlamenti és parlamenten kívüli akciókkal – lásd többek között a *Munkát és kenyeret* akciót 1928-ban, vagy a lakbér-moratóriumok miatti tiltakozásaikat – a szociális érdekvédelem problémáját állandóan napirenden tartotta. Ez annyiban különbözött az első világháború előtti helyzethez képest, hogy a korábban ipari munkásságra fókuszáló párt, a két világháború között a nemzetközi egyezmények által megjelölt speciális csoportokra: nők, fiatalkorúak és gyermekek (Kéthly Anna tevékenysége), továbbá a magánalkalmazottak/magántisztviselők rétegeire (Faragó László) is kiterjesztette szociális követeléseit, másrészt az 1930-as agrárprogram alapján pedig az agrárnépesség szociális problémáit is felvállalta. A szociálpolitikai gondolkodást az 1930-as években a falukutató népi írók köre egészítette ki, amely elsősorban a vidéki elmaradott kelet-magyarországi területek szociális problémáinak bemutatására fókuszált.

Harmadik szint maga a kormányzati politika. Mit sikerült elérni és mennyiben felelt ez meg a nemzetközi egyezményeknek és ajánlásoknak, illetve mennyiben volt összhangban a politikai gondolkodás által megfogalmazott igényekkel? Kétségkívül az 1927-es és 1928-as törvények jelentették a korszak szociális jogalkotásának csúcspontját. Ez már kedvező gazdasági körülmények között mehetett végbe, hiszen a magyar gazdaság szanálása az 1920-as évekre bekövetkezett. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szociális problémák kezelése kormányzati oldalról elsősorban társadalombiztosítás volt: betegség-baleset, öregség, özvegység és árvaság esetére, amelyből kimaradt a munkanélküliség esetére szóló biztosítás. Ez utóbbit számos európai állam iktatta törvénybe. A munkanélküliség esetére szóló biztosítás elmaradt az 1930-as években is, holott a törvényjavaslat már 1926 elejére elkészült, szakmai fórumon (Magyar Közgazdasági Társaság 1926. márciusi ülése)[3] és politikai szinten is elkezdődött (1926. május 10–21. között a munkaadói és munkavállalói érdekképviseleti szervek bevonásával megrendezett miniszteri értekezlet)[4] annak megvitatása, tehát egy ejtett ügyről van szó.

A másik lényeges és akut probléma a mezőgazdaságból élők széles rétegeinek társadalombiztosításon kívül maradása volt, amelyet különösen súlyosan érintett az 1929–33-as gazdasági világválság – gondoljunk a mezőgazdasági termékek kiesett exportjára, bár ez az 1930-as években a német felvevőpiacnak köszönhetően megváltozott. Szociális problémák kezelésére született ugyan néhány kormányzati intézkedés, többek között például az 1933. évi XII. tv., amely a gazdaadósságok mérséklésére irányult, vagy az 1936. évi XXVII. tv., az úgynevezett telepítési törvény, de ezek nem oldották meg az alacsony életszínvonalból eredő megélhetési problémákat és a szociális biztosítás hiányát.

3 *Közgazdasági Szemle* 1926/7–8. számai.

4 MOL K-166-1926.B.1. d. 352. Belügyminisztérium iratai.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

SZILÁGYI ZSOLT

Alternatív Trianon, digitális forradalom

A hazai történetírásban hosszú évtizedek óta mesternarratíva alapján alkotunk képet a két világháború közötti folyamatokról. A ma általánosan használt szövegek többnyire az 1990-es években formálódtak és szinte a megjelenésük pillanatában kanonizálódtak – elég, ha L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária vagy Romsics Ignác vonatkozó köteteire gondolunk (a teljesség igénye nélkül).[1] Az utóbb említett mű szerkezetét és tartalmát tekintve lényeges elmozdulás érzékelhető az egyoldalú politikatörténeti alapállásról. Ehhez hasonló többszólamúság figyelhető meg Zeidler Miklós munkáiban is.[2] Mégis mindegyik műben közös, hogy szerzőik nagy hangsúlyt fektettek a területi, a népességi és a gazdasági veszteségek számbavételére; miközben a két világháború közti múlt történelmiesítése során Trianon a jelentésadás középpontjába kerül. Hozzáteszem, az utóbbi időben számottevően tompult történetírásunkban a veszteségek hangsúlyozása.

Habár Trianon-képünk „finomodott" az elmúlt évtizedekben, döntően mégis politikatörténeti-nemzeti indíttatású. Úgy alkotunk képet még mindig, hogy a források, a visszaemlékezők többsége vagy az akkori politikai vezetés köréből, vagy a vidéki értelmiségi rétegekből kerül ki.

1 L. Nagy Zsuzsa: *Magyarország története 1919–1945.* Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1991, Kossuth Lajos Tudományegyetem (Történelmi Figyelő Könyvek 1); Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945).* Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó (Történelmi Kézikönyvtár); Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó (Osiris Tankönyvek).

2 Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Pozsony, 2009, Kalligram.

Hol van a *tömeg*, a többségében agrárkeresőkből (56%), iparosokból és gyáripari munkásokból (22%) álló társadalom[3] tapasztalata? Nemcsak a határ mentén élőké, hanem az ország belsőbb, alföldi vidékén, például a tanyákon élő 1,5 millió fős tömegé? Néhány kivételtől eltekintve erre sem fordítunk kellő figyelmet, de ettől még nem kellene úgy beállítanunk a képet, mintha az elit és a középosztály (a társadalom alig tizedének) emlékezete, még inkább a korabeli politikusok vagy írók közvetíteni kívánt, vélt vagy valós tapasztalata lett volna az általános érzet s hangulat az 1920-30-as évek (vidéki) Magyarországán.

Természetesen lehet hivatkozni arra, hogy szűkében vagyunk e téren a forrásoknak. Nem tagadom, valóban korlátozottak a lehetőségek, ám ehhez már hozzászokhattak még a 20. századdal foglalkozó történészek is. A digitális forradalom időszakában viszont olyan számítástechnikai eszközök és módszerek állnak már a rendelkezésünkre, amelyek segítségével, igaz, másképpen, de a tömeg is, a korábban nem látható gazdasági és társadalmi folyamatok is, aggregáltan pedig az egyéni-családi döntések, stratégiák mintázatai is vizualizálhatók. Bizonyos értelemben az eddig háttérben hagyott tömeg „szólaltatható meg" a kvantitatív források hangsúlyosabb bevonásával, a kapott eredmények elemzésével és kontextualizálásával. *Cselekvésük számszerűsíthető (statisztikai) lenyomata, eltérő términtázata (a komparatív és térinformatikai eszközök felhasználásával) úgy is értelmezhető, mint e tömeg két világháború között fennálló helyzetekre, folyamatokra adott válasza.* Köztudott, nem csodaszer ez a módszer sem, és megvannak a maga korlátai, de feltétlen nagyobb súlyt kell fektetnünk ezekre az eljárásokra, amelyek így kiegészíthetik a más módszerekkel előállított tudásunkat. Jól látszik, hogyan formálják át az érvényes kánont a legutóbbi évek ilyen irányú kutatásai (elég, ha az Ablonczy Balázs vagy a Demeter Gábor vezetése alatt álló munkacsoportok és más kutatók úttörő tevékenységére gondolunk).[4] Elnézve ezeket az eredményeket, indokolt-

3 *Az 1920. évi népszámlálás.* Második rész. *A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint.* Budapest, 1925, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 71).

4 A kutatási eredményeket összefoglaló honlapok: http://trianon100.hu/ és http://gistory.hu, illetve kötetek: Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1919–1921.* Budapest, 2020, Jaffa Kiadó (Modern Magyar Történelem); Demeter Gábor – Szulovszky János szerk.: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Budapest–Debrecen, 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

nak látszik ez a belülről megfogalmazott kritika s elvárás. Mindez nemcsak a történészektől kíván más hozzáállást, hanem a társdiszciplínák művelőitől is. Csak akkor fog menni, csak akkor érhetünk el érdemi áttörést e téren, ha közösen gondolkodunk, ha erősödik a tudományos vita és párbeszéd közöttünk, s ha a tudományos ismeretterjesztéshez a közösségi kommunikáció lehetőségeit is kihasználjuk!

Ami részben bátorság kérdése volt, különösen a két világháború között, ma már aligha lehet az. Nem zárkózhatunk be, nyitnunk kell sok vonatkozásban. Ezzel persze nem azt kívánom sugalmazni, hogy a történettudomány jelenleg kanonizált Trianon és két világháború közti képe valótlan. Nem! Pusztán arra kívánom a figyelmet ráirányítani, hogy a válsághelyzetek egytényezős magyarázata, ez esetben Trianon mint ok, jóval könnyebben befogadható érv, szemben egy olyan, önvizsgálatra késztető magatartással, tudományos megalapozottságú, egyszerre több látószöget is megengedő, olykor pointilista képpel, amely többszólamú értelmezés előtt nyit utat. Egyszerűbb és nyilván befogadhatóbb volt a társadalom egésze számára a háború után felmerülő gondok okául már akkor Trianont megjelölni, és mint egytényezős magyarázatot kanonizálni. Ezzel a kör immár egy évszázada újra és újra bezárul, hiszen talán *napjaink történettudományát leszámítva,* igény sincs arra, hogy a történteket összetett folyamatként értelmezzük, hogy e múltat többszólamúan történelmiesítsük.

Fontos elmozdulás az elmúlt években, amikor az Országház felsőházában 2013 őszén tartott történészkonferencián két olyan előadás is elhangozott, amely felvállaltan „szembement" az érvényben lévő mesternarratívával. Tomka Béla egy merőben új képet vázolt az 1920-as évek hazai gazdasági folyamatairól.[5] Hozzá hasonlóan Gyáni Gábor is a szélesebb perspektíva igényét vetette fel ekkor (is). Azt hangsúlyozta, hogy Trianonnal elvesztettük ugyan „a vidéki modern magyar polgári fejlődés legigéretesebb tartalékát", de „ezzel együtt elvesztettük a történeti ország területének kétségkívül legelmaradottabb nagyrégióit is".[6] Ezek a történészi

5 Tomka Béla: Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után: régi és új szempontok. In Tomka Béla szerk.: *Gróf Bethlen István és kora.* Budapest, 2014, Osiris Kiadó, 75–95. (Tudományos Konferenciák az Országházban).

6 Gyáni Gábor: Társadalom és szociálpolitika. In Tomka szerk.: *Gróf Bethlen István...* 97–107., 98., vö. Gyáni Gábor: *Történészdiskurzusok.* Budapest, 2020, L'Harmattan Kiadó, 221. (A Múlt Ösvényén).

törekvések ugyan új keletűek, ám a két világháború között mainstreamhez sorolható szociológus Weis István vagy geográfus Fodor Ferenc is hasonlóan „nyitott" módon gondolkodott Trianonról – mint tudományos témáról. Weis már 1930-ban szorgalmazta, hogy ne csak a veszteségeket exponáljuk, hanem az azóta bekövetkezett változásokat is. Nem kisebbíteni akarta a veszteségek számbavételének fontosságát, pusztán e narratíva mellé kívánta rendelni (párhuzamosan) a szociológiai perspektívát, és szorgalmazta, hogy az elbeszélések, a tudományos kutatások se ragadjanak le 1920-nál.[7] Számára a szociológia és a statisztika eszköz volt Trianon „alternatív" vizsgálatához és elbeszéléséhez. Hozzá hasonlóan Fodor is árnyaltabban látta a kérdést. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy saját korának változásait egyetlen okra, Trianonra vezessék vissza.[8] Az elmondottakból egyértelműen látszik, hogy már röviddel a békekötést követően szélesebb tudományos körökben igény formálódott Trianon „alternatív" értelmezésére.

Napjaink gazdaság- és társadalomtörténet-írásában zajló alternatív értelmezésekre tett kísérletek olyan új kontextusokat nyitnak meg a politikatörténeti látószögek mellett, amelyek nem dekonstruálni igyekeznek a nemzeti történetírásunkban érvényre jutott Trianon-képet, hanem csupán arra kívánják a figyelmet ráirányítani, hogy más tudományos értelmezési módok is ekvivalensek s párhuzamba állíthatók. E perspektívák megnyitására különösen nagy szükség van, hiszen ma is élő emlékezeti kánon Trianon a magyar társadalomban, sőt léteznek olyan emlékezeti közösségek, amelyek igényt formálnak a múlt történelmiesítésére, ami korábban kizárólag a történészek faladata volt. Mi több, maga az „állam" is tevékenyen részt vesz Trianon történetének politikai instrumentalizálásában.[9] Mindezek mellett látni kell, hogy Trianon kérdése ma is sokakat érzékenyen érint. Tanulságos, hogy mennyire eltérő a történettudomány Trianon-képe és az emlékezeti közösségek által formált Trianon-kép.

Az, hogy milyen sokrétűen formálódik már most is a kánon, jól tükröződik az elmúlt évek tudomásos kutatásainak eredményein. Bár hosszú még az út, az már most is látszik, mennyire megtermékenyítő a kutatásokban a gazdasági-társadalmi folyamatok közép- vagy hosszú távú

7 Weis István: *A mai magyar társadalom.* Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság, 6.

8 Fodor Ferenc: Trianon az oka... *Fiatal Magyarság,* 1. évf. 1931. 2. sz. 17.

9 Vö. Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest, 2016, Kalligram, 20–21. és 49.

szemlélete, a komparáció alkalmazása. A következőkben ezek közül öt konkrét eredményt idézek fel:

1. **Dekonstruált fejlettségi lejtő.** A Kárpát-medence századfordulós fejlettségi állapotáról kialakított tudományos kép dekonstrukciójával elsőként Beluszky Pál próbálkozott az ezredfordulón.[10] Egy vármegyei szintű többváltozós adatbázis alapján arra az eredményre jutott, hogy ebben az időben az Alföld olyan terület volt, amely a modernizációban élen járt. A felismerés minden korábbi tudásunknak ellentmondott, és módszertani tekintetben is új alapokra helyezte a kérdés kvantitatív vizsgálatát. Csaknem két évtizeddel később, a bővülő számítástechnikai lehetőségek révén a téma új megvilágításba került. A Kárpát-medence több mint 12 ezer településének adatsorát felhasználva minden korábbinál részletesebb kép bontakozott ki, és dőlt meg olyan közel évszázados tudományos axióma, mint a „fejlettségi lejtő" tézise. Amikor számításaim eredményével szembesültem, megdöbbentő volt felismerni, hogyan lehet egy „fejlettségi felszínformát" lejtőnek nevezni, ha annak felületén számos kiemelkedés és besüllyedés is található?[11]

2. **Főszerkezeti vonal.** Ezek után nem tartható tovább az a nézet sem, hogy a két főváros Bécs és Budapest agglomerálódó környezetének kivételével nem volt vidéki alternatívája a századfordulós Kárpát-medencei modernizációnak. Épp ellenkezőleg: a Kárpát-medencének egyértelműen több központú fejlettségi térszerkezete konstruálható meg utólag. (Itt jegyzem meg, hogy kollégáimmal, Demeter Gáborral, Jakobi Ákossal és Pénzes Jánossal egymástól függetlenül dolgozva, több millió adat felhasználásával, eltérő módszereket és mutatókat alkalmazva ugyanarra az eredményre jutottunk.)[12] A vizsgálatunk során világossá vált, hogy a századfordulón létezett a Kárpát-medencében egy fejlettségi főszerkezeti vonal, ha tetszik, „éles törésvonal" (Zsolna–Eperjes–Ungvár–Szatmárnémeti–Nagyvárad–Temesvár mentén).[13] A vonalon túli területek a táj gazdasági fejlettségének kontextusában perifériának minősülnek. Elgondolkodtató, hogy ez a vonal mennyire egybeesik a későbbi trianoni Magyarország önkényesen meghúzott keleti határával, ami olyan aspektus, amit eddig nemhogy nem vizsgáltunk, de még csak a létezéséről sem tudtunk (ilyen formában).

3. **A több központú fejlettség jelentősége.** A fejlettségi főszerkezeti vonalon belül, tehát nagyjából a medencében egy átlagon felüli, számos helyen inkább magasan átlag feletti fejlettségű, közel sem homogén vidék terült el. Egy több központú makrorégió volt, amely különös értelmet nyer Trianon kontextusában. Az utóbbi évek úttörő, főleg Pogány Ágnes és Tomka Béla nevéhez fűződő, gazdaságtörténeti kutatások világosan bizonyították, hogy milyen gyorsan regenerálódott az ország gazdasága 1920 után.[14] Ezt a tudományos képet egészíti ki az a felismerés, hogy ennek a gazdasági eredménynek az elérésében minden bizonnyal kulcsszerepe volt a trianoni Magyarország több központú fejlettségi térszerkezetének.[15]

4. **Életszínvonal.** A GDP-t helyettesítő FHTT-index alapján a trianoni Magyarországon mutatkozó életszínvonalbeli különbségek „markáns términtázattal" rendelkeztek már a századelőn. Az eltérő „fejlettségű" területek látványosan elkülönültek egymástól a fizikai térben, de nem az eddig érvényben lévő nyugat–keleti irányú fejlettségi lejtő szerkezete szerint, hanem attól alapjaiban eltérő formában. Bizonyítást nyert, hogy

10 Beluszky Pál: Egy fél siker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán). In Dövényi Zoltán szerk.: *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* Budapest, 2000, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 299–326.

11 Szilágyi Zsolt: A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In Demeter–Szulovszky szerk.: *Területi egyenlőtlenségek...* 47–84., különösen 72–75., vö. Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In Varga Zsuzsanna – Pallai László szerk.: *Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében.* Hajdúnánás, 2015, DE Történelmi Intézet, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Hajdúnánás Város Önkormányzata, ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program, MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottság, 37–112., különösen 87–90.

12 Pénzes János: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In Demeter–Szulovszky szerk.: *Területi egyenlőtlenségek...* 85–116.; Jakobi Ákos: A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In Demeter–Szulovszky szerk.: *Területi egyenlőtlenségek...* 117–144.; Demeter Gábor: Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In Demeter–Szulovszky szerk.: *Területi egyenlőtlenségek...* 145–194.

13 Szilágyi: A Kárpát-medence... 75–78.

14 Pogány Ágnes: A nagy háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In Tomka Béla szerk.: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 257–281. (Tudományos Konferenciák az Országházban).

15 Szilágyi: A Kárpát-medence... 79–80.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

az életszínvonal térbeli differenciálódása is egy több központú fejlettségi struktúrát mutatott a 20. század első harmadában. Ezzel persze nem azt kívánom tételezni, hogy a Dél-Tiszántúl a nyugat-dunántúli területekkel azonos életszínvonalú vidék lett volna, pusztán arra kívánom a figyelmet ráirányítani, hogy mind vagyoni, mind jövedelmi vonatkozásban, tulajdonképpen rokonítható területekről van szó. Az elemzett adatok alapján a tiszántúli mezővárosok még sokban hasonlítottak a századelőn életszínvonal tekintetében a dunántúli, kivált a mezőföldi területekhez, és e szerkezet a két világháború között, a gazdasági válság éveiben is felismerhető maradt.[16]

5. **Életminőség.** A legújabb (HDI-) számítás alapján a trianoni országterületen a 20. század első harmadában, noha nem mutathatók ki éles törésvonalak az *életminőség* területi különbségeiben, mégis lényeges változások történtek.[17] A halálozási viszonyok inkább az Alföldön, az oktatási helyzet inkább Északon, míg a vagyoni-jövedelmei körülmények inkább a Dunántúlon mutattak kedvezőbb vonásokat, ráirányítva ezzel a figyelmet arra, hogy egy-egy régióban melyik tényező javulása járult hozzá leginkább az életminőség emelkedéséhez. Továbbá bizonyítást nyert, hogy a határ menti területek életminőség szempontjából vagy „mozdulatlan", vagy „fejlődő" vidékei voltak az országnak (leszámítva például a dél-dunántúli határsávot). A határ menti települések életminőség-romlásának menete, úgy tűnik, általában lassúbb folyamat volt, mint azt korábban gondoltuk, tekintve, hogy *a magyarországi határ mentén fekvő településeken nem következett be tömeges és gyors életminőség-romlás a két világháború között.* A vizsgálat arra is felhívja a figyelmet, hogy 1910-hez képest 1930-ra a Dunántúlon a falvak közti, az Északi-régióban inkább a városok közti életminőségbeli különbségek tompultak nagyobb mértékben. Az Alföldre vonatkozó adatok ezzel szemben azt jelzik, hogy az előzőektől alapjaiban eltérő folyamatok zajlottak a tájban: mind a falvak, mind a városok közti közeledési folyamatok lelassultak az első világháborút követően. Mindez egyértelműen mutatja, hogy az Alföldön az első világháború befejeztével, legkésőbb az 1920-as évek végére leálló gabonakonjunktúra egy merőben új gazdasági helyzetet teremtett.

16 Szilágyi Zsolt: Az életminőség területi egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon a 20. század első harmadában. In Demeter–Szulovszky szerk.: *Területi egyenlőtlenségek...* 255–334., különösen 273–297.

17 Uo. 255–334.

Röviden összegezve az elmondottakat, a kvantitatív forrásokra épülő kutatások alapján a trianoni Magyarország gyors gazdasági regenerációjában jelentős szerepet játszott a medence több központú fejlettségi térszerkezete. Az új keleti államhatár egybeesett a Kárpát-medence fejlettségi főszerkezeti vonalával anélkül, hogy ennek bárki is a tudatában lett volna, egészen mostanáig. Ez egyúttal gazdaság- és társadalomtörténeti értelemben azt (is) jelenti, hogy az államhatár elsősorban nem az ipari nyersanyaglelőhelyeket, hanem a közép-európai és Kárpát-medencei vonatkozásban is fejletlen vidékeket, lényegében a perifériát választotta le a centrumtól. *A fejlettebb medencerész viszont kiegyenlítettebb esélyeket, kedvezőbb gazdasági és társadalmi feltételeket teremtett az új állam megszervezéséhez* – függetlenül attól, hogy a trianoni Magyarországon is számos belső periféria működött tovább. Fontos hangsúlyozni, hogy e belső perifériák nem Trianon következményei, hanem olyan vidékek, amelyek már a 19–20. század fordulóján is kedvezőtlen helyzetűek voltak. Bár a trianoni Magyarországon számos gazdasági, társadalmi és kulturális törésvonal húzódott a két világháború között, mégis ezek mindegyike eltörpül a Kárpát-medencei fejlettségi főszerkezeti vonal jelentősége mellett. Ebben az új, megnyíló, összetett kontextusban az Alföld is más jelentést nyer. Olyan tája, régiója volt az új Magyarországnak, amely – minden korábbi elgondolással szemben – talán a legmeghatározóbb gazdasági-társadalmi szerepet játszotta az átmenet biztosításában az 1920-as években.

Szokatlan e kép, nem vitatom, de Trianon és a két világháború közti időszak értelmezéséhez kétségtelenül alternatív lehetőséget kínál.

Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege

ELNÖK: VONYÓ JÓZSEF

PÜSKI LEVENTE

A Horthy-korszak politikai rendszere

Az átmenetiség időszaka, 1919–1922

Az első világháborús vereség és a belső politikai-társadalmi feszültségek az Osztrák–Magyar Monarchia és a történeti magyar állam megszűnéséhez vezettek. Az 1918. őszi forradalommal kezdődően több kísérlet is történt egy új és működőképes államberendezkedés kialakítására. A forradalom révén hatalomra kerülő erők, majd a kommunisták törekvései azonban kudarcot vallottak. Hasonló sikertelenség jellemezte a Tanácsköztársaság 1919 augusztus 1-i bukását követően megalakult, Peidl Gyula vezette, lényegében véve szociáldemokrata kormány működését is, amely alapvetően a tanácsrendszer előtti, forradalmi helyzethez való visszatérést tűzte ki célul. Augusztus 6-án egy kicsiny ellenforradalmi szerveződés végül lemondásra kényszerítette a kormányt, és Friedrich István vezetésével átvette a végrehajtó hatalom irányítását. Augusztus első felében azonban egyéb drasztikus változások is bekövetkeztek. A lényegében trianoni keretekre szoruló országot kisebb részben a szerb, döntően a román hadsereg megszállta, a Dunántúl bizonyos nyugati és déli részei pedig a Horthy Miklós vezette, nemzeti hadsereg ellenőrzése alá kerültek.

A Friedrich-kormány erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy helyzetét stabilizálja. Ennek részeként rendeleti úton előírták az 1918. október 31-e előtti területi közigazgatás visszaállítását, kísérletet tettek a kormány koalíciós jellegűvé történő átalakítására, majd november közepén új választójogi rendelet kiadására került sor. A stabilizációs próbálkozások azonban lényegében véve kudarcot vallottak. A román hadsereg semmi-

lyen formában nem ismerte el a kormányt hatalmi tényezőnek. Horthy augusztus 12-én elismertette és legalizálta Fővezérségét, ám lényegében véve önállósította magát. A csapatai által elfoglalt országrészben a helyi közigazgatás és a Fővezérség által irányított katonai közigazgatás egymással szorosan együttműködve, de gyakorlatilag a kormányzattól függetlenül tevékenykedett.[1] Végső csapásként egyértelművé vált, hogy Friedrichék semmilyen módon nem számíthatnak a párizsi békekonferencia általi elismerésre sem. Ugyanakkor a politikai viszonyok alakulása egy olyan korszak kezdetét jelentette, melyet az ellenforradalmiság pozíciója határozott meg. Ezt az 1919-től 1944-ig tartó időszakot a közgondolkodás és a történetírás is általában Horthy-korszakként nevezi, jóllehet Horthy Miklós távolról sem játszott olyan egyoldalúan meghatározó szerepet benne, mint amit a meghatározás sugall.

A patthelyzetet feloldása, az állami élet dezorganizáltságának megszüntetése csak 1919 novemberében kezdődhetett meg, nagyhatalmi közreműködéssel. A folyamat első állomásaként a román csapatok elhagyták az általuk megszállt területeket, bár a Tiszántúl kiürítésére csak fél évvel később, 1920 tavaszán került sor, november 24-én pedig megalakulhatott a Huszár Károly vezette, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja által dominált, de formailag koalíciós jellegű, nemzetközi legitimációval is bíró kormány.

A következő állomást a január végén megtartott nemzetgyűlési választások jelentették. A Friedrich-féle választójog lényegében véve megfelelt a demokratikusság követelményének – a lakosság körülbelül 40%-a szavazhatott, s a voksolás teljesen titkos lett –, és a választási kampány versengőnek volt tekinthető, de csak korlátozottan.[2] A szociáldemokrata párt működését ugyanis a helyi-regionális katonai és közigazgatási szervek erőteljesen korlátozták, melynek következtében az MSZDP a választások bojkottja mellett döntött. A választásokat követően összeült az első nemzetgyűlés, és megalakulhatott az immár parlamenti legitimációval is bíró

1 Tolna vármegye példája jól mutatja, hogy a katonai szervek könnyedén rászorították a helyi hatóságokat a számukra fontos intézkedések megtételére és végrehajtatására, de általában véve kevéssé folytak bele a közigazgatás hagyományos területeinek tevékenységébe. Dobos Gyula: Ellenforradalom és konszolidáció (1919–1924). In K. Balog János szerk.: *Tanulmányok Tolna megye történetéből 11.* Szekszárd, 1987, Tolna megyei Tanács Levéltára, 241–263.

2 A választójog alakulására nézve: Hubai László: Választók és választói jog Magyarországon (1920–1947). *Társadalmi Szemle,* 1998. 7. sz. 105–117.

Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány. Utóbbit a miniszterelnöki székben előbb Teleki Pál, majd 1921 tavaszán Bethlen István követte.

A nemzetgyűlés első lépései a megkezdett stabilizációs és rendszerépítő politika folytatására irányultak. Ez bizonyos fokig várható is volt, hiszen a választáson győztes két nagy tömörülést, az Országos Kisgazda- és Földmíves Pártot, valamint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját alapvetően ugyancsak egyfajta tágan értelmezett ellenforradalmi alapállás jellemzett. Az 1920. évi I. törvénycikk néhány kivételtől eltekintve semmisnek tekintett minden, az 1918-as forradalmi éra és a Tanácsköztársaság alatt hozott törvényt, illetve rendeletet, a régi államrendszer restaurációja azonban csak részlegesen valósulhatott meg.[3] Nem került sor az 1918 októbere előtt fennálló kétkamarás országgyűlés visszaállítására, s az állami szuverenitás legfőbb képviselője az egykamarás nemzetgyűlés lett. Olyannyira, hogy a testület az említett törvényben lényegében véve szabad kezet kapott arra, hogy rendezze „az államhatalom gyakorlásának további módját". A restauráció hívei annyi engedményt kaptak, hogy a törvény indoklása kimondta, hogy a testületnek „az alkotmányosság helyreállítása lehet csak a tulajdonképpeni célja". A fentiekből következően soha nem is került napirendre egy új, kartális alkotmány kidolgozása úgy, ahogyan az a kelet-közép-európai régió legtöbb államában megtörtént.

A két nagy párt vezetői egyetértettek a királyság államformájának visszahozásában. Olyannyira, hogy népszavazást sem rendeztek róla, illetve az említett törvényben elfelejtették szóba hozni. A restaurációból elvileg IV. Károly királyságának kellett volna következni, ennek realizálása azonban egyelőre áthághatatlan akadályokba ütközött. A nagyhatalmak kategorikusan elutasították bármelyik Habsburg családtag trónra kerülését, de a hazai politikai élet résztvevői is megosztottak voltak. Amíg a legitimisták IV. Károly királysága mellett kötelezték el magukat, addig a szabad királyválasztóknak nevezett erők új, nemzeti király megválasztását szorgalmazták. Az ideiglenes rendezés jegyében az 1920:I. tc.-ben felállították a kormányzói tisztséget, meghatározták annak jogkörét, majd március 1-én a nemzetgyűlés elsöprő többséggel kormányzóvá választotta Horthy Miklóst. Az újdonsült államfő megkapta a királyi jogkörök egy részét, de hatalmi jogosítványai ekkor még inkább szűkre szabottnak tekinthetőek. Feladatai közzé tartozott többek között a miniszterelnök

3 1920. évi I. tc. 9. §. www.1000ev.hu.

kinevezése és felmentése, ám a kormány működése már parlamenti többség meglétét igényelte. A törvényjavaslatokat – maximum hatvannapi gondolkodási idő mellett – egyszer küldhette vissza a parlamentnek, a nemzetgyűlés üléseit csak bizonyos korlátok között napolhatta el, s hasonló érvényesült a feloszlatási jog terén is.[4]

Miután 1920 közepére már léteztek a politikai élet alapintézményei, felmerül a kérdés, az első nemzetgyűlés alatt milyen rendszerépítési alternatívákkal lehetett számolni. Néhány reform tagadhatatlanul konszolidációs töltettel, ám a téma szempontjából másodlagos jelentőséggel bírt. Ide sorolható a trianoni béke aláírása, majd ratifikációja (1921:XXXIII. tc.), melynek révén Magyarország, bizonyos korlátozásokkal, de formailag is szuverén állammá vált, vagy az 1920–21 folyamán megtartott nemzetgyűlési kiegészítő választások lebonyolítása.

1919 őszén jelentős politikai súllyal rendelkeztek az államhatalom militarizálását, a zsidóság diszkriminációját és valamiféle diktatórikus berendezkedés megvalósítását követelő jobboldali radikális, illetve szélsőjobboldali csoportok.[5] Őket erősítették a különféle fegyveres különítmények is, melyek tevékenysége nemcsak a Tanácsköztársaság alatt közvetlenül szerepet vállalók, hanem általában véve a baloldal és a zsidók ellen irányult. A fehérterror áldozatainak számára vonatkozóan többféle adat vált ismertté, s bár a kérdés mindmáig nincs megnyugtatóan tisztázva, a legutóbbi kutatások 1169 halálos áldozatot valószínűsítenek.[6] Azt, hogy a különítmények tevékenysége törvénytelen, erőszakos és brutális volt és nem tekinthető egyszerűen a kommunista érára adott hazafias tettnek, mind a korabeli források, mind a történeti szakirodalom megerősítette. Egyértelműen megalapozatlannak és szubjektív véleménynek tekinthető Domokos László azon állítása, melyben tagadja, hogy Héjjas Iván különítményes vezető és emberei bűncselekményeket követtek volna el,

4 Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, 2009, Osiris, 102–109.

5 A hatalomminimalizálás–hatalomkoncentrációs tengely mentén elfoglalt helyük miatt tekintjük őket szélsőségnek. Ugyanakkor ide sorolható minden nyíltan diktatórikus vagy totalitárius rezsim megteremtésére törekvő tömörülés, azzal a megjegyzéssel, hogy más értelmezési mezőben természetesen jól kimutathatóak a közöttük levő ideológiai és politikai különbségek.

6 Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921).* Doktori (PhD-) disszertáció. 214. www.disszertacio-uni.eger.hu.

s szorgalmazza a rehabilitálásukat.[7] Az államhatalom hagyományos intézményeinek megerősödésével párhuzamosan az erőszakos cselekmények fokozatosan visszaszorultak, megkezdődött a különítmények felszámolása, s a Teleki-kormány tevékenysége így részben a konszolidálatlan állapotok felszámolására irányult.

A szélsőjobboldali csoportok abban a reményben támogatták a fővezér kormányzóságát, hogy az első lépcső lehet egy diktatúra felé, Horthy azonban államfőként nem kívánt egy ilyen mozgalom élére állni, s fokozatosan eltávolodott tőlük. 1920 késő nyarán sor került a kormányzó jogainak kiszélesítésére, s a reform egyértelműen abba az irányba mutatott, hogy a kormány az államfő segítségével erősítse meg a pozícióját.[8] Ám a jogkör, valamint a kormányzó tényleges működése alapján ezután sem lehet a személye köré épülő diktatúráról beszélni. Az tagadhatatlan, hogy a háborús kivételes hatalomnak számos, a polgári jogelveket erőteljesen korlátozó eleme az igazságszolgáltatás terén fennmaradt, mint az internálás vagy a sajtócenzúra intézménye. A nemzetgyűlés ezt törvényi úton utóbb legitimálta (1920:VI. tc.), de egyértelműsítve, hogy ideiglenes, átmeneti intézkedésekről van szó, melyek érvényessége legfeljebb a békeszerződés megerősítésétől számított egy évig tarthat. A politikai élet pluralizmusát kétségtelenül szűkítette az 1921. évi III. tc. azzal, hogy szankciókkal, illetve betiltással fenyegetett minden olyan mozgalmat, amely erőszakos eszközökkel a fennálló állami és társadalmi rend megváltoztatását tűzi ki célul. Ezt az akkoriban főleg a kommunista mozgalom ellen irányuló lépést azonban egyfajta stabilitásvédő reformnak is lehet tekinteni. A jobboldali radikális tábor némi eredményként könyvelhette el, hogy a *numerus clausus* néven ismertté váló törvény (1920:XXV. tc.) lehetőséget nyújtott a kormányzat számára, hogy rendeleti úton korlátozza a felsőfokú oktatási intézményekbe felvehető zsidó hallgatók számát.[9] A diszkriminatív reformnak azonban akkor nem lett folytatása.

1920–1922 között számos tényező egy parlamentáris, sőt demokratikus rendszer kialakulása felé mutatott. Amint már szó volt róla, sor került

7 *Magyar Idők,* 2018. okt. 8. 18.

8 Olasz: A kormányzói… 111–114.

9 Ehhez hozzá kell tenni, hogy a *numerus clausus* társadalompolitikai tekintetben jóval szélesebb töltettel bírt, közjogi szempontból azonban a zsidóellenes éle vált hangsúlyossá. Vö. Paksa Rudolf: A numerus clausus és módosítása. In Nagy Zsejke szerk.: *Gróf Bethlen István és kora.* Budapest, 2014, Osiris, 142–143.

az alkotmányosság hagyományos kereteinek a visszaállítására, megtörtént a választójog demokratikus átalakítása, és némi korlátozással, de versengő többpártrendszer jött létre. A nemzetgyűlés összetétele is demokratizálódott,[10] s a törvényhozás a korszak egészét tekintve ekkor tudta leginkább gyakorolni azokat a hatalmi jogosítványokat, amelyek egy parlamentáris berendezkedésben megillették. A nemzetgyűlés élhetett törvényalkotó jogkörével, a kormányok csak parlamenti többség birtokában folytathatták tevékenységüket, melynek biztosítása nem csekély erőfeszítést igényelt a mindenkori miniszterelnököktől. A politikai berendezkedés ilyen irányú átalakítását legegyértelműebben a szociáldemokraták, a liberális demokraták és az agrárdemokraták képviselték,[11] de mellettük számos olyan törvényhozó is, akiket politikájuk alapján nem lehet egyértelműen a fenti irányzatokhoz sorolni, ám ugyancsak készek volt bizonyos demokratikus változások mellett kiállni.

1921 tavaszán Bethlen István foglalta el a miniszterelnöki bársonyszéket. Az erdélyi gróf pályája során következetesen elhatárolódott mindenfajta diktatórikus irányzattól. Ez nemcsak a kommunistákra, hanem a szélsőjobbra is vonatkozott, s bár 1927-ben ő vetette meg az alapjait a hivatalos külpolitika egyik pillérét jelentő magyar–olasz szövetségnek, nem gondolt arra, hogy Mussolini fasiszta rendszere importálható lenne Magyarországra. Bethlen azonban demokrata sem volt, és idegenkedve szemlélte azt az első világháború után Európa-szerte mindjobban terjedő tendenciát, amely jogkiterjesztésre, a széles tömegek fokozottabb politikai szerepvállalására épült. Úgy vélte, a magyar viszonyok nem elég érettek a nyugati tömegdemokráciák meghonosítására, s az efféle kísérletek anarchiához vagy diktatúrához vezetnek. Számára a dualizmus kori alkotmányos berendezkedés jelentette azt az alapot, melyre a világháború utáni országot építeni lehet. Az alsóbb társadalmi rétegek politizálását negatívan szemlélő Bethlen inkább a hagyományos vezető erőkben bízott. Úgy vélte, az elitcsoportok – saját, egyszerűsítő megfogalmazásában a polgárság és a birtokos osztály – lehetnek azok, amelyek képesek a társadalmi rend és béke, valamint a politikai stabilitás fenntartására, tehát elsősorban őket kell védeni és erősíteni.[12]

Bethlen politikai és társadalomképére azért is szükséges volt kitérni, mivel alapjaiban határozták meg a későbbi államberendezkedés arculatát. Kormányfősége első háromnegyed évében azonban csak részeredményeket tudott felmutatni. A türelmét vesztő IV. Károly 1921-ben két ízben is megpróbálkozott trónja elfoglalásával. Bár igénye közjogi szempontból nem volt megalapozatlan, de különösen második kísérlete október végén – figyelembe véve a nemzetgyűlés egyértelmű illetékességét – kimeríti a hivatalos propaganda által erőteljesen sulykolt „puccs" fogalmát. A törvényhozás által 1921. november elején – nagyhatalmi nyomásra – sebtiben elfogadott törvény azonban világos helyzetet teremtett az utolsó Habsburg uralkodó trónfosztásával, s egyértelműsítette, hogy Horthyval hosszabb távon kell kormányzóként számolni. A miniszterelnök sikeres kísérletet tett az MSZDP helyzetének a rendezésére is. A két fél között 1921. december 22-én megkötött, a köztudatban Bethlen–Peyer-paktum néven elhíresült megállapodás részeként Bethlen vállalta, hogy a kormányzat infrastrukturális oldalról nem gördít akadályokat a szociáldemokrácia működése elé, utóbbi pedig – egyebek mellett – nem szervezkedik a társadalom bizonyos rétegeiben és nem tevékenykedik nyíltan rendszerellenes erőként.

1922 elejére valamelyest világosabbá váltak a politikai alternatívák. A szélsőjobb által szorgalmazott diktatúra megvalósulása egyre valószínűtlenebbnek tűnt. Részben a belpolitikai erőviszonyok alakulása, részben a nemzetközi helyzet miatt. Magyarország ugyanis a trianoni béke aláírása ellenére számos téren kiszolgáltatott helyzetben volt, a győztes nagyhatalmak pedig burkoltan ugyan, de több ízben is jelezték, hogy nem tolerálnának egy ilyen fordulatot. Széles, bár heterogén tábora volt a demokratizálási törekvéseknek, s az 1920-as évek elején reális lehetőségnek tűnhetett a megvalósulása. A konzervatív tábor ellenben – lényegében véve 1920-tól – egy olyan rendszer megvalósítását tartotta kívánatosnak, amely a dualizmus kori alapokra épül, és annak egyfajta modernizált változatát jelenti. Ennek az irányzatnak elsősorban Bethlen miniszterelnöksége adott bizonyos súlyt, másképp fogalmazva döntően rajta múlt,

10 Schwarz András – Schönbaum Attila: Paradox rendszerváltás: az 1910 és 1922 közötti parlament képviselői. In Ilonszki Gabriella szerk.: *Képviselők Magyarországon.* I. Budapest, 2005, Új Mandátum Könyvkiadó, 113.

11 Romsics Ignác: A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. In Sántha Ilona szerk.: *Egy letűnt korszakról 1919–1945.* Budapest, 1987, Kossuth, 38–39.

12 Romsics Ignác: Bethlen István konzervativizmusa. In *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1988. 1.* Szeged, 1989, Szegedi Nyomda, 321–328.

hogy a konzervatívok elképzelései milyen mértékben realizálódhatnak. Az esélyeket javította, hogy az első nemzetgyűlés előtt számos fontos feladat állt, ám a testület ezekből kétéves működése alatt vajmi keveset realizált. 1920-ban sor került a budapesti törvényhatóság helyzetének, igaz, részleges, rendezésére, a vidéki önkormányzatokhoz azonban nem nyúltak hozzá. Nem született döntés az egy vagy két kamara kérdésében, a választójogi törvény tető alá hozása elmaradt, s még a parlament belső működését illetően is csak egy ideiglenes rendezést sikerült bevezetni. Ugyancsak a konzervatívokat erősítette a vidéki önkormányzati testületek 1918 októbere előtti helyzetre visszanyúló reorganizációja.

Utóbb számos politikus, köztük Bethlen István, a nemzetgyűlés munkaképtelenségét és ezen keresztül az ország konszolidálatlanságát emelték ki bírálólag.[13] Miután 1922-ben számottevő rendszer-átalakító változások indultak el, az eltelt rövid idő miatt nem lehet megbízható választ adni arra, hogy az instabilitás állandósulása középtávon mennyire jelentett tényleges fenyegetést. A lehetőségek között azonban említést érdemel.

A bethleni politikai berendezkedés kiépülése és jellege

A kormányfő világosan látta, hogy politikai nézetei megvalósítására a nemzetgyűlés adott pártstruktúrája alkalmatlan: túlságosan erősek az általa szélsőségesnek tartott csoportok, míg a konzervatívok gyengék és szervezetileg megosztottak. Ezért a pártkeretek gyökeres átalakítását s annak kulcselemeként egy szilárd többséggel rendelkező, alapvetően konzervatív elvek mentén szerveződő, új kormánypárt létrehozását szorgalmazta. Elképzelését eredetileg döntően a KNEP-re támaszkodva kívánta megvalósítani, de miután a második királypuccs alkalmával élesen szembekerült az ott helyet foglaló legitimistákkal, radikális váltásra szánta el magát. 1922. február 2-án 21 képviselőtársával belépett a Kisgazdapártba, s a lépés egyértelműen jelezte, hogy immár utóbbit tekinti politikája parlamenti bázisának. A változás külső jeleként az új tömörülés felvette a Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földmíves- és Polgári Párt nevet, de a közéletben a rövidebb és kifejezőbb Egységes Párt elnevezés terjedt el. Az aktussal a többséget csak formailag sikerült biztosítani,

13 *Bethlen István gróf beszédei és írásai.* I–II. köt. Budapest, 1933, Genius, II. köt. 321.

s a párt még távolról sem volt a kormánypolitika feltétlen és engedelmes támasza. Ehhez le kellett állítania a tömegpárttá válás folyamatát, továbbá át kellett alakítani a párt képviselőcsoportjának politikai és személyi összetételét. Első lépésként, miután 1922. február 16-án lejárt a nemzetgyűlés ciklusának ideje, választójogi reformját, melynek parlamenti tárgyalását korábban ügyesen húzta-halasztotta, rendeletként életbe léptette. Az új korlátozások következtében a választójogosultak aránya az összlakossághoz képest jelentős mértékben csökkent, 40%-ról 29%-ra esett vissza. A rendelet emellett csak Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban hagyta meg a titkos szavazást, vidéken – a századelő gyakorlatához visszakanyarodva – ismét nyílttá tette. A társadalom alsóbb rétegeinek számottevő része így teljesen kikerült a politikai döntéshozatali folyamatokból, a vidéki agrárlakosság szavazati joggal rendelkező része pedig – a nyílt szavazás miatt – ki lett téve a közigazgatási szervek nyomásának. Következő állomásként május végén–június elején került sor az újabb nemzetgyűlési választásokra, melyet az Egységes Párt úgy nyert meg, hogy a képviselőcsoporton belül Bethlen helyzete határozottan megerősödött. A választójogi reformból 1925-ben törvény lett (1925:XXVI. tc.), és az 1930-as évek végéig annak alapján tartottak választásokat. A városokban meghagyott titkos választójog egyébként, bár kimondva soha nem lett, de része volt az MSZDP beintegrálásának, utóbbi ugyanis aligha vállalta volna enélkül a választásokon való indulást.

Az Egységes Párt győzelmét követően, a második nemzetgyűlés alatt a pártviszonyok terén olyan átrendeződés ment végbe, amely végképp megszilárdította a kormányfő pozícióját. Ide sorolható a Gömbös Gyula vezette fajvédő szélsőjobb ellenzékbe szorulása, valamint egy új kormánytámogató keresztény tömörülés létrejötte Keresztény Gazdasági és Szociális Párt néven.

A második nemzetgyűlés alatt, 1922–1926 között több olyan intézkedésre/reformra is sor került, melyek bizonyos hatalompolitikai jellegen túl konszolidáló tartalommal bírtak. Így folytatódott a szélsőséges szervezetek megfékezése, a kivételes hatalom alapján addig érvényben volt korlátozások nagy része pedig 1921 és 1924 decembere között, több lépésben megszűnt. Az intézményi reformok sorában Bethlen 1924 decemberében keresztülvitte a nemzetgyűlés házszabályainak az átalakítását. Ezzel sikerült elérni az ellenzéki pártok mozgásterének szűkítését, a törvényalkotói munka valamelyes gyorsítását és azt, hogy a parlament tevékenységét a kormánypárti

képviselőcsoport hatékonyabban tudja irányítani. Részben ennek hatására, részben a gazdasági konszolidáció kiteljesítéseként 1926 közepére végre sikerült normalizálni a költségvetési gazdálkodás közjogi kereteit.

Hosszas előkészületek után, 1926 végén a felsőházi törvény elfogadásával került sor a törvényhozás szerkezeti átformálására. A kétkamarás rendszerhez való visszatérés a hagyományokhoz való kötődést fejezte ki. Ezen túl azonban olyan intézményt kívánt a kormány felállítani, amelynek munkáját alapos, de a pártpolitika felett álló szakmai tevékenység jellemzi majd, és tagsága egyfajta mérséklő erőt jelenthet a közhangulat változásainak jobban kitett képviselőház felé. Ennek megfelelően amíg a képviselőház lényegében pártpolitikai hovatartozás szerint tagolódott, addig a második kamara összetett felépítésű intézmény volt, melybe meghatározott hivatalok betöltése esetén, törvényhatóságok, érdekképviseleti szervezetek és az arisztokrácia választottjaként, valamint államfői kinevezés révén lehetett bejutni.[14] A testület társadalmi összetétele világosan jelezte, hogy a miniszterelnök elsősorban a különböző elitcsoportokat kívánta politikai szerephez juttatni, méghozzá azon elitcsoportok reprezentánsait, akik, bár nem voltak párttagok, de alapvetően konszolidációs politikája támaszának számítottak. A testület azonban csupán korlátozott jogkörrel rendelkezett. A törvényjavaslatokat illetően kétszeri, halasztó erejű vétójoga volt: a két Ház közötti kétszeri véleménykülönbség és az azt követő sikertelen egyeztetés után a második kamara nem akadályozhatta meg a képviselőházi többség akaratának érvényesülését.

A felsőházi reform parlamenti elfogadását követően a nemzetgyűlés befejezte működését. 1926 decemberében új választásokra került sor, melyet az Egységes Párt – részben az adminisztratív eszközöknek, részben gazdaságpolitikája eredményeinek köszönhetően – fölényesen megnyert. A választások másik következményeként az ellenzéki pártok, illetve irányzatok részben perifériára szorultak, részben jelentős mértékben meggyengültek.

1927. január végén kezdte meg működését az új országgyűlés, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a bethleni állam- és kormányzati rendszer alapelemei kiépültek. Ennek részeként látványosabb aktusok nélkül, de sikerült integrálni a kormányzó személyét is. Horthy és Bethlen között

14 Erre nézve részletesebben: Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945.* Budapest, 2000, Napvilág, 11–22.

fokozatosan egyre szorosabb, sőt mondhatni bizalmas viszony alakult ki, melynek részeként a kormányzó az aktív politizálást kormányfőjének engedte át. Bár a vonatkozó törvények alapján számos hatalmi jogosítvánnyal rendelkezett, ő csak igen visszafogottan élt velük. Tevékenysége így egyre inkább a reprezentatív államfői feladatok ellátásában merült ki.

Az 1920-as évek utolsó harmadát azonban nem lehet egyszerűen a mozdulatlanság időszakának tekinteni. 1928-ban részben külpolitikai okokból részben egyfajta bázisbővítés jegyében sor került a *numerus clausus* módosítására, illetve zsidóellenes töltetének enyhítésére. Ugyanebben az évben a kormányzat újabb házszabályreformot is keresztülvitt, amely már nem elsődlegesen a munkaképesség növelését, hanem a viták leszűkítését és egyfajta munkaparlament kialakítását célozta. Ennek jegyében kiterjesztették, illetve tovább erősítették a beszédidő-korlátozásokat, sőt igaz, sikertelenül, de kísérlet történt a törvényjavaslatok tárgyalási rendjének gyökeres átformálására is. A területi önkormányzatokkal kapcsolatban a bethleni politika kétféle metódust követett. A kormány lényegében véve két fővárosi törvényén keresztül (1924:XXVI. és 1930:XVII. tc.) részben centralizációs lépésekkel, részben a közgyűlés nem választott, illetve alapvetően kormánytámogató elemeinek a bővítésével igyekezett saját bázisát megerősíteni, de a törekvések csak részleges eredményre vezettek: a kormánypárt helyi szervezete csupán a Keresztény Községi Párt szövetségeseként jutott szerephez a budapesti törvényhatóság vezetésében.[15] Úgy tűnik, ez volt az egyetlen terület, ahol Bethlennek meg kellett elégedni bizonyos részsikerekkel. Egészen másképp alakult a helyzet vidéken, ahol az újjászerveződő vármegyei, városi és községi önkormányzatok többsége kezdettől fogva jó és viszonylag szoros együttműködést tudott kialakítani a kormánnyal. Így nem véletlen, hogy a miniszterelnök az évtized végéig nem foglalkozott a vidéki közigazgatás reformjával. Az 1929. évi XXX. tc. csak a vármegyékhez nyúlt hozzá, de mérsékelt módon. Valamelyes módosították a vármegyei közgyűlések tagságának összetételét, a közigazgatás hatékonyságnak növelése érdekében centralizáltabbá tették a döntéshozatali eljárásokat és növelték a tisztviselői kar szakmai kvalifikációját. Végeredményben a bethleni politikának szinte minden területen sikerült érvényre juttatni az elképzeléseit,

15 Erre nézve: Ignácz Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban 1920–1945.* Budapest, 2013, Napvilág.

a politikai berendezkedésnek a húszas évek elején még jól látható többarcúsága és átmenetisége megszűnt.

A két világháború közötti időszakban számos kortárs közíró – Makkai János, Weis István – fogalmazott meg véleményt az államberendezkedésről, ezek azonban nem terjedtek túl annak megállapításán, hogy a kormány és a kormánypárt egyoldalú dominanciáját, valamint a parlament egyfajta látszatszerepre szorítását emeljék ki.[16] A csak részben kortársnak tekinthető Erdei Ferenc már különbséget tett a korszak eleje és a Bethlen-éra között, s előbbit valamiféle ellenforradalomnak tekintette, utóbbit pedig Tisza Istvánhoz visszanyúló restaurációnak. Bár tagadhatatlan, hogy a konszolidációs politika számottevő mértékben épült a századelő intézményi struktúrájára, sőt annak bizonyos modernizált változatának is tekinthető, így a konzervatív jelző is joggal használható vele kapcsolatban,[17] de rendszer-tipológiai szempontból a kérdés ezzel még nem intézhető el.

Az ország szovjetizálással párhuzamosan az 1940-es évek végére a kommunista párt múltértelmezése vált egyeduralkodóvá, melyet elsősorban Andics Erzsébet, majd mások fejtettek ki.[18] A kommunista ideológia logikája szerint a Horthy-korszaknak a lehető legnegatívabb értelmezést kellett kapnia, ezért annak politikai rendszerét fasizmusként határozták meg, annyi finomítással, hogy azon belül próbáltak némi eltéréseket tenni. Utóbb a Berend T. Iván–Ránki György-szerzőpáros módosított valamelyest az eredeti koncepción, kijelentve, hogy „a fasizmus elemei a konzervatív reakciós burzsoá törvényesség elemeivel keveredtek".[19] Első ízben Lackó Miklós határolódott el egyértelműen a fasizmusértelmezéstől 1969-ben, kimondva, hogy az 1920-as évek politikai berendezkedése inkább „autoritatív-diktatórikus jellegűnek" tekinthető.[20] Lackó igen óvatosan megfogalmazott értékelése azonban még mindig nem hozott áttörést.

16 Makkai János: *A háború utáni Magyarország.* Budapest, 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 155.; Boros Zsuzsanna szerk.: *Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon.* I. Budapest, 2002, Rejtjel, 99–100., 296., 396–398.

17 Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. *Korunk,* 2012. 11. sz. 4.

18 A kérdés szakirodalmi hátterére nézve: Romsics: i. m. 3–12.; Püski Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a XX. századi magyar történelemről.* Budapest, 2002. Osiris, 206–213.

19 Molnár Erik szerk.: *Magyarország története.* Budapest, 1964, Gondolat, 364–383.

20 Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In Spira György szerk.: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Budapest, 1971, Akadémiai, 70.

Erre majd csak az 1980-as évek közepén került sor, amikor Romsics Ignác két munkájában is kifejtette, majd utóbb több ízben megerősítette azon értelmezését, miszerint „a bethleni korszak kormányzati rendszerét parlamentáris és autoritatív kormányforma között átmenetként… foghatjuk fel".[21] Ez a megközelítés az 1980-as években még vitát és negatív reakciókat generált, az 1990-es évekre azonban – miután a hazai történetírás megszabadult az egyoldalú politikai kötöttségek béklyóitól – lényegében domináns áramlattá vált, és nem véletlenül. A történeti munkák ugyanis számos alkalommal bizonyították be, hogy a bethleni államberendezkedés semmiképp sem feleltethető meg a fasizmus kritériumainak (a diktatúra átfogja a társadalom minden szegmensét, az erőszak állandó jelenléte, fasiszta tömegpárt megléte, egyetlen ideológia uralma stb.). Az ezredforduló után egyes szerzők újra visszanyúltak a fasizmuskoncepcióhoz, ám ennek bizonyítása elmaradt.[22] Pontosabban Rozsnyai és György az 1950-es és 1960-as évek történetírásának állításait vették át, és ahhoz nem tudtak érdemi többletet hozzátenni. Napjainkra az azóta megjelent számos szakmunka eredményeire építve még egyértelműbben meg lehet fogalmazni, hogy nemcsak a bethleni kormányzati rendszer, hanem annak részintézményei sem tekinthetők fasiszta jellegűnek. Ez – többek között – érvényes az Egységes Pártra, sőt az 1920-as években fasiszta pártok még ellenzéki szinten is csak periferikusan léteztek.[23] A fasizmuson túl párt- vagy kormánydiktatúrának sem lehet tekinteni. Többek között a pártszerkezet és a nyilvánosság terén érvényesülő, igaz, korlátozott pluralizmus miatt. Ahhoz ugyanis, hogy a miniszterelnök megmaradhasson pozíciójában, bírnia kellett az államfő támogatását, továbbá rendszeres egyeztetésekre kényszerült saját pártja, a felsőházi honatyák, valamint a különböző társadalmi-érdekképviseleti szervezetek irányába. (Sőt bizonyos

21 Romsics Ignác: A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. *Társadalmi Szemle,* 1985. 12. sz. 71. (A tanulmány utóbb egy kötetben is megjelent.); Balogh Sándor szerk.: *Magyarország a XX. században.* Budapest, 1985, Kossuth, 151.; Romsics Ignác: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Budapest, 2004, Osiris, 228.

22 Rozsnyai Ervin: Néhány elméleti megfontolás a fasizmusról. *Ezredvég,* 2011. 10. sz. 67–78.; György László: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. *Eszmélet,* 2017. nyár. 160–162.

23 William M. Batkay: *Authoritarian Politics in a Transitional State: Istvan Bethlen and the Unified Party in Hungary, 1919–1926.* New York, 1982, Columbia University Press; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest, 2013, Osiris, 53–59.

fokig még az egyes ellenzéki pártokhoz való viszonyt is befolyásolta, hogy utóbbiak milyen választási eredményt tudtak felmutatni.)

Ugyanakkor 1990 után másfajta, ellenkező végletű vélemények is megjelentek különböző sajtótermékekben. Előbb az „alkotmányos monarchia" kifejezés látott napvilágot, majd Schmidt Mária jelentette ki 2000-ben, hogy „a Horthy-korszakban polgári demokrácia volt".[24] Hasonló állítások mások részéről is megfogalmazódtak – Raffay Ernő, Szakály Sándor – anélkül azonban, hogy állításaikat érdemben kifejtették/megalapozták volna.[25] Utóbbi annál is inkább fontosabb lett volna, mert érdemi vitát csak ebben az esetben lehet lefolytatni. Így csupán annyi jelenthető ki, hogy a jelenlegi történész- és politológia-szakirodalomban alapvetően konszenzus van azon a téren, hogy milyen ismérvei vannak egy demokratikus rendszernek, s a fő kritériumokat a politika területén működő szervezetek, valamint az azokat megvalósító és működtető jogrendszerek és társadalmi tevékenységek vizsgálata jelenti. Éppen ezért ahogyan a bethleni éra nem tekinthető fasizmusnak, úgy – a választási rendszer sajátosságai, a hagyományos parlamenti váltógazdaság hiánya, valamint egyéb, a szabadságjogok terén érvényesülő korlátozások miatt – demokráciáról sem lehet beszélni, ami érvényes annak mind a parlamentáris, mind az elnöki változatára.

Annak ellenére, hogy a történészszakma főáramlata szerint a bethleni államberendezkedés valahol a demokrácia és a diktatúra között helyezhető el, kérdés, lehet-e a politikai viszonyokat pontosabb fogalmi kereten belül értelmezni. Egyes szerzők egyfajta „korlátozott parlamentarizmusnak" tekintik,[26] mások pedig – Sartori olasz politológus megközelítése alapján[27] – hegemonisztikus, illetve predomináns pártrendszerről beszélnek.[28] Sartori tipizálása önmagában aligha vitatható, az már inkább, hogy kizárólag a pártviszonyokra fókuszálva leírható-e egy államberendezkedés a maga teljességében. A probléma megoldására első pillantásra kézenfekvő megoldásnak látszik az *autoriter rezsim* kifejezés, melyet Juan Linz spanyol politológus vezetett be,[29] s ezt ugyan utóbb többen vitattak, ám napjainkra szakmai körökben általánosan elterjedté és elfogadottá vált.[30] Fontos és nyitott kérdés azonban, hogy mihez képest autorier egy rendszer. Diktatúra ugyanis nem csak totalitárius változatban jöhet létre. Amennyiben a két szélső pólust a demokratikus és totalitárius rezsimek jelentik,[31] akkor úgy vélem, a Bethlen-érában parlamentáris és autoriter elemek egymással keveredő jelenléte mutatható ki. Ha viszont – s erre az értelmezésre is van példa – mindenfajta diktatúra és a parlamentáris demokrácia jelenti a keretet,[32] akkor a fogalmat egyértelműen lehet használni az 1920-as évekre.[33]

Átalakulás a korszak második felében

Az 1930-as évek elejétől a fennálló rendszernek elsősorban a világgazdasági válság, illetve az európai hatalmi viszonyok átrendeződése következtében számos új kihívással kellett szembesülnie. Bethlen 1931-es lemondását követően első utóda, Károlyi Gyula egyfajta válságmenedzserként tekintett önmagára, s a politikai berendezkedés terén csupán kisebb horderejű változtatásokkal állt elő. Más volt a helyzet a Károlyit 1932

24 *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 1. Melléklet, 3.; *Népszava*, 2000. november 2. 2.

25 *Magyar Hírlap*, 2019. január 7.; Interjú Raffay Ernővel, *Erdélyi Napló*, 2017. július 25. www.erdelyinaplo.ro.

26 Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945.* Budapest, 1998, Vince, 93.; Boros Zsuzsanna: *Parlamenti viták a Horthy-korban.* I. köt. Budapest, 2006, Rejtjel, 118–119. Lényegében hasonló álláspontot foglal el Földes György – Hubai László: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010.* Bővített, átdolgozott 3. kiadás. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó, 104. Ilonszki Gabriella ellenben újfajta fogalmat használ, amikor csak a dualista államberendezkedést tekinti korlátozott parlamentarizmusnak, míg a két világháború közöttit „homlokzatdemokráciaként" határozza meg. Ilonszki szerk.: *Képviselők Magyarországon.* I. 50.

27 Giovanni Sartori: The Typology of Party Systems. – Proposal for Improvement. In Erik Allard – Stein Rokkan eds.: *Mass Politics. Studies in political sociology.* New York, 1979, Free Press, 321–352.

28 Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia.* Budapest, 1992, Nemzeti Tankönyvkiadó, 328.

29 Juan J. Linz: An authoritarian regime: Spain. In Allard–Rokkan eds.: *Mass Politics...* 251–275.

30 Hajdu Tibor: Mozgástér és kényszerpálya: A Horthy-korszak. *Rubicon*, 1998. 4–5. sz. 42–43.; Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere (1919–1944). In Vida István főszerk.: *Magyarországi pártok politikai lexikona (1846–2010).* I. köt. Budapest, 2011, Gondolat–MTA–ELTE, 140.; Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*, 2007. 4. sz. 249.; A kérdést első ízben elemezte tágabb elméleti kontextusban: Hirata Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság*, 1993. 11. sz. 54–66.

31 Romsics: *Múltról a mának...* 8.

32 Kornai János: *Látlelet. Tanulmányok a magyar állapotokról.* Budapest, 2017, HVG Könyvek, 177–186.

33 Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje.* Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 442–460.

őszén felváltó Gömbös Gyula miniszterelnökségével, amely egymástól jelentősen eltérő szakmai állásfoglalásokat generált. Az államszocialista éra történetírása számára sokáig Gömbös volt az, aki a „totális fasizmus" politikáját képviselte. Ez az 1980-as években bizonyos fokig módosult, bár a fajvédő politikus továbbra is a szélsőjobb reprezentánsa maradt.[34] Utóbb Gergely Jenő ennél jóval tovább ment, amikor Gömbös szociálpolitikai reformjaira helyezte a hangsúlyt, hozzátéve, hogy „a diktatúrára törekvés nem jelent diktatúrát".[35] Gergely megközelítését azonban a témával foglalkozó történészek túlnyomó része elutasította és – elsősorban Vonyó József – részletes és alapos kritika alá vette.[36] Vonyó több munkájában is bizonyította, hogy a miniszterelnök nem adta fel radikális reformtervei megvalósítását, sőt azok idővel kiszélesedtek. Ide sorolható az immár Nemzeti Egység Pártjára átkeresztelt kormánypárt centralizált tömegszervezetté történő átformálása, a többpártrendszer felszámolása, a szabadságjogok erőteljes szűkítése, valamint a társadalom gazdasági tevékenységi ágak szerinti, olasz mintájú korporatív szervezetekbe tömörítése. Részleteiben ki nem dolgozott koncepciója egy diktatórikus vezéri állam megvalósítását jelentette, ami számos tekintetben épített a fasizmus és a nemzetiszocializmus eszméire/politikájára, de nem tekinthető utóbbiak egyszerű átvételének.[37]

Az persze tagadhatatlan, hogy Gömbös reformelképzeléseiből alkotmányjogi téren alig realizálódott valami: 1933-ban sor került a kormányzói jogkör kismértékű kibővítésére (1933:XXIII. tc.), 1934 elején pedig sikerült tető alá hozni a főváros önkormányzatának további szűkítését (1934:XII. tc.). A kortársak azonban jelentős fordulatként élték meg a kormányfőségét, és nem alaptalanul. Egyrészt ekkor indult el a közbeszédben a jobboldali radikális ideológiák s a hozzájuk kapcsolódó publicisztika térnyerése, másrészt számottevő átrendeződés zajlott le a pártszerkezet terén. Az ellenzéki oldalon bekövetkező változások persze

34 Pritz Pál: Gömbös kísérlete egy fehér radikális Magyarország megteremtésére. In Balogh Sándor szerk.: *Magyarország a XX. században.* Budapest, 1985, Kossuth, 674–728.

35 Gergely Jenő: A Gömbös-szindróma. Gömbös Gyula (1886–1936). *História,* 2000. 3. sz. 17.

36 Romsics Ignác: Magyar történeti problémák, 1900–1945. In Püski Levente – Valuch Tbor szerk.: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Debrecen, 2002, 1956-os Intézet, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 24.; Vonó József: Akart-e Gömbös diktatúrát? In Püski–Valuch szerk.: *Mérlegen a XX. századi...* 189–197.

37 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Budapest, 2018, Kronosz, 571. Vonyó József ugyanakkor nyitva hagyja, hogy koncepcionálisan van-e különbség közte és Kónya Sándor között.

aligha írhatók az ő számlájára. Az viszont annál inkább, hogy az 1935-ös parlamenti választások következtében a kormánypárti képviselőcsoport jelentősen átalakult, és a bethlenisták helyett immár az ő hívei, illetve a radikális elemek kerültek többségbe.

Gömbös 1936-ban bekövetkező súlyos betegsége, majd halála számos reformelképzelést levett a napirendről, ám az egyértelmű volt, hogy a választójog teljesen titkossá tétele nem halogatható sokáig. Erre, valamint a fajvédő politikus diktatórikus törekvéseire válaszként a konzervatív tábor az alkotmányvédelem jelszavát állította a középpontba, amely az államberendezkedés más területeit kívánta megerősíteni. Ennek első lépcsőjeként – 1937 közepén, immár Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt[38] – a kormányzói jogkör kibővítésére került sor, melynek részeként kiterjesztették az államfő halasztó erejű vétójogát. A felsőház esetében is jogkörbővítés történt, oly módon, hogy ha a jövőben a kétszeri halasztó vétó utáni egyeztetés sikertelennek bizonyul, akkor az adott kérdésről a két Háznak együttes ülésen, titkos szavazással kell döntenie (1937:XXVII. tc.). A sort 1938-ban a választójogi törvény zárta, amely egyik oldalról minden szavazó számára biztosította a titkosságot, de szűkítette a választójogosultak körét, és számos egyéb korlát bevezetésével még aránytalanabbá tette a mandátumok elosztását (1938:XIX. tc.).

Ezeken a reformokon túl, további változásokra is sor került, melyeknek most csak a legfontosabb elemeit van módunk jelezni. Mindenekelőtt jelentős mértékben kiszélesedett a kormány rendeletkiadási jogköre. A folyamat első lépcsőjeként 1931-től ez a diszkrecionális hatalom gazdasági-pénzügyi területre terjedt ki, majd 1939-től, a honvédelmi törvény keretében tovább bővült. Ráadásul a minisztertanács 1939. szeptember 1-i döntésével ténylegesen is bekövetkezett a kivételes hatalom életbe léptetése, és megkezdődhetett az említett hatalmi jogosítvány gyakorlati alkalmazása.

A Teleki-kormány 1939 augusztusában új házszabályokat léptetett életbe, melyek számottevő mértékben leszűkítették a vita és a véleménynyilvánítás lehetőségét, sőt arra is felhatalmazást adtak, hogy a kormány egyes törvényjavaslatait rendkívül gyorsan letárgyaltassa.

A revíziós sikerek után a visszacsatolt országrészekben nem tartottak képviselőházi választásokat, ehelyett minden alkalommal kormány-

38 Mellesleg a három reform belátható időn belüli megvalósítását és lényegileg összekapcsolását a már nagybeteg Gömbös is elfogadta. Vonyó: i. m. 500.

javaslatra, behívás útján biztosították az adott országrész törvényhozási jelenlétét. 1938 és 1942 között négy alkalommal került sor ilyen aktusra, melynek során összesen 106 helyet töltöttek be behívás útján. Mindez azt jelentette, hogy a képviselőház tagságának 29%-a nem választás útján nyerte el posztját.[39]

A 30-as évek végétől több olyan intézkedésre is sor került, amely valamilyen módon a szabadságjogok szűkítését eredményezte, de közülük egyértelműen kiemelkednek az antiszemita törvények. A számos törvény és rendelet közül[40] az országgyűlés által 1939 tavaszán elfogadott második zsidótörvény emelhető ki, amely a zsidósághoz való tartozás kritériumainak szigorításával, életterük drasztikus szűkítésével, de a közéletre gyakorolt hatásával is a legjelentősebbnek tekinthető.

Természetesen nem minden reformjavaslat valósult meg, így nem került sor 1938 őszén az Imrédy által szorgalmazott általános rendeleti kormányzás bevezetésére, nem történt meg – Teleki 1940. évi tervezete alapján – a magyar törvényhozás korporatív alapú átszervezése, mint ahogy nem következett be a háború alatt a szociáldemokrata pártnak a szélsőjobb által követelt betiltása sem.

A változások hátterében mindenekelőtt a jobboldali radikalizmus megerősödése állt, amely az 1939-es választásokon ellenzéki és kormánypárti oldalon egyaránt kimutatható.[41] Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy egyes reformok mögött a motiváló tényezőt nem a radikalizmus felé való eltolódás, hanem valamiféle rendszervédelem jelentette. (Egyes szakemberek szerint ha teljesen szabad választásokra került volna sor 1939-ben, akkor a szélsőbb relatív többséget ért volna el.)[42] Ebből a szempontból a legfontosabb tényezőként azt kell kiemelni, hogy – külön jogi szabályozás nélkül – az évtized végétől megváltozott a kormányzó és a kormányfő viszonya. A továbbiakban az, hogy ki, milyen hosszú ideig maradhat miniszterelnök, elsődlegesen már a kormányzó akaratán múlt. Az államfői

39 Püski Levente: Választás, behívás, kinevezés: területvisszacsatolások és a magyar parlament 1938–1942 között. In Schweitzer Gábor – Szabó István szerk.: *A közjogi provizórium (1920–1944) időszakának alkotmányos berendezkedése.* Budapest, 2016, Pázmány Press, 123–140.

40 Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, 2004. 6. sz. 1285–1304.

41 A szélsőjobb irányzataira, csoportosulásaira nézve: Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története.* Budapest, 2012, Jaffa.

42 Interjú Ungváry Krisztiánnal, 2020. június 22. www.atlatszo.hu.

hatalom felértékelődése sem volt elegendő azonban ahhoz, hogy az utódlást az általa igen sokra tartott idősebbik fiának, Horthy Istvánnak biztosítsa. Az 1942. évi II. törvénycikk csupán egy olyan kompromisszumos megoldást tartalmazott, miszerint létrehozzák a kormányzóhelyettesi tisztséget, de utódlási jog nélkül. Az országgyűlés sebtiben meg is választotta a posztra István fiát, a kérdés azonban 1942 augusztusában, a kormányzóhelyettes halálával végleg lekerült a napirendről.

Az 1937 és 1942 között végbement változások, ha nem is formálták át alapjaiban, de számottevő mértékben módosították a bethleni konszolidáció során kialakult kormányzati rendszert, méghozzá egyértelműen antiparlamentáris, illetve diktatórikus irányba. Bár itt egy több évig tartó folyamatról lehet beszélni, a kulcsévet 1939 jelentette. Ennélfogva az 1939–1944 közötti periódusra az autoriter fogalom már minden további nélkül alkalmazható, vagy – más megközelítésben – egyfajta diktatúraközeli szituáció jött létre. Utóbbit csak azért nem lehet megkötés nélkül használni, mert nem került sor a többpártrendszer felszámolására és – a nemzetiszocialisták követelései ellenére – a baloldali parlamenti pártok, elsősorban az SZDP betiltására.

Rendszer-átalakító törekvések a háború végén, 1944/45

1944 tavaszán sor került Magyarország megszállására. A változás közvetlen hatásai a pártviszonyok és a kormányzat terén, valamint a zsidóság helyzetének alakulásában voltak érzékelhetőek. A német haderő bevonulása után, a náci politikusok aktív közreműködésével összeállt egy új kormánykoalíció, melybe – Szálasiék kivételével – minden jobboldali radikális csoportosulás bekapcsolódott, s rájuk építve alakult meg még március 22-én Sztójay Döme vezetésével egy új kormány. A kormányalakítás után jelentős tisztogatások történtek az államigazgatás különböző színterein (minisztériumok, területi közigazgatás), ezzel párhuzamosan pedig sor került a náciellenes pártok és szervezetek, valamint lapjaik betiltására, vezetőik, illetve országgyűlési képviselőik letartóztatására. A Sztójay-kormány kiteljesítette a hazai zsidóság jogfosztását is. Életlehetőségeik korlátozására március–április folyamán számos intézkedést léptettek életbe, majd a következő lépést gettóba gyűjtésük és német koncentrációs táborokba szállításuk jelentette. Bár a megszállás nélkül erre nem kerülhetett

volna sor, azzal, hogy a gyakorlati végrehajtást a magyar állami szervek, illetve a közigazgatás vállalta magára, a felelősségben is osztozniuk kellett.

Közjogi téren azonban a megszállás inkább közvetett módon formálta át a magyarországi politikai viszonyokat. Az állami önállóság csekély maradványai is megmaradtak, melyet elsősorban a kormányzó személye testesített meg. Horthy kormányzóságának immár az adott kizárólagos értelmet, hogy milyen mértékben tudja elérni Magyarország leválását a náci államtól. Ennek első állomásaként 1944. július 6-án leállíttatta a további deportálásokat, augusztus végén pedig megszabadult Sztójaytól, és helyét egy részben új és vele bizonyos fokig együttműködőbb kormány váltotta fel Lakatos Géza vezetésével. Az országgyűlés, és különösen a képviselőház, azonban semmilyen formában nem jöhetett szóba partnerként. A folyamatot egy sikeres átállás tetőzhette volna be, ám ennek október közepén bekövetkező kudarca a nyilas hatalomátvétel előtt nyitotta meg az utat.

Szálasi minden addiginál nagyobb hatalomkoncentrációt valósított meg azzal, hogy nemzetvezető néven saját kezében egyesítette az államfői és a kormányfői pozíciót. Közben arra is ügyelt, hogy a változást valamelyest formális módon is legitimálja. A náci vezetés elvárásához igazodva a koalíciós kormányzás fennmaradt, de a nyilasok dominanciája mellett. Ez lehetőséget nyújtott a számukra, hogy hangzatos gyűjtőfogalmak – országépítés, hungarista állam – alatt további nagyszabású rendszer-átalakító tervekkel álljanak elő.[43] Az egyre súlyosbodó katonai helyzet, a mind kaotikusabbá váló viszonyok azonban nem hagytak lehetőséget a realizálásukra. Igaz, rendszer-átalakító elképzeléseik nem jelentették a német nemzetiszocializmus szolgai másolását, de nem kérdés, hogy egy náci jellegű, totalitárius rendszer felé mutattak. A hatalmához végsőkig ragaszkodó Szálasi országlása, illetve rezsimjének bukása végül német földön, a náci állam vereségével ért véget.

43 Erre nézve: Paksa: *Magyar nemzetiszocialisták...* 286–308.; Teleki Éva: A nyilas diktatúra államszervezete. In Pölöskei Ferenc – Ránki György szerk.: *A magyarországi polgári államrendszerek.* Budapest, 1981, Tankönyvkiadó, 388–415.

KEREPESZKI RÓBERT

A két világháború közötti magyar politikai rendszer jellege és társadalmi beágyazottsága

A két világháború közötti korszak napjainkban is a magyar történelem egyik legvitatottabb periódusa nem véletlenül, hiszen ezekhez az évekhez számos olyan aspektust kapcsol a közgondolkodás, a kollektív társadalmi emlékezet és a közélet, amelyek mély nyomokat hagytak, és bizonyos fokig „kibeszéletlenek", ezek miatt pedig szélsőséges indulatokat, érzelmeket képesek gerjeszteni. Hangsúlyozottan ezek közé sorolható a korszak politikai rendszere is, amiről napjainkban is egymással gyökeresen ellentétes vélemények olvashatóak.

A szakmában viszonylag széleskörűen (de továbbra sem kizárólagosan) elfogadott álláspont az, hogy a két világháború közötti magyar politikai berendezkedés kapcsán nem beszélhetünk demokráciáról.[1] Érdemes rámutatni arra, hogy maguk a kortársak sem tekintették annak, amit a korabeli demokráciafelfogás, illetve a demokráciához való akkori viszonyulás magyaráz. Ezt alapvetően bizalmatlanság jellemezte, amit nem utolsósorban az első világháború utáni, Károlyi Mihály nevével fémjelzett időszak emléke is táplált. Sokan ugyanis úgy tekintettek az 1918 ősze

1 Püski Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In Romsics Ignác szerk.: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 2005, Osiris, 206–233.; Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Budapest, 2004, Osiris, 340–357.; Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In Vida István főszerk.: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010).* I. köt. Budapest, 2011, Gondolat – MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 137–147.; Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk,* 2007. 4. sz. 228–254.

és 1919 tavasza között létezett, egy forradalom révén kialakult polgári demokratikus államformára, hogy bűneként rótták fel az ország kétharmadának elvesztését, az erélytelen bel- és külpolitikát, a hadsereg leszerelését, a rossz egzisztenciális körülményeket, a megbomló és kezelhetetlenné vált társadalmi viszonyokat, amik megteremtették a feltételeket a kommunista diktatúra kialakulásához.[2] Azonban a demokráciával szembeni bizalmatlanság nem csak a korabeli magyar közéleti szereplők jelentős részére volt jellemző. Egyed István jogászprofesszor az 1935-ben megjelent *Az új államrendszerek és a magyar alkotmány* című munkájában rámutatott arra, hogy részben épp az ehhez hasonló bizalmatlanság vezetett Európában egy „új közjogi szemlélet" kiformálódásához, amire elsősorban Németország, Olaszország, Lengyelország és Portugália autoriter és/vagy diktatórikus rendszereit hozta fel példaként. Egyed szerint ezt a „szemléletet" elsősorban a „liberális-demokrata felfogással, a parlamentarizmussal, a pártok váltakozó uralmával, az osztályok szembeállításával, a koalíciós kormányzás rendszerével, az egyéni alapjogok túlzott hangoztatásával" való szakítás jellemezte. Továbbá kiemelte azt, hogy az általa említett és a demokráciának tulajdonított tényezőkkel szemben ez az „új közjogi szemlélet" olyan „jelszavakat" sorakoztatott fel, mint a „tekintélyi kormányzat, rendiség, közérdek, egypártrendszer, fajkultusz, szociális béke".[3]

A demokrácia elutasítását a bizalmatlanság mellett az is motiválta, hogy a liberális-demokrata elvek nem rendelkeztek nagy időintervallumra visszanyúló gyökerekkel és tradíciókkal a kontinens számos országában, így Magyarországon sem. Ugyanakkor épp a Nagy Háború után mélyültek el a politikai törésvonalak Európa-szerte, illetve eszkalálódtak a társadalmi és egzisztenciális feszültségek is, amik nem kedveztek a demokrácia megerősödésének.[4] Következésképpen megalapozottan állítható, hogy ebben az időszakban nem voltak meg Magyarországon sem a demokrácia kialakításához és stabilizálásához szükséges feltételek, és a demokratikus elvek rendszerszintű elutasítása alapvetően megfelelt korszellemnek. E gondolatmenetet követve pedig úgy vélem, nem is lehetett elvárni, de még utólag feltételezni vagy számonkérni sem a demokráciát az adott korszak viszonyai között egy olyan országban, ahol nemcsak a körülmények voltak kedvezőtlenek, de hiányoztak az ahhoz szükséges hagyományok, illetve tapasztalatok is.

A két világháború közötti magyar politikai berendezkedés jellegének megítélésével kapcsolatos másik sarkos álláspont, a rendszer diktatúraként való értelmezése az 1945 utáni marxista történetíráshoz nyúlik vissza. Az akkoriban dogmatikus alaptézis egyik kiindulópontja az a közismert, ám a mértéke szempontjából napjainkban is vitatott, önkényes, jogszerűnek semmiképp sem nevezhető erőszakhullám volt, ami a Tanácsköztársaság összeomlása után legfőképpen a Horthy vezetése alatt álló Nemzeti Hadsereg kötelékéhez tartozó különítmények révén bontakozott ki. Ezzel kapcsolatban fontos e helyütt is hangsúlyozni, hogy ez sem egyedi jelenség a korabeli Európában, háttere pedig elsősorban a Nagy Háború szociálpszichológiai hatásaira vezethető vissza. Az elhúzódó világháború során ugyanis nemcsak hatalmas mértékű frusztráció halmozódott fel a frontot megjárt katonarétegekben és a társadalom egészében, de az is megállapítható, hogy az erőszak a mindennapok részévé vált. A modern szakirodalom által a társadalom „brutalizálódásának" nevezett jelenség egyik legfeltűnőbb és legszélsőségesebb kicsúcsosodása 1918 után szerte Európában, így Magyarországon is a politikai és az úgynevezett paramilitáris erőszak volt. A fehérterror tehát elsősorban ennek kontextusában értelmezendő.[5]

Ez az erőszak a Bethlen István nevével fémjelzett konszolidáció időszakában ugyan háttérbe szorult, de teljesen nem tűnt el. Felbukkant szélsőséges politikai akciókban (ilyen például a jobboldali radikális Ébredő Magyarok Egyesületéhez kötődő, Erzsébetvárosi Demokrata Kör elleni, nyolc halálos áldozatot követelő bombamerénylet 1922 áprilisában) vagy a szélsőjobboldali egyetemi szervezetek tüntetéseiben, amik szinte évről évre megismétlődtek a korszak folyamán. Az erőszak jelenlétének vizsgálata

2 Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, 2018, Jaffa, 417–424.

3 Egyed István: *Az új államrendszerek és a magyar alkotmány.* Budapest, 1935, 6. Idézi még Sipos: A Horthy-korszak... 140.

4 Püski Levente: Politikai rendszerek Kelet-Közép-Európában az I. világháború után. In Bán D. András szerk.: *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról.* Budapest, 2000, Osiris, 90–117.

5 Robert Gerwarth – John Horne: Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–1923. *The Journal of Modern History,* 83 (2011) No. 3. 489–512.; Béla Bodó: *The White Terror: Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921.* London – New York, 2019, Routledge; Robert Gerwarth – John Horne szerk.: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.* Budapest, 2018, L'Harmattan; Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921).* Doktori (PhD-) értekezés, kézirat. Eger, 2018, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola.

azért is fontos, mert – ahogy Püski Levente is rámutatott – az 1920-as évek első felében a politikai döntéshozatalból kiszorult, ám továbbra is komoly súllyal jelenlévő jobboldali radikális, illetve szélsőjobboldali csoportok épp ezt felhasználva követelték a további diszkriminációt, illetve a diktatórikus berendezkedés megvalósítását. E szervezetek jelenléte és tevékenysége miatt is az antiszemitizmus és a kirekesztés már a rendszer kezdetétől, a *numerus clausus* 1920-as elfogadása óta jogszabályi szinten kodifikálva is jelen volt. Ebből az is következett, hogy nem pusztán sérültek, hanem egyszerűen nem érvényesültek bizonyos szabadságjogok, ami éppen a diktatórikus rendszerek egyik fő jellemzője. Noha arra is érdemes rámutatni, hogy a kormányok felléptek az ilyen erőszakos jelenségekkel szemben, ám hozzá kell ehhez tennünk, hogy mindezt nem meggyőződésből tették, hanem elsősorban a belpolitikai viszonyok nyugodtabb mederbe terelése érdekében, ami az ország kedvezőbb nemzetközi megítélésével is összefüggésben állt (sőt az 1930-as évek elején már olyan miniszterelnök is hatalom került Gömbös Gyula személyében, aki nem is titkolta az ezekhez a szervezetekhez fűződő szimpátiáját). Tehát innen közelítve elmondható, hogy amíg a demokrácia kialakításához és stabilizálásához nem voltak meg a szükséges feltételek, és bizonyos körülmények (társadalmi konfliktusok, politikai törésvonalak, gazdasági instabilitás, alacsony életszínvonal stb.) akadályozták a megvalósulását, addig ugyanezek a körülmények „kedveztek" (volna) a diktatúra (esetleges) bevezetésének, sőt ezek közül több is a rendszer genezisétől kezdve végig a korszak folyamán jelen maradt, illetve erősödött.

Hogy mégsem alakult ki diktatúra (csak a korszak legvégén), az több korlátozó tényezőnek köszönhető. Az egyik ilyennek a heterogén összetételű kormánypártot tekinthetjük, amiben mindig volt egy konzervatív frakció, mely útját állta a diktatórikus törekvéseknek, kiváltképp akkor, ha azok épp az aktuális miniszterelnök felől érkeztek (szemléletes példája ennek az említett Gömbös mellett Imrédy Béla esete, akinek 1938 őszén tett ilyen irányú lépéseit részben a kormánypárt, részben néhány minisztere gátolta meg). A diktatúra kialakulása előtti másik akadályt a mindig „állagőrző" felsőház, illetve maga a kormányzó jelentette, akitől bár 1919-ben még nem állt távol egy tekintélyuralmi rendszer bevezetésének gondolata, ezt követően azonban ő is a konzervatív autoriter berendezkedés fenntartásában volt érdekelt. Végül meg kell említenünk a politikai nyilvánosság és a korlátozott, ám sokszínű sajtó szerepét, ami a második

világháború kitöréséig maradt meg korlátozó tényezőként (nem véletlen, hogy a korszak folyamán gyakorlatilag minden kormány szerette volna elérni a sajtó „megrendszabályozását", de ezt a háború miatti kivételes rendelkezésekig nem tudták elérni).[6]

A politikai nyilvánosság szerepe pedig elvezet a rendszer társadalmi beágyazottságának kérdéséhez is. Ehhez olyan, egymással is szorosan összefüggő aspektusok kapcsolódnak, mint a választói magatartás, a politikai elit, a társadalmi önszerveződés, a társadalom politikai vonatkozású megnyilatkozásainak vizsgálata (sztrájkok, tüntetések, tiltakozó mozgalmak, népszavazás), de ide kapcsolható a politikai közbeszéd is, amelynek mindenkori tematikáját „felülről", a („nagy")politika szintjéről és „alulról", a szélesebb társadalom felől érkező tényezők is alakíthatták. Ezek részletekbe menő taglalását a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, így csak nagyon röviden utalhatok bizonyos szempontokra, illetve tényezőkre.

A választói magatartás szempontjából fontos, hogy a korszak folyamán lezajlott választások mindig pusztán szimbolikus jellegűek voltak. Ezt az olyan antidemokratikus tényezők magyarázzák, mint a vidéki nyílt szavazás, illetve a különböző cenzusos korlátozások, amelyek a politikai modernizáció elmaradását tükrözték, ahogy az is, hogy végig alacsony maradt a választásra jogosultak aránya (ami egyébként szintén nem volt egyedi jelenség a korabeli Európában). Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a korabeli választói akaratot megosztottság jellemezte olyan értelemben, hogy a városokban élő szavazók inkább az ellenzékre, a vidékiek a kormánypártra tették le a voksukat, és az utóbbiak sem (feltétlenül) meggyőződésből, hanem a nyílt szavazás hatásaként tették ezt, akkor elmondható, hogy a rendszert tulajdonképpen csak a társadalom kisebb része legitimálta.[7]

Noha a politikai véleménynyilvánítás a választójog tekintetében korlátozott volt, a társadalmi önszerveződés kapcsán már jóval tágabb keretek léteztek a korszakban. Bizonyítja ezt az, hogy a megelőző és a következő korszakkal való összevetésben is ugrásszerűen megnőtt az egyesületek

6 Lásd részletesebben Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.* Budapest, 2011, Argumentum.

7 Földes György – Hubai László szerk.: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010.* Bővített, átdolgozott 3. kiadás. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó; Ignácz Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945.* Budapest, 2013, Napvilág Kiadó; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2001, Osiris, 379–389.

száma a két világháború között. Mindez pedig azért fontos, mert a civil szféra – ahogy utaltam is már rá – az ilyen szervezetek útján hatást tudott gyakorolni a politikára, aminek a legfeltűnőbb jelei például az antiszemita intézkedések meghozatalában érhetőek tetten.[8] A társadalmi önszerveződés mértéke viszont nem ellensúlyozta a politikai modernizáció elmaradását, ami nemcsak a választásokban, hanem a bizonyos politikai jelszavakat (például „nemzeti", „keresztény") és a hatalmat kisajátító, a korszak folyamán változó, de mindvégig szűk politikai és kormányzati elit összetételében is visszatükröződött.[9]

A Horthy-korszak politikai rendszere tehát a demokrácia és a diktatúra között álló autoriter berendezkedés. Ezt a jellegét erősítette a sajátos és szűkre szabott választójog, aminek révén a korszak folyamán korlátozott parlamentarizmus és hegemón (mindig ugyanazon párt választási győzelmét és vezető pozícióját jelentő) pártrendszer működhetett. Fontos újra hangsúlyozni azt, hogy ez az autoriter rendszer nem volt egyedülálló Európában, és láthattuk, hogy a demokrácia kialakításának nem kedveztek a feltételek a kontinens számos országában, így Magyarországon sem, ahol egyébként a demokratikus elvek nem is rendelkeztek hosszú távra visszamenő hagyományokkal, illetve megvalósult, jól működő gyakorlattal. A körülmények éppen egy diktatúra kialakításának kedveztek volna, ami előtt azonban több akadály is állt. Ez a helyzet szülte Magyarországon az autoriter rendszert és emelte ki a tekintély fontosságát, amit a belső viszonyok konszolidálása tett szükségessé. Ez a tekintély Horthy Miklós személyében öltött testet, aki az első világháborús katonai múltja miatt alkalmasnak látszott erre a szerepre. Ez a politikai berendezkedés azonban nem volt változatlan. A belső szakaszhatárai jól jelzik az autoriter jellemzők egyre dominánsabbá válását, amik közül kiemelendő az erős hatalomkoncentrációt jelentő kormányzói jogkör folyamatos bővítése. A korszak végét jelentő második világháború tovább erősítette az autoriter tendenciákat, amik a háború ismert alakulása miatt totális diktatúrába torkolltak 1944 őszén.

8 Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Budapest, 2017, Jelenkor.

9 Részletesebben lásd Lázár Levente: A két világháború közötti kormányzati elit. A státuszelit dominanciája. In *Szakértők és pártemberek. Kormányzati elit Magyarországon 1848–2010.* Budapest, 2011, Akadémiai, 84–109.; Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. *Századvég,* 2017. 3. sz. 12–15.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

IGNÁCZ KÁROLY

Folyamatosság és változás: a politikai rendszer működésmódjának időbeli és térbeli különbségei

Bár a konferencia címe a korszak vitatott kérdéseire utal, már elöljáróban szeretném jelezni, hogy az álláspontom alapvetően hasonló Püski Leventééhez a politikai rendszer megítélésében. Ezért nem is vitatni, hanem inkább kiegészíteni fogom a megállapításait, illetve egyes kérdéseket más nézőpontból szeretnék megvilágítani.

Először nézzük meg a blokk címében szereplő három fogalmat, azaz a *diktatúrát,* az *autokráciát* és a *demokráciát.* Kezdve az utóbbival, egyetértve Püski Leventével, *demokratikus* rendszerről a Horthy-korszak semelyik időszakában nem lehet beszélni. Most az egyik alapvető ismérvet, a szabad és demokratikus választásokét kiemelve: a parlamenti választási rendszer nem volt demokratikus a korszakban, egy esetet kivéve. A korszak legelején, az 1920-as nemzetgyűlési választásokon ugyan alapvetően demokratikus volt a választójog, de az általános politikai helyzet és a szabadságjogok erős korlátozása miatt akkor sem beszélhetünk szabad közéletről és szabad választásokról.

A *diktatúra* fogalom használata ellenben jogosan merül fel a korszak végén, hiszen Püski Levente is utalt azokra a már 1937-től kezdődő változásokra, amelyek a rendszert diktatórikus irányba módosították. Ahogy ő fogalmazott: az 1937 és 1942 közötti változások nyomán „diktatúraközeli szituáció jött létre". Ezt még inkább így értékelhetjük, ha nem csupán a kormányzati vagy politikai intézményrendszert magát, hanem annak gyakorlati működését vizsgáljuk, illetve a hatalom és társadalom, az állam és polgárainak viszonyát is megnézzük. 1937-től kezdve ugyanis a hatalom olyan határokat lépett át, olyan szinten avatkozott be a társadalom működésébe

és magánviszonyaiba, amely már egy diktatúrára jellemző.[1] Fontos hangsúlyozni, hogy ezen beavatkozások jó része nem az időközben megindult világháborúból, a rendkívüli helyzetből eredt, hiszen több ilyen lépés még 1939 ősze előtt született, de a későbbiek is inkább egyfajta belső „fejlődésből", és nem feltétlenül csak a háborús logikából születtek.

Végül marad az *autoriter rendszer*, a diktatúra és demokrácia közötti széles *szürke zóna*, időben változó hangsúlyokkal és jellemzőkkel[2] – ezen belül a pontosabb meghatározás nehézsége talán könnyen érthető a mai világunkban, a *hibrid rezsimek*[3] előretörésekor. A kérdés tehát az, hogy lehet-e egyáltalán egy olyan szabatos fogalmat – vagy egy több szóból álló leírást – találni, amely ráhúzható a Horthy-korszak egészére? Másképp fogalmazva: csak *egy* politikai rendszer volt-e a korszakban? Ha a Horthy-korszakon a kormányzó hivatali idejét értjük, azaz az 1920. március és 1944. október közötti időszakot, akkor a válasz egyértelműen nemleges, ahogy ez a Püski Levente által adott részletes bemutatásból is kiderült. Ha valamiért leszűkítjük a vizsgált időszakot 1922 és 1944 márciusa, azaz a bethleni „rendszeren belüli rendszerváltás"[4] és német megszállás közé, akkor tényleg figyelemre méltó a politikai intézményrendszer alapelemeinek folytonossága. Ugyanakkor véleményem szerint a változások dinamikájának érzékeltetése és elemzése fontosabb, mint ezen időszak egységének hangsúlyozása, majd annak végén, 1944-ben egy éles cezúra húzása. Nyilván egy külső megszálló erő, így a németek jelenléte 1944 márciusától alapvető változás, mégis, ha a belső ügyeket nézzük, joggal tehető fel a kérdés: Az 1943 végi politikai rendszer melyikhez állt közelebb: az 1920-as évek bethleni szisztémájához vagy a megszállás utáni, 1944. áprilisi állapothoz? Főleg, ha a politikai rendszer megítélésében figyelembe vesszük annak gyakorlati működésmódját, illetve a hatalom és társadalom viszonyát is.

1 Erről részletesebben lásd Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In Vida István főszerk.: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Budapest, 2011, Gondolat – MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 137–147., különösen 146–147.

2 Sipos Balázs interpretációjában: „Itt olyan hatalomról van szó, amely saját magát korlátozhatja (vagy megteszi, vagy nem), és amely ugyanígy maga határozza meg a politika határait." Uo. 146.

3 A kortárs politológiai irodalom számos más definíciót is alkotott az ilyen rendszerekre.

4 Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*, 2007/4. 228–254., 232.

Az időbeli változások mellett, amelyeket Püski Levente előadása jól érzékeltetett, egy másik dimenziót, a politikai rendszer működésmódjának térbeli különbségeit is fontos megemlíteni. Már magában a korszak parlamenti választási rendszerében is különbséget tettek az ország különböző területei között azzal, hogy 1922 és 1938 között Budapesten és a nagyobb városokban megmaradt a titkos szavazás, míg az ország többi részén (úgymond „vidéken") Bethlen István visszahozta a nyílt szavazás intézményét. És ha tágabban nézzük, a pártok és a hozzájuk kötődő társadalmi szervezetek közéleti működésének általában is sokkal komolyabb korlátai voltak a nagyvárosokon kívül, míg a választások idején a vidéki egyéni kerületekben az úgynevezett „hivatalos jelöltek" mögött a közigazgatásra és más közintézményekre épülő kormányzati választási gépezet állt. Azaz az állami közigazgatási és a kormánypárti szerepkörök egybefonódtak, ahogy ez jól látszik például a főispáni tisztség esetében.[5]

Összességében tehát a politikai rendszer megítélésekor fontos figyelembe venni a viszonylag stabil intézményrendszer mellett azt is, hogy az állami hatalom birtokosai időben és térben eltérően viszonyultak a társadalomhoz, így különböző időpontokban és helyeken különböző határai voltak az emberek számára engedett, illetve a tőlük elvárt, sőt megkövetelt közéleti cselekvéseknek.

A fogalmi rész lezárásaként röviden érdemes kitérni a parlamentarizmus kérdésére is. Ennek alkalmazását azért gondolom részben problémásnak a korszakra, mert a gyakorlati működést tekintve 1922 után egyértelmű, hogy a főhatalom nem a parlament kezében van, hanem a kormányzó és a miniszterelnök között oszlik meg, és a végrehajtó hatalom túlsúlyáról beszélhetünk. Ezt egy példával illusztrálva: 1922 után az összes országgyűlési választás előrehozott volt, azaz a parlamentek nem töltötték ki az ötéves mandátumukat. A formailag a kormányzó által elrendelt feloszlatásokra pedig rendre az aktuális miniszterelnök politikai érdekéből került sor, többször azért, hogy az országgyűlés összetételét a miniszterelnökhöz szabják. Abban természetesen egyetértek Püski Leventével, hogy a parlament, és még inkább a kormánypárt, egyfajta korlátja volt a miniszterelnöki hatalomnak, döntéseinél figyelembe kellett vennie

5 Erről részletesen lásd Ignácz Károly: Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gépezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben. *Múltunk*, 2018/1. 87–134.

annak várható véleményét és igényeit, ugyanakkor mégis a miniszterelnöknek volt igazi hatalma előbbiek felett, és nem fordítva.[6]

A politikai rendszer bonyolult változásait, összetett folyamatait végül egy résztémán keresztül érzékeltetem: ez a területi önkormányzatiság és helyi választások fontos, de részleteiben kevéssé vizsgált kérdése. Ahogy Püski Levente is említette, a vármegyei és városi törvényhatóságoknál – Budapestet leszámítva – 1929-ig nincs megújulás, azaz elég hosszú ideig nem jön létre valamilyen új választással legitimált önkormányzatiság, miután a Bethlen-kormánynak megfelelt az 1919 után kialakult helyzet, így halogatta e kérdés rendezését.[7] E szint alatt, azaz a rendezett tanácsú városokban és a községekben sor kerülhetett helyi választásokra az 1920-as években, de csak a régi, 19. századi törvény alapján (1886. évi XXII. tc.), azaz nem túlzás azt mondani, hogy akkor már anakronisztikusan szűk körű választójoggal. Ennek ellenére egyes speciális helyeken, például a Budapest környéki elővárosokban mégis lehetőség nyílt a kormány ellenzékének, hogy helyi szinten hatalomra kerüljön,[8] ami belefért a bethleni rendszerbe, azaz a központi hatalom ezt nem akadályozta meg. Ellenben magában a fővárosban a kormány már beavatkozott, antidemokratikus, sőt a korabeli jogszerűségnek is nehezen megfeleltethető eszközökhöz is nyúlt: először a főváros autonómiáját függesztette fel, majd a választási eredményeket „korrigálta", így a fővárosban nem engedte az 1925-ben többségi támogatást szerző liberális és szociáldemokrata szövetség helyi hatalomátvételét.[9]

6 Sipos Balázs megfogalmazásában: „nem a kormánypártnak volt miniszterelnöke, hanem a miniszterelnöknek volt kormánypártja. Sosem fordult elő ugyanis, hogy a kormánypárt miniszterelnököt cserélt volna [...], miniszterelnökök viszont többször is »leváltották« kormánypártjukat – és ebben őket a kormányzó »segítette«." Sipos: i. m. 142. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az új miniszterelnökhöz és kormányhoz rendre azonnal, automatikusan hozzáigazították volna a parlamentet, mint az az akkori Romániában történt. A magyar jobboldali hatalmi eliten belül egyre komolyabb ellentétek alakultak ki az 1930-as években, és ezek a megosztottságok a kormánypárton belül is megjelentek és tartósan fennmaradtak.

7 Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, 2006, Pannonica, 190–191.

8 Az 1920-as években vált rendezett tanácsú várossá Kispest, Pesterzsébet, Rákospalota, majd Budafok, ami új, immár városi képviselő-testületek választásával járt együtt. Ezeken rendre a helyi liberális-szociáldemokrata blokkok győztek és szereztek többséget a helyi önkormányzati testületekben. Hasonló történt a már 1907 óta városi rangú Újpesten, ahol más okból, de szintén helyi választást tartottak 1922-ben, ellenzéki sikerrel.

9 Ignácz Károly: *Budapest választ*. Budapest, 2013, Napvilág, 35–37.

Az 1929-es közigazgatási reform (XXX. tc.) nyomán a helyi önkormányzati testületek választása korszerűbbé vált, bár a választójogi korlátozások és a szavazási eljárás furcsaságai megmaradtak, ahogy a virilizmus is – módosított formában, de – tovább élt. Ugyanakkor az 1930-as években egyre erősödött a központi beavatkozás a helyi közéletekbe és választásokba, hatalmi erővel igyekeztek biztosítani a kormánypárti dominanciát a helyi képviselő-testületekben is.

Összességben tehát a helyi önkormányzatiság a korszakban végig korlátozott volt, de a központi hatalom időben változó módon és eszközökkel biztosította a befolyását. Mindez azonban egyáltalán nem volt magyar sajátosság. A tágabb régióra, Kelet-Közép-Európára általában jellemző volt a két világháború közötti időszakban, hogy a nemzetállam-építés és a (helyi) demokrácia konfliktusából az előbbi került ki győztesen, így a legtöbb országban a nacionalizmus és a centralizáció volt a jellemző folyamat, egyre inkább antidemokratikus tartalommal.[10]

10 Heidi Hein-Kircher – Steffen Kailitz: „Double transformations": nation formation and democratization in interwar East Central Europe. *Nationalities Papers*, 2018/5. 745–758.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

PAKSA RUDOLF

Diktatúra, autokrácia, demokrácia? A politikai rendszer jellege. Hozzászólás Püski Levente alkotmánytörténeti áttekintéséhez

Püski Levente részletgazdag alkotmánytörténeti áttekintésének lényegi mondanivalójával egyetértek, csak néhány kiegészítést fűznék hozzá. Teljesen elfogadom azon alkotmánytörténeti korszakolást, hogy mintegy nyolc évig (1919 és 1927 között) tartott az útkeresés és a Bethlen István nevével fémjelzett politikai rendszer kialakítása, amely 1927 és 1939 közt működött Bethlen elképzelései szerint, 1939 után azonban a kereteket megőrizve egyre diktatórikusabb irányba tolódott el, míg 1944-ben végül szétesett. Mindezek fényében csak felületesen tekinthető a Horthy-korszak egésze Bethlen-rendszernek, mintha az 25 éven át lényegében változatlanul működött volna.

Ennek ellenére mégis stabilnak szokás nevezni a Horthy-korszak politikai rendszerét. Ráadásul a korszak utolsó harmadában átlagosan kétévente váltották egymást a miniszterelnökök az ország élén. Milyen értelemben tekinthető ez a rendszer akkor stabilnak? Ennek megértéséhez érdemes eljátszani a gondolattal, vajon mi történt volna, ha Horthy Miklós még az utóbb róla elnevezett korszakban meghalt volna? Változtatott volna-e az ország alkotmányos berendezkedésén?[1]

1 Ezúton mondok köszönetet Turbucz Dávidnak, valamint Romsics Gergőnek, hogy e gondolatkísérlet különböző szcenárióit segítettek végiggondolni.

Mikor?	Miniszterelnök	Potenciális államfőutód
Bethlen miniszterelnöksége idején (1931-ig)	Bethlen István	*Károlyi Gyula/Apponyi Albert/ Teleki Pál*
Károlyi Gyula miniszterelnöksége idején (1931–1932)	Károlyi Gyula	*Bethlen István/Apponyi Albert*
Gömbös miniszterelnöksége idején, amikor a parlamentben még Bethlen emberei ülnek (1932–1935)	Gömbös Gyula	*Bethlen István*
Gömbös miniszterelnöksége idején, amikor már saját emberei ülnek a parlamentben (1935–1936)	Gömbös Gyula	*Hóman Bálint/tisztségegyesítéssel Gömbös Gyula*
Darányi miniszterelnöksége idején, Horthy utódajánlási jogának törvénybe iktatása előtt (1936–1937)	Darányi Kálmán	*Bethlen István*
Horthy utódajánlási jogának törvénybe iktatása után az 1935-ben választott parlamenttel (1937–1939)	Darányi Kálmán, Imrédy Béla	*Horthy Miklós utódajánlása szerint: Bethlen István/Károlyi Gyula/Darányi Kálmán*
Az 1939-ben választott parlamenttel Teleki Pál öngyilkossága előtt (1939–1941. április 3.)	Teleki Pál	*Hóman Bálint*
Teleki Pál halála után, de még a kormányzóhelyettesválasztás előtt (1941. április – 1942. február)	Bárdossy László	*Hóman Bálint/Imrédy Béla (?)*
Horthy István kormányzóhelyettessége idején (1942. február – 1942. augusztus 20.)	Bárdossy László, Kállay Miklós	*Horthy István*
Horthy István halála (1942. augusztus 20.) után	Kállay Miklós	*Hóman Bálint*

E gondolatkísérlet célja, hogy végiggondoljuk, vajon a rendszer is megváltozott volna-e Horthy személyének kiesésével? Meglátásom szerint egy egészen rövid időszak volt csupán Gömbös miniszterelnökségének utolsó évében (az 1935. évi parlamenti választás után), amikor a regnáló

miniszterelnöknek ambíciója és parlamenti támogatottsága is lett volna az ország alkotmányos struktúrájának átalakítására. Minden más esetben, úgy gondolom, hogy csak az államfő személye lett volna más, de az alkotmányos rendszer lényegében nem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszer jellege is változatlan maradt volna, hiszen nyilvánvaló, hogy a Horthy személyéből és szerepfelfogásából fakadó jellegzetességek változ(hat)tak volna. (Így például a Horthy személyéhez illeszkedő államfői vezérkultusz egészen biztosan módosult volna egy új államfő esetén.)

A gondolatkísérletben igyekeztem sorra venni, hogy a korszak folyamán miként alakultak a politikai erőviszonyok, s az adott időszakban kik lehettek volna azok, akiknek politikai pozíciójuk és tekintélyük révén – szerintünk legalábbis – a leginkább esélyük lett volna államfővé válni a politikai elit támogatásával. Úgy találtuk, hogy meglehetősen szűk körből kerülhetett volna ki – hangsúlyozom: a gondolatkísérlet elvégzői szerint – az új államfő. Némi leegyszerűsítéssel az mondható, hogy a korszak első harmadában Károlyi Gyula, közepén Bethlen István, utolsó harmadában pedig Hóman Bálint tűnik számunkra a legesélyesebbnek.

De beszélhetünk egy másfajta stabilitásról is a rendszer kapcsán: a közrend vonatkozásában. Gondolatkísérletünkben ezzel kapcsolatosan is felmerült egy érdekes eshetőség. Úgy gondolom, hogy volt egy olyan időszak, amikor egy igen speciális esetben a közrend felborulásával is lehetett volna számolni: ha 1924 és 1927 között, amikor Gömbös ellenzékben politizált, az államfői és kormányfői poszt egyidejűleg ürült volna meg (például egy Horthy és Bethlen ellen elkövetett kettős merénylet esetén[2]). Ez egy olyan szcenário, amely annyi bizonytalanságot hordoz magában, hogy annál többet nem is mernék állítani, mint hogy ebben az esetben véleményem szerint lett volna esély egy országos szélsőjobboldali zavargás kitörésére.

Összességében azt láthatjuk e kis eszmefuttatásból a rendszer stabilitásán túl, hogy Horthy személye valószínűleg nem volt pótolhatatlan feltétele a rendszer működésének. Vagyis nemcsak azért nem lehet Horthy-rendszerről beszélni, mert a politikai rendszert nem Horthy, hanem

2 Az 1920-as évek első felében a politikai merénylet nem volt elképzelhetetlen a korabeli Magyarországon, ilyenek lehetőségével többször foglalkozott is a sajtó.

Bethlen építette ki, hanem azért sem, mert Horthy személyének kiesése jó eséllyel nem változtatta volna meg a rendszer alkotmányos kereteit.

Természetesen az alkotmányos rendszer stabilitása nem jelenti azt, hogy ne lett volna változás a rendszer keretein belül. Ahogy arra utaltunk: az 1930-as évek végén a rendszer alkotmányos keretei egyre inkább kiürültek, s a rendszer egyre diktatórikusabbá vált. Ha megvizsgáljuk a jelentősebb kormányfők tevékenységét, akkor jól látható, hogy valójában már Gömbös idején egészen más jellegű (rendpártibb, kirekesztőbb és nacionalistább) lett a kormánypolitika.[3] A rendszer stabilitását e vonatkozásban abban láthatjuk, hogy Gömbös hatalomra kerülése után milyen hosszú idő kellett ahhoz, hogy a rendszer egyes elemeit átalakítsa, vagy egyáltalán megpróbálhassa átalakítani a mindenkori kormányfő. Ráadásul, mint tudjuk, ezek az elképzelések és a megvalósításukra irányuló kísérletek többnyire csak részsikereket hoztak.

Püski Levente az alkotmányos rendszer főbb komponenseit figyelembe véve amellett érvelt meggyőzően, hogy a Horthy-korszak politikai rendszere(i) sem plurális demokráciának, sem totalitárius diktatúrának nem tekinthető(k), hanem ezek között helyezkedett el a bethleni rendszer, mely 1939 után egyre diktatórikusabb irányba mozdult el. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a tágabban értett politikai kultúra több tényezőjét vesszük figyelembe, s egymással szembeállítjuk az ideáltipikus plurális demokráciát és totalitárius diktatúrát. E két végpont közti spektrumon található a Juan Linz által meghatározott autoriter rendszer, pontosabban e rendszer különböző variánsai.[4]

3 Ezt vizuálisan is ábrázolta Barát László – Fábián Máté – Paksa Rudolf – Pap Péter – Pásztor Gergely: *Iránytű a 20. század meghatározó politikai vezetőihez.* Ujkor.hu, 2019. 12. 23. http://ujkor.hu/content/iranytu-20-szazad-meghatarozo-magyar-politikai-vezetoihez.

4 A magyar történeti irodalomban az *autoriter rendszer, tekintélyelvű rendszer, tekintélyuralmi rendszer,* illetve *autokrácia, autokratikus rendszer* szavak egymás szinonimáiként használatosak, vagyis nem az autoriter rendszerek különböző típusait, fokozatait jelölik.

Politikai rendszer	Plurális demokrácia	Autoriter rendszer	Totalitárius diktatúra
Hatalmi ágak	Elkülönülnek	*Részben elkülönülnek*	Egy kézben
Állam vezetője	Meghatározott időre választott	*Szerzett/öröklött/ oligarchikus*	Diktátor/ klikkszerű
Parlament	Alapvető	*Másodlagos*	Jelentéktelen
Igazság-szolgáltatás	Független	*Irányított*	Függő
Pártok versenye	Többpárt-rendszer, egyenlő esélyek	*Korlátozott ellenzék, egyenlőtlen esélyek*	Egyetlen állampárt, üldözött ellenzék
Ideológia	Plurális	*Uralkodó világnézet, korlátozott alternatívák*	Egyetlen hivatalos ideológia
Szavazati jog	Széles körű/teljes	*Szűkített, manipulált*	Nincs jelentősége
Terror, represszió	Nincs	*Politikai erőszak és nyomásgyakorlás*	Állandó, széles körű besúgóhálózat
Társadalmi élet	Szabad	*Ellenőrzött, irányított*	Államosított

Jól látható, hogy a Horthy-kori politikai rendszer(ek) leginkább autoriter rendszernek tekinthető(k). Természetesen e fogalmak használatakor tudatában kell lennünk, hogy ezek nem hordoznak univerzális jelentést, hanem tartalmuk idővel változik. Éppen ezért fontos a kortárs kontextus (a korabeli magyar politikai diskurzus, valamint a nemzetközi környezet) figyelembevétele is. Így például a Linz-féle autoriter rendszer fogalmának születése sem független a spanyol politológus azon törekvésétől, hogy a Franco-rezsimet elkülönítse a Mussolini, Hitler és Sztálin nevéhez kapcsolódó totalitárius diktatúráktól. Ugyancsak érdemes röviden megemlíteni, hogy egyes fogalmak mást jelenthetnek magyar kontextusban, mint más nyelvekben. Jó példa erre a *fasizmus* fogalma, amely 1945 után politikailag kompromittálódott az egykori keleti blokk országaiban, míg például az angolszász világban sokkal inkább maradt politológiai-történeti szakszó.

Természetesen nemcsak ez a modern demokráciákra és diktatúrákra alkalmazott spektrum lehet alkalmas a Horthy-kori politikai rendszer minősítésére. Az egyes államformák besorolására már Arisztotelész kidolgozott egy univerzális rendszert:

Kik gyakorolják a hatalmat?	Kiknek az érdekében kormányoznak?	
	A közjóért	A hatalmat gyakorlók önös érdekük szerint
Egy személy	Basileia	Tyrannis
Kevesek	Aristokratia	Oligarchia
Sokak	Politeia	Demokratia

Napjaink politológusai minden bizonnyal nem csupán a klasszikus műveltség hiánya miatt nem alkalmazzák e fogalmi rendszert, hanem inkább az egyértelműség hiánya miatt, hiszen ehhez definiálniuk kellene a „közjó" és az „önös érdek" fogalmát. Nekünk mégis érdemes emlékezetünkbe idézni e kategória-rendszert, mert a klasszikus műveltséggel felvértezett Horthy-kori politikusok gondolkodására inkább ez hatott. Vegyük például észre, hogy Arisztotelész ugyanúgy alantas rendszernek tartotta a demokráciát, ahogy Bethlen István is tette. Számukra a tömegdemokrácia ugyanis nagyjából azt jelentette, amit napjainkban a demagógia, illetve populizmus fogalmakkal fejezünk ki.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a modern kori demokráciakritériumoknak mennyiben felel meg a Horthy-korszak politikai rendszere. A hatalommegosztás elvén felül megnézzük az egyéni szabadságjogok érvényesülését is. Hiszen a modern demokrácia fogalma valójában két, egymással olykor szemben álló elv egyensúlyára épül: a többségi elvre, valamint a jogállamiság gondolatára. Vagyis a modern demokrácia nem csupán a többségi akarat érvényesülését jelenti, hanem minden állampolgár emberi jogainak garantálását is.

Elsőként tekintsük át a választójog kérdését! A Horthy-korszak e szempontból többszörösen is köztes állapot egy 150 éves folyamatban. A dualizmus idején a lakosság 5-10%-ának volt választójoga, a Horthy-korban majdnem 30%-ának, 1945 után pedig előbb 50%-ának, majd hamarosan kiterjedt a teljes felnőtt népességre, ami a lakosság 70-80%-a. A szavazójog kiterjesztése a világ minden részén ugyanilyen tendenciát mutat. A szavazás módját tekintve is átmeneti volt a Horthy-korszak, bár itt némi lemaradás érzékelhető, hiszen 1922 és 1938 között a magyar szavazók többsége nyíltan szavazott, ami ekkor már példa nélküli Európában. Ugyancsak köztes állapot volt a korszak a nők választójoga szempontjából:

ekkor kapták meg a szavazati jogot, de még nem a férfiakkal egyenlő feltételek mellett (előbb műveltségi cenzust írtak elő a nőknek, míg a férfiaknak nem; majd magasabb életkor után kapták meg a szavazati jogot, mint a férfi szavazók). A férfiak és nők választójogi megkülönböztetése 1945 után szűnt meg.

Ami a montesquieu-i elvek érvényesülését illeti: a Horthy-korszak politikai rendszeréről egyértelműen kijelenthető, hogy nem valósult meg a hatalmi ágak szétválasztása és ezzel a hatalom korlátozása. Az egyik legalapvetőbb demokratikus deficit az volt, hogy a miniszterelnök nem választás révén – az állampolgárok akaratából – került pozíciójába, hanem a kormányzó önkényesen nevezhette ki. Ez pedig alapvetően ellentétes a képviseleti demokrácia elvével. Ráadásul a választáson sem egyenlő eséllyel indult a kormánypárt és az ellenzék. Hosszan lehetne sorolni, hogy a nyílt szavazáshoz hasonló nyomásgyakorláson felül a hatalom milyen adminisztratív eszközökkel akadályozta potenciális riválisait.[5] E két okból tehát a rendszer semmiképpen sem tekinthető plurális demokráciának. Ugyancsak kifogásolható, hogy Horthy kormányzóként több szempontból is túllépte alkotmányos jogkörét. Problematikus továbbá az államigazgatás, a rendvédelmi szervek és a bíróságok pártossága is. A bíróságok nem csupán a jelentős politikai perekben működtek a kormány eszközeként a rivális politikusokkal szemben, de hétköznapi ügyekben is megfigyelhető azok antidemokratikus működése abban, hogy az állampolgárok megítélése politikai és társadalmi pozíciójuktól függött. Végül érdemes kihangsúlyoznunk, hogy a Horthy-korszak folyamán mindvégig jellemzőek a politikai erőszak különböző formái. Nemcsak a rendszer kezdete és vége volt erőszakos (fehérterror, illetve nyilasterror), de az 1920-as évek első felében halálos politikai merényletek is voltak. Az állam sem idegenkedett az erőszakos eszközöktől: erőszakos karhatalmi fellépés, internálás, politikai perben kiszabott és végrehajtott halálbüntetés s a politikai foglyok elleni erőszak esetei a korban kevésbé, de mai viszonyainkhoz képest szokatlanok és ezért említésre méltók.

A jogállamiság szempontjából érdemes végiggondolni, miként érvényesült az állampolgári jogegyenlőség elve. A zsidóság hátrányos megkülönböztetése közismert. Az egész korszakban jellemzőek az intézményesült

5 A nyilaspártok példáján szemléltetve lásd Paksa Rudolf: Erős kézzel a rendszer ellenfeleivel szemben. A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban. *Rubicon*, 2013/9–10. 14–35.

antiszemitizmus különböző formái. A mindennapi életet a keresztény felekezetek közti rivalizálásból fakadó konfliktusok is átszőtték. Számos jele látható a nemzetiségekkel szembeni bizalmatlanságnak is, melyet részben a trianoni trauma, részben a korban felerősödő nacionalizmusok fűtöttek. A cigányság helyzete pedig épp ellentétes volt a zsidóság megítélésével: míg a zsidóság – szó szerint – számontartott és gazdasági-kulturális szempontból irigyelt kisebbség volt, addig a lenézett cigánysággal egyáltalán nem foglalkoztak, vagy csak alkalmanként, s akkor is közrendészeti, illetve közegészségügyi kérdésként. Hozzájuk hasonlóan az egyéb társadalmi „devianciákra" sem nagyon fordítottak figyelmet a nyilvánosságban – így például még a magyar szélsőjobboldal sem határozta meg magát homofóbként, eltérően a német náciktól. Általában azt mondhatjuk, hogy a társadalom elnéző volt mindazzal, ami nem vált láthatóvá a nyilvánosságban. Ezt a láthatóságot pedig csak néhány téma esetében erőltették tudatosan egyes csoportok: ilyen volt a népi mozgalom által felkarolt (szegény)parasztság kérdése. Érdemes külön kiemelnünk, hogy a nőket másodrangúnak tartottak a férfiakhoz képest a korban. Ez nemcsak a szavazati jog – már említett – esetében nyilvánult meg, hanem például a női munkavállalás kérdésében is: a nőinek tartott munkakörökön kívül alig alkalmaztak nőket, s ha mégis, akkor ugyanazon munkakörben is jóval kevesebb fizetésért, mint a férfiakat. Végül érdemes kihangsúlyoznunk a korszak elején meghozott *numerus clausus* törvény jelentőségét az állampolgári jogegyenlőség szempontjából. Az ugyanis olyan intézkedéscsomag volt, mely nemcsak a zsidóság, hanem a baloldal és a nők ellen is irányult: ezek érvényesülését is korlátozta. A törvény és az ahhoz kapcsolódó közéleti és parlamenti vita azért kiemelkedő jelentőségű, mert megalapozta a korszak antiemancipatorikus társadalompolitikáját. Lényegében vissza akarták fordítani az állampolgárok minél szélesebb körére irányuló egyenjogúsítást. A *numerus clausus* pőre őszinteséggel fogalmazta meg, hogy nem akarnak egyenlő politikai jogokat adni a munkásmozgalomnak, valamint egyenlő társadalmi-gazdasági érvényesülési lehetőséget biztosítani a zsidóságnak és a nőknek.

Zárásként érdemes áttekinteni, miként állnak napjainkban a politikai rendszerre vonatkozó kutatások. Népszerű a politikai vezetők életrajza, a politikai eszmetörténet, a sajtókutatás, a revizionizmus, az antiszemitizmus és a szélsőjobb témája. Új kutatási divattéma a politikai erőszak vizsgálata, mely leginkább a fehérterror, a nyilasterror és a háborús bűntettek

vizsgálatára terjed ki, de a „békeidőben" jellemző politikai erőszakra egyelőre nem. Egyre népszerűbb a nőtörténet is. Ezzel szemben a polgári demokraták és a munkásmozgalom kutatása napjainkban visszaszorult. Ugyancsak kevéssé kutatott az intézmények működése, az állampolgári jogegyenlőség és a szabadságjogok mindennapi érvényesülésének kérdései, valamint ezekhez kapcsolódóan az állam és az állampolgárok viszonya, mentalitások és attitűdök. A kutatás egyenetlenségeit jól mutatja, hogy míg az antiszemitizmus és az irredentizmus kérdéseivel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, addig az antibolsevizmussal szinte egyáltalán nem, noha ez is a rendszer egyik ideológiai tartópillére volt.

Nem a „kard", hanem a „kultúra"! Oktatás és művelődés

ELNÖK: PÓK ATTILA

UJVÁRY GÁBOR

Nem a kard, hanem a kultúra. A Horthy-korszak kulturális politikája

A két világháború közötti magyar kulturális politikát – akárcsak Magyarország valamennyi szakpolitikai ágazatát – Trianon traumája határozta meg. Ugyanakkor a gazdaságpolitika mellett ez a terület adta a leginkább pozitív választ a békeszerződés nyomán az egész társadalmat átható pesszimizmusra és elkeseredésre. Bizonyította, hogy a megcsonkított Magyarország komoly, nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó kulturális és tudományos teljesítményekre képes. Egyben pedig – részben az előbbi tényre alapozva – a szélsőbaltól a szélsőjobbig minden politikai erő követelte revíziós törekvéseknek egyik leghatékonyabb támogatójává vált, amikor a magyarság Kárpát-medencei kulturális begyökerezettségét és eredményeit mutatta föl.

Trianon kulturális vonatkozásaival keveset foglalkozott a magyar történettudomány. Talán azért is, mert más szakpolitikáktól eltérően e vonatkozásban csak néhány, kizárólag a közgyűjteményi állomány kisebb hányadát érintő megkötést tartalmazott a szerződés. A kormányzat azonban végül ezt is a maga javára fordította, amikor 1926-ban Ausztriával megkötötte a mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ennek következtében a bécsi központi levéltárak 1526 és 1918 közötti iratanyaga a két állam közös szellemi tulajdonának minősül, s napjainkban is fennáll – mintegy a megszűnt Monarchia utolsó állásaiként – a magyar levéltári delegáció intézménye.[1] E megállapodást követte az 1932-ben aláírt,

1 Ress Imre: *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Budapest, 2008, Magyar Országos Levéltár.

múzeumi és könyvtári javakról szóló velencei szerződés, melynek értelmében Magyarország rengeteg műtárgyat és könyvet – nagybecsű kódexeket, például Anonymus *Gesta Hungarorumát*, a *Képes Krónikát* vagy éppen 16 hiteles Corvinát – kapott vissza Ausztriától, melyekből 1933-ban reprezentatív kiállítást rendeztek a Nemzeti Múzeumban. A császári és királyi ház hitbizományi gyűjteményének részeként azonban számos, szintén közös szellemi tulajdonnak számító múzeumi és könyvtári anyag maradt Bécsben – a legismertebb a Bocskai-korona –, ezek felelőse a magyar múzeumi megbízott lett. A levéltári megállapodással szemben a múzeumi egyezményről 1945 után „megfeledkeztek", így az sajnos hatályát vesztette.[2]

A kulturális politika a békediktátum rendelkezései alapján is mozgásszabadságot élvezett. Elsősorban ennek volt köszönhető, hogy kulcspolitikává vált, s az állami költségvetésből 1927-től a második világháború közepéig 10% fölötti arányt elérő támogatást kapott.[3] Közvetve ez megint csak Trianon következménye volt, hiszen szembetűnő, hogy a kulturális büdzsé a gazdaság konszolidációját nagyban elősegítő népszövetségi kölcsönről folytatott tárgyalások megkezdése (1923), illetve annak felvétele (1924) után emelkedett. Miként Klebelsberg Kuno sokszor – mint a miniszteri beköszöntő beszédében is – kifejtette: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét

2 A megállapodás történetét mindmáig nem dolgozták föl. Rövid áttekintése: Ujváry Gábor: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében.* II. köt. *Bécs és a magyar kulturális külpolitika.* Budapest, 2017, Ráció, 115–119. (a levéltári források felsorolásával).

Az 1933-as kiállításról: *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Budapest, 1933, Magyar Nemzeti Múzeum.

Röviden szól a megegyezésről Miskolczy Gyula (aki a múzeumi delegátusi tisztet is betöltötte): Gönyei Antal összeáll., bev.: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből 1945–1948.* Budapest, 1988, Új Magyar Központi Levéltár, 404–405.

Az előzményekről: Siklóssy László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe.* Budapest, 1919, Táltos; Prohászka Péter: Ami a bécsi gyűjteményekben maradt I. Adatok a Monarchia közös vagyonáról folyó osztrák–magyar tárgyalásokhoz. *Ars Hungarica,* 2012. 1. sz. 223–248.

3 Az állam összes kiadásaiból a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumra jutó arány: 1920/21: 3,23%; 1921/22: 4,16%; 1922/23: 4,54%; 1923/24: 7,27%; 1924/25: 9,15%; 1925/26: 9,05%; 1926/27: 9,3%. Magyary Zoltán szerk.: *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Budapest, 1927, Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 13–14.

naggyá".[4] Vagy ahogy 1930 áprilisában megállapította: „[…] csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja. […] A közoktatásügyi minisztériumot most honvédelmi minisztériumnak tekintjük, mert a lefegyverzett ország exponált helyén csak abban az esetben állhat meg, ha a világ művelt nemzeteiben mindinkább megerősödik az a meggyőződés, hogy egy nemes és művelt népen nagy történelmi igazságtalanság esett".[5]

A veszteségek azonban minden tekintetben – az oktatás, a közművelődés, a közgyűjtemények, a művészeti élet és különösen a műemlékek vonatkozásában – fájdalmasak, nehezen pótolhatók voltak,[6] s az átlagosnál is nagyobb mértékben érintették az emléktáblákat és a köztéri szobrokat, amelyek jelentős részét egy teljesen új, a magyarsággal szembeni önmeghatározást szolgáló emlékezetpolitika jegyében ítélték pusztulásra az utódállamok.[7]

Rendkívüli, máig felmérhetetlen kárt okozott az élénk magyar kulturális múlttal, oktatási és közgyűjteményi hálózattal és civil szervezeti háttérrel rendelkező magyar városok határon túlra kerülése. Magyarország öt teljes körű, 1910-es regionális központjából négyet (Pozsony, Kassa, Kolozsvár és Temesvár), a hat hiányos funkciójúból hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített. Ezek lakossága Kolozsvár és Brassó kivételével közel esett az új határvonalhoz, és magyar (Arad, Brassó [relatív többség], Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad) vagy Pozsony és Temesvár esetében német–magyar többségű volt. Mellettük tovább sorolhatnánk a jelentős határ menti magyar kulturális őrhelyeket: Komáromot, Érsekújvárt, Losoncot, Rozsnyót, Ungvárt, Munkácsot, Szatmárnémetit, Szabadkát és a többit.[8]

4 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926.* Budapest, 1927, Athenaeum, 604.

5 Klebelsberg Kuno: *Világválságban.* Budapest, [1931], Athenaeum, 181–182.

6 Ezek legrészletesebb fölsorolása: Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928. A magyar kultúra válságos évei 1919–1927.* Második, átdolg. és bőv. kiad. Budapest, 1930, Magyar Nemzeti Szövetség.

7 Uo. 227–314.; Murádin Jenő: *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertóriuma.* Kolozsvár, 2008, Kriterion; Ujváry Gábor: A múltat végképp eltörölni? Megrongált vagy elpusztított Kárpát-medencei magyar emlékművek 1918 ősze után. *Rubicon,* 2020. 8. sz. 72–81.

8 Szabó Attila: Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában. *Tér és Társadalom,* 2011. 2. sz. 223–236. – Sebők László: Szétdarabolt vonzáskörzetek. A városhierarchia változásai. *Rubicon,* 2020. 6–7. sz. 158–162.

A Magyarországon maradt regionális centrumok közül viszont Debrecen (teljes körű), illetve Győr, Pécs és Szeged (hiányos funkciójú) a továbbiakban is fontos szerepet játszottak. Győrt nem számítva olyan egyetemi városok lettek, amelyeket Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter – az országos központ, Budapest vízfejűségének ellensúlyozására – nagyrészt sikeresen kívánt „kultúrtartományi székhelyekké" fejleszteni.[9]

A kulturális veszteségek sokasága mellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy Trianon következtében a kulturális mutatók szempontjából fejlettebb vidékek jutottak Csonka-Magyarországnak, mint az elcsatolt területeknek. Itt is voltak persze kivételek: az említett regionális centrumokon és szűkebb vonzáskörzetükön kívül Nyugat-Magyarország, a Felvidék délnyugati része, a Partium nyugati pereme, a Szászföld, a Szepesség vagy éppen a gazdaságilag ugyan leszakadt, ám kulturálisan az átlagosnál mégiscsak jobb helyzetben lévő Székelyföld – és természetesen Magyarországon is maradtak fejletlenebb területek. A régi, illetve az új országterületet figyelembe véve a hat éven felüli népességben az analfabetizmus nagymértékben, az 1910-es 33,3%-ról 1920-ra 15,2%-ra csökkent, az alsó-, a közép- és a felsőfokú iskolát végzettek, illetve a magaskultúrát fenntartó értelmiség aránya viszont jelentősen növekedett. Az utóbbi – az írni-olvasni tudók arányához hasonlóan – az 1910-eshez képest majdnem kétszeresére emelkedett, az egyetemi és főiskolai hallgatók száma pedig a harmadakkora államban is meghaladta a világháború előttit.[10]

Mindez a magyarságnak már a dualizmus korában is sokat hangoztatott Kárpát-medencei „kultúrfölényét", illetve a trianoni Magyarország történelmi államkereteken belüli magasabb kulturális státuszát tanúsította, amelyet erősen kihasznált a magyar érdekeket védő propaganda is. Ezáltal pedig némileg csökkentek azok a Trianon okozta kulturális károk,

9 Klebelsberg azt gondolta, hogy programja megvalósítása esetén – miként 1927 februárjában írta – a vidék műveltségi szintje fokozatosan közeledhet Budapestéhez, így „[…] négyfajta, négyfokú közművelődési gócpont alakul Magyarországon: Budapest, az egész országot összefogó központ, az egyetemi városok mint a magaskultúrának az ország területén tervszerűen szétosztott központjai; a törvényhatósági városok és megyei székhelyek mint középiskolai városok, és végül a járási székhelyek, ahol mindenütt polgári iskolák lesznek". Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus*. Budapest, 1928, Athenaeum, 16.

10 *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1929, Központi Statisztikai Hivatal. *Általános jelentés*, 38–42., 66–68. és *Részletes kimutatások*, 58–65.

amelyeket Buday László és Olay Ferenc, illetve *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötet már az 1920-as években pontosan felmért.[11] Csak mérséklésről lehetett azonban szó, hiszen az 1918 előtti Magyarország oktatási és közgyűjteményi hálózatára, művelődéstörténete legjelesebb személyiségeinek születési és működési helyére tekintve is egyértelmű, hogy a veszteségek pótolhatatlannak tűntek. Az imént sorolt, Trianon hátrányait enyhítő szempontokat ezért egészen másként, a magyarság kiválóságának, illetve a diktátum hallatlan igazságtalanságának egyik legfőbb bizonyítékaként értelmezték. Arra viszont alig emlékeztettek, hogy az 1918–19-es szerepvállalásuk miatt emigrált, Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon gyakran komoly hírnévre szert tett magyar művészek és tudósok hiányoztak a két világháború közötti magyar szellemi életből.[12]

Azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a látszólagos nyereségek mögött mindig komoly veszteségeket kellett elkönyvelni. Az értelmiség aránya például részben a szülőföldjükről Magyarországra menekülők miatt gyarapodott, mivel 400-450 000 fős tömegükben erősen felülreprezentált volt e réteg.[13] Ám ami hasznára vált a trianoni országnak, komolyan gyengítette, szellemi vezetői tekintélyes részétől fosztotta meg a határon túli magyarságot, amelyet fiataljai anyanyelvi iskoláztatásának rendkívüli nehezítése is sújtott. Hogy az ellentmondásokat fokozzam: a javaikat részben hátrahagyó, értelmiségi menekültek többsége állami alkalmazott volt, ezért elhelyezésükről, nyugdíjukról annak a magyar államnak kellett (volna) gondoskodnia, amely maga is a gazdasági összeomlás szélén állt a vesztes háború, az országcsonkítás, a forradalmak és a maradék állam kifosztásával járó román megszállás után.

A magyar szellemi élet több részre szakadása, Csehszlovákiában, Romániában és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban (1929-től Jugoszláviában)

11 Buday László: *A megcsonkított Magyarország*. Budapest, 1921, Pantheon; és uő: *Magyarország küzdelmes évei. A megcsonkított Magyarország* ujradolgozott második kiadása. Budapest, 1923, Szerző kiadása.

Olay Ferenc: *A magyar kultúra válságos évei 1919–1927*. Budapest, 1927, Magyar Nemzeti Szövetség; és uő: *A magyar művelődés…*; Magyary: i. m.

12 Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*. Második jav., bőv. kiad. Budapest, 2015, Gondolat.

13 Dékány István: *Trianoni árvák*. Budapest, 2018, Noran; Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Budapest, 2020, Jaffa, 183–204.

kisebbségi, hátrányos helyzetbe kerülése már önmagában is tragédiának tűnt, emellett azonban számos más szokatlan, addig elképzelhetetlen nehézséggel kellett megküzdenie a kultúrpolitika 1919 utáni vezetőinek. A minden baj forrásának tartott Trianon revíziójának hirdetése ezért is határozta meg az egész, két világháború közötti időszakot. Részben emiatt születtek olyan programok, amelyek a Kárpát-medencében – a német anyanyelvűeket kivéve – a többi nemzetiségnél kétségtelenül kedvezőbb magyar kulturális mutatók előnyének a megőrzését szolgálták. Ezzel is azt akarták ugyanis bizonyítani – miként Klebelsberg Kuno 1930 áprilisában kifejtette –, hogy: „[...] csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja. [...] A közoktatásügyi minisztériumot most honvédelmi minisztériumnak tekintjük, mert a lefegyverzett ország exponált helyén csak abban az esetben állhat meg, ha a világ művelt nemzeteiben mindinkább megerősödik az a meggyőződés, hogy egy nemes és művelt népen nagy történelmi igazságtalanság esett".[14] Ez egyben azt is jelentette, hogy a kultúrpolitika prioritását kívánták – mint utaltam már rá: eredményesen – elérni, azt a felemelkedés előfeltételének vélték.

A kulturális politikának és Klebelsbergnek a Trianon utáni traumából konszolidálódó Magyarország politikai életében játszott kulcsszerepét az éles szemű külső szemlélő, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter[15] is kiemelte. Beckert nemcsak a modern orientalisztika egyik megalapítójaként tisztelik, hanem a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika kiemelkedő képviselőjeként is, aki minden idők eddig legkiválóbb magyar kulturális diplomatájával, Gragger Róberttel ápolt barátsága révén került közel Klebelsberghez. Utóbbival ápolt, őszinte és szoros kapcsolatát 1924-től folytatott levelezésük bizonyítja.[16] Becker 1926-os, szinte mindvégig Klebelsberg és Gragger társaságában töltött egyhetes, hivatalos magyarországi tartózkodása után 27 oldalas jelentésben számolt be a tapasztalatairól. A porosz miniszternek és a német politikai élet legjelentősebb képviselőinek elküldött összegzésében rendkívül megértően és jóindulattal szólt a magyarországi viszonyokról,

14 Klebelsberg: *Világválságban*, 181–182.

15 1921-ben és 1925–1930 között.

16 Levelezésük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár jelentéktelenebb anyagánál jóval teljesebben (természetesen némi átfedéssel) megtalálható: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz K, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 5754. tét.

s hangsúlyozta, hogy a magyar kormány „[...] sok okossággal és megfontoltan mindent megtesz a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakja le. Mindez elsősorban egy nagyon világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik. [...] a kulturális szempontokat kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben". Klebelsberg „minden rendelkezésre álló eszközt mozgósít annak érdekében, hogy Magyarország szellemi kultúráját erősítsék, és ezáltal [...] tegyék az európai politika fontos tényezőjévé".[17] Becker Klebelsberg halálakor írt emlékezésében már egyenesen „európai formátumú államférfinak" nevezte barátját.[18] Szavainak súlyát növeli, hogy a pártonkívüli, a jobb- és a baloldali szélsőségeket egyaránt elutasító és a weimari demokrácia hívének számító Becker 1925 és 1930 között egy szociáldemokrata miniszterelnök (Otto Braun) vezette, szociáldemokraták és baloldali liberálisok dominálta kormányban töltötte be miniszteri tisztségét.

A korszak jelentős tudósai, egyben kultúrpolitikusai közül a később Klebelsberg egyik fő közgyűjteményi tanácsadójaként, majd utódjaként ismert neves középkorász, Hóman Bálint már 1920-ban kifejtette, hogy „az ellenségektől körülvett Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása".[19] A neves kultúrfilozófus, Kornis Gyula, aki a közoktatásügy területén lett Klebelsberg támasza, majd államtitkára, 1921-ben leszögezte: „Annál fejlettebb [...] valamely állam, minél inkább kultúrállam."[20] Magyary Zoltán, Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársa és tudománypolitikai szakértője pedig – főnökéhez hasonlóan – szintén számos írásában hangoztatta, hogy „a csonka országban meghagyott

17 Ujváry Gábor: Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 2006.* Budapest, 2006, Balassi Bálint Intézet – Klebelsberg Kuno Alapítvány – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, 279–305., az idézet: 293–294.

18 C. H. Becker: Kuno Graf Klebelsberg †. *Ungarische Jahrbücher*, 12. Bd. 1932. 187–188., az idézet: 187.

19 Hóman Bálint: A nemzeti tudományosság jövője. *Budapesti Szemle*, 1920. 517–519. sz. 127–161., az idézet 131.

20 Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. In uő: *Kultúra és politika. Tanulmányok.* Budapest, 1928, Franklin. 1–41., az idézet 1.

nyolcmillió magyarra hárult az a feladat, hogy azt a kulturális tekintélyt és önállóságot, amit korábban a 12 millió magyar a 21 milliónyi ország erejével kivívni tudott, a maga megcsökkent erejéből tartsa fenn, sőt fejlessze tovább".[21] E program célkitűzéseinek megfelelően ugyanő nyugtázta 1927-ben: „Csonka-Magyarország állami kulturális kiadásai az 1926/27. költségvetési évben Nagy-Magyarország 1913. évi kulturális kiadásainak 81,23%-át teszik ki." Ez a megmaradt terület és lakosságszám arányához (kerekítve: 32,7% és 41,6%), de akár ahhoz viszonyítva is, hogy a trianoni Magyarországra a háború előtti állam kiadásainak és bevételeinek 45,733%-a jutott, rendkívül magas összegnek tekinthető.[22]

Klebelsberg nagyban fölhasználta-közvetítette Hóman, Kornis és Magyary gondolatait politikusi megszólalásaiban, törvényjavaslataiban. Mellettük még a külföldi magyar intézetek szervezésekor a már említett Gragger Róbert, művészeti kérdésekben pedig Gerevich Tibor volt a mások elképzeléseit nagyszerű érzékkel a pillanatnyi helyzethez igazító, ezáltal is államférfiúi kvalitásokat mutató Klebelsberg segítője. Hóman Bálint oldalán már többnyire megbízható hivatalnokok álltak, ám Gerevich neki is bizalmasa volt, legbensőbb kollégájának pedig az ismert mérnökprofesszort, ifj. Szily Kálmán közigazgatási államtitkárt tekintették. A kulturális intézményrendszer irányításában részt vevők névsora ma is elismerésre méltó. Valamennyien figyelembe vették a nyugat-európai és tengerentúli kultúraszervezés eredményeit, amelyeket a magyar viszonyokhoz igyekeztek igazítani.

Az összesen 19 éven át – szinte pontosan ugyanannyi ideig – a kultuszminiszteri posztot betöltő, az egész korszak kultúrpolitikáját meghatározó Klebelsberg és Hóman mellett az inkább egy-egy intézkedéséről, mint rövid ideig tartó tárcavezetői tevékenységéről ismert Haller Istvánt, Vass Józsefet és Szinyei Merse Jenőt emelném még ki. A kereszténységszocialista Hallerhez köthető 1920-ban a Közgazdaságtudományi Kar létrehozása és a *numerus clausus* bevezetése. Előbbi egy két évtizedes törekvés megvalósítása, utóbbi pedig egy szükséges, ám az eredeti szándékától eltérően elsősorban a zsidó fiatalokat és a nőket hátrányosan érintő intézkedés volt. A budapesti egyetem orvoskarán már a Tanácsköztársaság idején bevezetni kívánt *numerus clausus* az egész korszakban és napjainkban is indulatos viták forrása, miközben az elfogadását számos tényező együttes jelentkezése befolyásolta. Ezek közül a legfontosabbak: 1. a háborús évfolyamok egyetemekre és főiskolákra özönlése, illetve szinte a teljes korábbi magyar felsőoktatási hálózatnak a trianoni országba történt, kényszerű összpontosítása, amely az ugrásszerűen megszaporodott hallgatóság létszámának korlátozását igényelte; 2. a Tanácsköztársaság utáni virulens, elsősorban éppen az egyetemisták és az értelmiség körében hódító antiszemitizmus; valamint 3. a 20. század elejétől a zsidó hallgatók arányának – a magyar polgári társadalomfejlődésre visszavezethető – ugrásszerű emelkedése, mintegy hatszoros felülreprezentáltsága. A törvényjavaslat főleg az utóbbi két tényező miatt terelődött antiszemita irányba. A zárt szám szükségességét a későbbi fejlemények – itt csak a gyakorlatorientált szakok 1920-as években végig érezhető helyiség- és laborhiányát, illetve az értelmiségi munkanélküliség 1930-as években egyre feszítőbb problémáját említem – nagyrészt igazolták. Tehát nem annak tényét, hanem meghozatalának antiszemita jellegét lehet és kell vitatni.[23]

Az ugyancsak kereszténységszocialista Vass József 1921-ben a kolozsvári és a pozsonyi menekült egyetemek ideiglenes szegedi és pécsi elhelyezését a „régi határok visszaállításának" és a „nemzet egyesítésének" reményével indokolta. „Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért – állította Klebelsberg gondolatait is előlegezve – eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk, elszakadt véreinknek ezen kulturális

21 Magyary Zoltán: Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában. In uő: *A magyar tudományos nagyüzem megszervezése.* Pécs, 1931, Danubia, 5–11., az idézet: 5.

22 Magyary 1927. 12., az idézet: 15.

23 A *numerus clausus* gondolatának a Tanácsköztársaság alatti fölmerüléséről: Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935.* Budapest, 1936, Pázmány Péter Tudományegyetem, 751.

A kérdéskörről részletesebben lásd az adatgazdag, ám tendenciózus, forrásait a koncepciójához igazító monográfiát: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, 2012, Napvilág. Árnyaltabb elemzések: Ujváry Gábor szerk.: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 1. köt. Budapest, 2018, VERITAS – Magyar Napló. (Batalka Krisztina, Debreceni Péter, Gali Máté, Haraszti György, Hollósi Gábor, Joó András, Orosz László, Ujváry Gábor és Veszprémy László Bernát tanulmányai.) és uő szerk.: *Trianon és a magyar felsőoktatás.* 2. köt. Budapest, 2019, VERITAS – Magyar Napló. (Batalka Krisztina, Dévavári Zoltán, Gali Máté, Joó András és Ligeti Dávid írásai.)

színvonalon való megmaradását elősegítsük és a magyar nemzeti kultúra iránti szeretetet és ragaszkodást bennük ébren tartsuk."[24]

A rövid ideig Klebelsberg személyi titkáraként is dolgozó, kultúrpolitikai kérdésekben jártas Szinyei Merse Jenő teljesen más körülmények között, akkor vette át Hómantól a miniszterséget, amikor Szegedről már „visszatelepült" Kolozsvárra az egyetem, ezért a Tisza-parti városban Horthy Miklósról elnevezett, jogilag új univerzitást alapítottak. Az 1938 és 1941 között megnagyobbodott, ismét soknemzetiségűvé vált, a második világháborúba sodródott országban egészen mások voltak a feladatok, mint az 1920-as évek legelején. A háborús erőfeszítések miatt háttérbe szoruló kultúrpolitika pozícióinak részleges megőrzése lehetett csak a cél, ezt pedig az óvatos haladást, a magyar függetlenség eszméjét és a türelmes nemzetiségpolitikát hirdető, az ellenzékiek által is kedvelt Szinyei minden vonatkozásban teljesítette, ami a világégés kellős közepén önmagában is komoly teljesítmény volt.[25]

Szinyei sokszor hivatkozott Klebelsbergre, valamivel kevesebbszer közvetlen elődjére, a politikai habitusától távolabb álló Hómanra. Nem véletlenül, hiszen kettejük befolyása, kormányon belüli pozíciója rendkívül erős volt. Bethlen István mindenben támogatta a mellette legtovább miniszteri tisztséget betöltő Klebelsbergnek a kultúrpolitika elsődlegességét szorgalmazó terveit. A hat kormányfő alatt dolgozó Hóman pedig nemcsak termete, hanem szellemi képességei miatt is súlyos – tekintélyt ugyan nem parancsoló, de azt mégis élvező – személyiség volt. Tízévnyi korkülönbség volt köztük. Mindketten a dualizmus idején szocializálódtak, a kulturális közigazgatásban nőttek föl, és 47 évesen – más-más okokból, de nagyon nehéz helyzetben – lettek tárcavezetők. A Magyar Történelmi Társulat egymást követő elnökeiként a történettudomány „kulcstudománnyá" emelését segítették – persze ehhez az is hozzájárult, hogy a magyar értelmiség élénken érdeklődött Trianon 16–18. századig visszanyúló előzményei iránt. Konzervatív reformerek voltak, ám míg Klebelsbergre az olasz fasizmus sokakat bámulatba ejtő eredményei is hatottak, addig a kezdetben kizárólag szakpolitikai kérdésekkel foglalkozó

24 *1921. évi XXV. törvénycikk indokolása a kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudományegyetem ideiglenes áthelyezéséről. Általános indokolás.* https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47.

25 Ujváry Gábor: Szinyei Merse Jenő és a Kállay-kormány kultúrpolitikája. *Rubicon,* 2017. 5. sz. 40–45.

Hóman 1938-tól nagypolitikai szerepet kapott, amellyel – mint ma már tudjuk – rosszul sáfárkodott. Egyre inkább a jobboldal legszélére, ha nem is a szélsőjobbra került, s Klebelsberggel szemben – úgy vélem, inkább politikai számításból, mint meggyőződésből – antiszemita rendelkezésekhez is a nevét adta. Végzetes tévedésének szörnyű hatását, ha későn is, de felismerte, s 1944-ben számos zsidó tudós és művész mentesítését kezdeményezte.[26]

Klebelsberg mások elképzeléseinek ügyes átalakításával kialakított és azokat saját képére formált, koherens gondolatrendszerré érlelt koncepciójának két kulcsfogalma a szociáldarwinista gyökerű kultúrfölény, illetve a neonacionalizmus volt. Az előbbi Magyarország európai presztízsének emelését óhajtotta elérni, amikor – a világban máig nem változó nemzetállami törekvések alapján – a nemzetközi versenyben a kulturális teljesítmények, a tudástőke szerepének fontosságát hangsúlyozta. Az 1928-ban megalkotott, komoly sajtópolémiát kiváltó szóösszetétel, a *neonacionalizmus* is hasonlót jelentett. Klebelsberg szerint ugyanis az önmagát a Habsburgokkal és a magyarországi nemzetiségekkel szemben meghatározó korábbi magyar nacionalizmus a Monarchia s benne a történelmi állam felbomlásával értelmét vesztette. Ehelyett új tartalmat kell neki adni, amelynek lényege, hogy „művelt és jómódú nemzet akarunk lenni, szóval, fajsúlyosabb, mint a bennünket környező népek", illetve „az erkölcs és a tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termékenységét, és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, e révén függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabban magyarok akarunk lenni".[27]

Hóman a *kultúrfölényt* sokszor, a *neonacionalizmust* viszont soha nem emlegette. Klebelsbergről mindig elismeréssel szólt, ám az ő kedvenc

26 Klebelsberg és Hóman miniszterségéről: Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, 2009, Osiris, 377–413.

Klebelsberg munkásságát a Horthy-korszak végén született, kiváló biográfia összegzi: Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve.* Budapest, 1942, Magyar Tudományos Akadémia. Újabban: Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi". Klebelsberg Kuno (1875–1932).* Pécs–Budapest, 2014, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat.

Hómanról: Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In uő: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban".* Budapest, 2010, Ráció, 59–97. A továbbiakban is – külön jelzés nélkül – főleg ezen írásokra támaszkodom.

27 Klebelsberg: *Neonacionalizmus...* 124., 126.

hívószava a 18. századi gyökerekre visszatekintő *nemzetnevelés* gondolata volt, melyet Imre Sándor, majd Teleki Pál is gyakran hangoztatott.[28] Ez Hóman értelmezésében az osztályok feletti, egységes nemzet pedagógiai segítséggel történő kialakításának reményében a nevelés elsőségét, a közösségi érzés és a hazával szembeni kötelességteljesítés fontosságát hirdette, s jogszabályokkal alátámasztva igyekezett a közoktatásban az állam szerepét növelni. Ahogy 1935-ben megfogalmazta: „miként a tudomány és a nemzetpolitikában, az oktatásügy terén is a szintézis, az összefogás, az egységesítés irányába kell haladnunk", és a „középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása nemzeti jellege" kell hogy legyen.[29] Ennek érdekében igyekezett minél egységesebb, a nemzeti tárgyakat, főleg a történelmet, az irodalmat, a földrajzot és az éneket előtérbe helyező tanterveket kidolgoztatni, oly módon azonban, hogy a tanárok a klasszikus európai hagyományokba ágyazva adják át a tudást. E szellemben indított az Országos Közoktatási Tanács a kultuszminisztérium támogatásával *Nemzetnevelők könyvtára* címmel 1942-ben egy sorozatot, amelyben többek között Ádám Jenő, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Markó Árpád, Várkonyi Hildebrand, Weis István közreműködésével jelentek meg színvonalas kötetek.

Annak ellenére, hogy a nemzetnevelési célok már akkoriban is részben illuzórikusnak számítottak, hozadékuk az oktatás területén az állam szerepének növekedése lett, és pozitívumként említhető, hogy szaporodott a többi iskolatípusnál általában jobban felszerelt és fejlettebb állami iskolák száma. Klebelsberg és Hóman egyaránt nélkülözhetetlennek vélte

28 Hóman két kultuszminisztersége között Teleki Pál töltötte be e pozíciót. Erről lásd Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, 2005, Osiris, 368–384. A Hóman-hagyatékban őrzött feljegyzések (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15.), az úgynevezett Hóman-napló (ennek három változata ismert: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 4.1. A-742., illetve 3.1.9 V-19430/3. és Budapest Főváros Levéltára, XXV.1.a 293/1946.), illetve az 1946-os Hóman-per alapján is egyértelmű, hogy Teleki és Hóman szoros kapcsolatban álltak, s az előbbi miniszterelnöksége idején is sokszor egyeztettek egymással a kulturális politika kérdéseiről. A Hóman-per kiadása: Ujváry Gábor szerk.: *Hóman Bálint és népbírósági pere*. Budapest, 2019, Ráció. E szempontból főleg 74., 79., 81., 205–206., 240., 244., 271., 287–291., 357., 441.

Hóman nemzetnevelési koncepciójáról: Dévényi Anna: *Nemzetnevelés-parafrázisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*. Pécs, 2020, Kronosz. Főleg 137–198.

29 *1935. évi XI. törvénycikk indokolása a középiskolákról. Általános indokolás.* https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400011.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50.

az analfabetizmus csökkentését és az alsófokú oktatás minden iskolakötelesre kiterjedő kiszélesítését, s ebben komoly eredményeket értek el. 1926-tól 1930-ig zajlott Klebelsberg, majd – a gazdasági válság 1930-as évek közepéig érezhető hatásai után – az évtized második felében Hóman iskolaépítési programja, melynek keretében 5000, illetve mintegy 3000 iskolaterem és tanítói lakás épült, többnyire az ország fejletlenebb – főleg tanyás településszerkezetű – vidékein.[30]

1941-re a hat évnél idősebb korosztálynak már csak 7,6%-a volt analfabéta, jórészt az idősebb népességben: ez nagyjából a nyugat-európai átlagot jelentette. A népiskola legalább négy osztályát a 6 év fölöttiek négyötöde (78,8%) végezte el: itt is az öregebbek rontották az arányokat. Ezeknél a trianoni területre érvényes mutatószámoknál azonban rosszabbak voltak az állam egészére vonatkozóak, mivel a visszacsatolásokkal a csonkaországénál átlagában elmaradottabb területek kerültek vissza Magyarországhoz. Az általános műveltség színvonalának emelésére a következő lépés az 1920-as évek végétől szorgalmazott nyolcosztályos iskoláról szóló 1940-es törvény volt, amelyet eleve fokozatosan kívántak bevezetni. Az ország második világháborúba lépése azonban hátráltatta ennek általánossá tételét, amire végül 1945-ben került sor.

A közép- és a felsőfokú oktatásban tanulók aránya jóval szerényebben emelkedett, mint a népiskolákban, jórészt azért, mert az 1920 körüli menekülthullám következtében az értelmiségi pályák telítődtek. Az így keletkezett értelmiségi munkanélküliség enyhítésére Hóman – korábbi kezdeményezéseit folytatva – 1938 után már a zsidótörvények miatt megürülő álláshelyeket is a diplomás keresztények elhelyezésére kívánta fordítani. Az állástalan értelmiség problémájának a revíziós sikerek és a háborús konjunktúra vetett véget, ami egyben az egyetemi hallgatók számának gyors növekedéséhez és gyakorlati pályák felé történő átstrukturálódásához vezetett. 1941-ben a trianoni országterületen a hat éven felüliek 2,7%-a végezte el a középiskola nyolc, 1%-a hat, 7,1%-a négy osztályát, egyetemi vagy főiskolai diplomával pedig mindössze 1,2%-uk rendelkezett. Ezek az adatok alig voltak magasabbak az 1920. évinél

30 Klebelsberg népiskola-építési programjáról az utóbbi évtizedekben is rengeteg elemzés született, Hómanéról viszont szinte semmi. Utóbbi miniszterségének – azon belül a népiskola-építés terén elért – eredményeit összegzi: Egy évtized a nemzetnevelés élén. 1932–1942. *Néptanítók Lapja*, 1942. 13. sz. (július 1.) 618–621., az új népiskolai egységek számáról: 619.

(1,9%, 1%, 5% és 1%).[31] Összességében azonban a magyar lakosság átlagos iskolázottsága jelentősen, 1920 és 1930 között csaknem egy (0,82) évvel emelkedett.[32]

A hivatalnokpályát befutó Klebelsberg és a közgyűjteményi-tudományos közegből érkező Hóman politikájában a legmarkánsabb különbségek a külföldi magyar intézményrendszer, illetve a közép- és a felsőfokon tanuló fiatalok támogatásában mutatkoztak. Míg Klebelsberg elsősorban az általa elitképzési és jó értelemben vett kulturális propagandacélból létrehozott Collegium Hungaricumokat erősítette, illetve a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek biztosított közép- és felsőfokon tanulmányi ösztöndíjat, addig Hóman a külföldi egyetemek alapította magyar tanszékek és lektorátusok hálózatának magyar állami segítséggel történő bővítését részesítette előnyben, és főleg az alulról jövő parasztgyermekek továbbtanulását ösztönözte.[33] Közgyűjtemény-politikájukban mindketten az országos hatáskörű intézmények adminisztratív egyesítésének és kiemelt kezelésének szükségességében és helyességében hittek, ám Hóman az 1922-ben létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetemről leválasztotta a nem közgyűjteményi jellegű intézményeket. Az „iskolán kívüli népművelésről" is hasonló elképzeléseket vallottak, bár e terület intenzívebb fejlesztése Hóman miniszterségéhez volt köthető. Mindketten kiváló szakminiszteri teljesítményt nyújtottak, Hómannak a nagypolitika felé tett engedményeit és antiszemita intézkedéseit azonban ma már joggal bíráljuk és ítéljük el.

A két világháború között a kulturális politika többet, egyúttal kevesebbet is jelentett, mint napjainkban. Beletartozott az egyház-[34] és a sportpolitika is. Az utóbbiban rendkívül sikeres volt Magyarország, amit az

31 Az adatok forrása: *Az 1941. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok.* Budapest, 1978, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, 20.

32 A tudástőke fontosságát több írásában Tomka Béla is kiemelte. Legutóbb: Tomka Béla: Magyar főnix? A gazdaság újraélesztése a világháború és Trianon után. *Rubicon*, 2020. 6–7. sz. 144–157. Főleg: 155–156.

33 A kulturális külpolitikáról: Ujváry: Szinyei Merse Jenő... és uő: *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében.* I. köt. *Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek.* Budapest, 2013, Ráció.

A különböző társadalmi csoportoknak nyújtott támogatásról lásd e kötetben Papp István írását.

34 Minderről lásd e kötetben Balogh Margit tanulmányát.

egyre jobb olimpiai szereplés, az 1936-os berlini olimpia éremtáblázatán elért harmadik hely bizonyított.

Eltérő volt az iskolaszerkezet és az azt fenntartók részesedése is. A közoktatási intézmények többsége még a korszak végén is az egyház és más testületek kezelésében működött, bár az államiak aránya fokozatosan nőtt, az azokban tanulók száma középfokon meg is közelítette a többi típusúét. Képesítő- és érettségi vizsgát még az 1941/42. tanévben is alig 14 000-en tettek, a második félévre beiratkozott egyetemi és főiskolai hallgatók száma is csak 20 000 volt. A mai adatokkal összehasonlítva – miközben 1941-ben magasabb volt a megnagyobbodott állam lélekszáma – ezek meglehetősen alacsonynak tűnnek, ám nemzetközi összehasonlításban mégis Európa középmezőnyének felső felébe sorolták Magyarországot.[35]

A közgyűjtemények és a művészet területéről csak a nagy nemzeti intézmények – például a Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár, az Operaház, a Nemzeti Színház – tartoztak a kultuszminisztériumhoz, a többieket önkormányzatok, szervezetek vagy magánosok tartották fönn. A művészeti életre, a könyvkiadásra alig volt befolyása az államnak, ezért – a kommunista eszmék hirdetését kivéve – a politikai hatalomgyakorlás egyoldalúságával szembeni szinte teljes szabadság, ezáltal rendkívüli sokszínűség érvényesült a két világháború közötti magyar szellemi életben. Soha annyi ragyogó író, zeneszerző, képzőművész nem dolgozott egymás mellett egyszerre Magyarországon, mint ebben, a kulturális élet egyik aranykorának tekinthető időszakban.[36] Ezt a szellemi gazdagságot és sokoldalúságot még az 1939 szeptemberében bevezetett cenzúra sem törte meg igazán.[37] A művészek, főleg az írók Trianon-traumájának elviseléséhez is óriási segítséget nyújtottak, hiszen nem az értelmi, hanem az érzelmi szinten járultak hozzá a gyászmunka első, legnehezebb szakaszának, a veszteség fájdalmának feldolgozásához.

35 Mike Gyula szerk.: *Magyar statisztikai zsebkönyv XII. évf. 1943.* Budapest, 1944, KSH, 197–205.

36 A téma mindmáig érvényes, tömör összefoglalása: Szegedy-Maszák Mihály: „Három Magyarország" kultúrája (1919–1944). In Kósa László szerk.: *A magyarságtudomány kézikönyve.* Budapest, 1990, Akadémiai, 670–704.

37 Az 1939 és 1944 közötti magyar szellemi életben folytatott élénk vitákról ma is jól használható eszmetörténeti áttekintés: Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest, 1983, Kossuth.

A tudomány is magas színvonalat képviselt: az elitképzési program hatásai még az 1980-as években is érezhetőek voltak. Klebelsberg és Hóman egy szerkezetében korszerűtlen társadalomban korszerű kultúrpolitikát képviselt és valósított meg. Hóman az 1930-as évek végétől – sajnos a zsidótörvényekkel párhuzamosan – számos szociálpolitikai intézkedést is felkarolt, amelyek kellő kifutási idővel képesek lehettek volna a társadalmi egyenlőtlenségeket mérsékelni. Még ha ez megkésve, Magyarországot ismét a vesztesek oldalára fordító politika mentén történt is, kétségtelen, hogy a magyar kulturális intézményrendszer részben még ma is a Trianon hatására, az új adottságokhoz kényszerűen alkalmazkodó, többek hathatós segítségével Klebelsberg és Hóman által alkotott politikán alapul. Mindketten más-más kihívásokra eltérő módszerekkel reagálva – Klebelsberg államférfiúi erényeket is mutatva – alkottak maradandót, ezért a magyar kulturális politika legnagyobb hatású vezetői közé kerültek.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

SIPOS BALÁZS

A Horthy-korszak kultúrtörténetéről – a kultúrpolitikától a nők helyzetéig

Ujváry Gábor kultúrpolitika-történeti leírását olyan tényezőkkel egészíteném ki (öt pontban), amelyeket jelentősnek gondolok a Horthy-korszak kultúrtörténete szempontjából. Itt a francia történészre, Paul Ricoeurre hivatkoznék, aki szerint a történészi objektivitás egy sajátos objektivitás. Ennek oka, hogy történész kérdésfeltevése, az általa alkalmazott „interpretatív sémák" döntik el, hogy a múltból – adott szövegben – mi válik jelentőssé és mi jelentéktelenné.[1]

Kiegészítéseimmel (amelyek olykor talán pontosítások is) célom továbbá, hogy a kultúrpolitikán kívül a kultúrtörténet más témáit is szóba hozzam,[2] így például a kultúr- és a nőtörténet érintkezési pontjait.

1. A kultúrpolitikát az Ujváry Gábor előadásában említett intézményeken kívül formálták még például a nagy egyházak (elsősorban a katolikus egyház), kulturális egyesületei, intézményei révén a szociáldemokrata munkásmozgalom, a kulturális vállalkozók (magántulajdonban lévő cégek), vagy mondjuk a Magyar Rádió. Fontos állami szereplő volt az ügyészség, a rendőrség, illetve a film-, majd a könyv- és végül a sajtócenzúra. Időről időre azonban mások is szerepet kaptak. Egyesületek, formális és informális csoportok, amelyek egyetemistákat zártak ki az egyetemekről. Vagy amelyek

1 Paul Ricoeur: Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. In Takács Ádám szerk.: *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században.* Budapest, 2004, L'Harmattan – Atelier, 89–90.

2 Noha a politika kultúrtörténete is számtalan vitás kérdést kínálna. Lásd Thomas Mergel: *Kulturgeschichte der Politik.* Docupedia-Zeitgeschichte. 22. 10. 2012. http://docupedia.de/zg/mergel_kulturgeschichte_politik_v2_de_2012n. (Utolsó letöltés: 2020. 09. 25.)

például 1928-ban Ernst Krenek *Jonny játszik* című operájának budapesti bemutatója, vagy 1937-ben a *Lovagias ügy* című magyar film vetítése ellen rendbontással tiltakoztak. De vajon azonosítható-e, hogy milyen intézmény kényszerítette Thienemann Tivadar professzort arra, hogy (amint két visszaemlékezésében is megemlítette) Sigmund Freud műveit titokban olvassa és kedvelje?[3] Vagy elegendő annyit mondani: az öncenzúra oka a „közhangulat" és bizonyos állami intézmények ki nem mondott elvárása volt?

2. A kultúrpolitika a vizsgált korszakban se csupán szakpolitika *(policy)*, hanem konfliktusközpontú politika *(politics)* volt, amely jellemzően az erőforrások felosztásáról és/vagy a barát-ellenség viszony meghatározásáról szólt. *Utóbbi jellemzi a numerus clausus rendelkezéseket is.* Ugyanebből a szempontból fontos, hogy 1938-ban több mint 400 időszaki lap (az összes 25%-a) és minimum 100 nem időszaki sajtótermék, „valójában" azonban folyóirat (az összes 30%-a) szűnt meg, állami intenció nyomán. (Kolosváry-Borcsa Mihály szerint a több mint 400 időszaki sajtótermék fele „zsidólap" volt.) Ez és más intézkedések átalakították, szűkítették a kulturális intézményrendszert, ami sokak lehetőségeit korlátozta, másokat pedig ellehetetlenített. Ez az egyik oka annak, hogy *1939-et kultúrtörténeti korszakhatárnak tartom.* És ehhez társult a nemzetközi környezet hatása. Például az, hogy a – Bartók Béla kifejezésével – „nácisított" német és osztrák kiadók, ügynökségek több magyar alkotót fosztottak meg jövedelme valamekkora részétől.[4]

3. A kulturális életet sokáig nagyfokú nyitottság jellemezte, amit azonban a német kormány – mint *magyarországi kultúrpolitikai szereplő* – csökkenteni próbált. Különbségek azért szép számmal maradtak. Németországban például a Shirley Temple főszereplésével készült 1938-as *Mosolyhercegnő*t rasszista indíttatásból nem engedték vetíteni, Magyarországon viszont igen.[5] Ám az ilyen példáktól függetlenül Magyarország információs szuverenitása lépésről lépésre csökkent.

3 Koncz Lajos szerk.: *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései.* Pécs, 2010, Pro Pannonia, 42., 125.

4 Bartók Béla levele Müller-Widmann asszonynak, 1938. április 13. Közli: Mikó Imre et al. szerk.: *99 Bartók-levél.* Bukarest, 1974, Kriterion, 149. Vö. „Három időszerű kívánság 1938 májusában: szabadulás a németek világnézeti/gazdasági/kulturális befolyásától." Weres Ákosnak (emlékkönyvébe). Uo. 153.

5 Thomas Doherty: *Hollywood and Hitler 1933–1939.* New York, 2013, Columbia University Press, 30.

Az „idegen" vagy nemzetközi kulturális hatások „erejét", magyarországi jelenlétét sok Horthy-kori szerző tárgyalta, akik egy dualizmus kori diskurzust folytattak. E hatásokat problémaként azonosította például a korszakunk elején Szekfű Gyula vagy Raffay Sándor evangélikus püspök. A kritikus Kállay Miklós, utóbb a *Napkelet* főszerkesztője, viszont üdvözölte, hogy az irodalom „nemzetközivé" lett, azaz az irodalmi irányzatok és a jelentős művek fordításai gyorsan elterjednek Európában.[6] Miközben az „idegen hatások" mértéke, forrása természetesen sokat változott az első világháború után. Monográfiájában Csáky Móric is kiemeli például, hogy míg az operettek szerzői korábban inkább Franciaországból, az 1920-as években már az USA-ból „importálták a ritmusokat", és ez utóbbival „az új gazdasági irányvonalnak megfelelően a »világra való nyitottságot« mutatták be".[7] Ettől még a francia befolyás konkrét esetekben erős volt. Így például a francia Victor Margueritte 1922-es *La Garçonne* című botránykönyve hatására az eredetileg *Északi Liga* című svéd filmet 1925-ben Magyarországon *A Garconne lányok* címen vetítették (az 1924-es németországi címadáshoz részben hasonló módon). A címváltoztatás oka a jobb eladhatóság volt: az, hogy a francia regény címe hamar márkajelzés és műfajelnevezés lett Magyarországon is, azaz a közönség azonosítani tudta. Azaz a „garconne" vagy a „legénylányok" és más hasonló kifejezések előre informálták a potenciális médiafogyasztókat arról, hogy mi a témája az adott műnek és azt miként tárgyalja (sikamlósan és kétértelműen). Az ilyesféle „Garçonne-hatás" azért is érdekes, mert a magyar közönség sokáig inkább hallott Margueritte regényéről és a belőle készült filmről, mint olvasta vagy látta volna – éppen a cenzúra miatt. Itt természetesen nem a kommunista eszmék terjesztésével, hanem az erkölcstelennek (pornográfnak) ítélt tartalommal volt probléma. Illetve a családi értékek „sérelmével" – a korabeli értelmezés szerint. Viszont ebben az esetben (is) azzal szükséges árnyalni a cenzúra működéséről szóló leírást, hogy más országok cenzúrája is hasonlóan járt el: például Franciaországban betiltották a filmet. És hogy tovább bonyolítsam a helyzetet: viszont a *Mind a kettőt szeretem* című amerikai filmet Magyarországon láthatták a moziba járók, noha másutt az iróniáját a házasság intézménye elleni

6 Kállay Miklós: A legújabb áramlatok a világirodalomban. *A Rend, Rendészeti, társadalompolitikai és közgazdasági szaklap,* 1926. április, 13.

7 Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról.* Budapest, 1999, Európa, 261–262.

támadásként értékelték (például a már nemzetiszocialista Németországban).[8] Hangsúlyozom: *a magyarországi cenzúra nem csupán a kommunista, hanem például a pacifista vagy a „társadalomkritikai" megnyilvánulásokat (is) üldözte, valamint sok más mellett a társadalmi, családi értékek elleni vélt támadásokat.*[9]

4. Peter Burke részben a nemzetközi/transznacionális kulturális hatások miatt véli úgy, hogy a kultúrtörténet-írásnak foglalkoznia kell a sokszínűség kérdésével. Hibának tartja, hogy a „hagyományos" kultúrtörténet-írás a nagy művek alkotta kánont tekinti alapnak, és emiatt feltételezi egy adott kor vagy társadalom kulturális egységét. *Ennek következtében olyan szembeállításokat használ (például tradíció versus recepció, elitkultúra versus „többi"), amelyek nem adekvátak* – véli Burke.[10]

Ami a Horthy-korszak kultúrtörténetét illeti: az úgynevezett elit- vagy magaskultúra mellett nem csupán a populáris és/vagy tömegkultúra volt jelentős, hanem az úgynevezett köztes kultúra is. Ez – Dwight Macdonald meghatározása szerint – egyrészt „látszólag respektálj[a] a Magas Kultúra standardjait, de valójában felhígítj[a] és vulgarizálj[a] azokat".[11] Másrészt az ide sorolható regények a társadalmi nemi normák szempontjából általában konzervatívok. Kérdés, hogy vajon az ilyen művek Magyarországon is inkább konzervatívok volt-e, ahogy az is, hogy kik fogyasztották (erre visszatérek).

A kulturális regiszterek szerint elkülönülő „rész-kultúrák" (magas, köztes, populáris), a népi kultúra, a különféle világnézetű szubkultúrák stb. egymásra hatása, egysége ugyancsak vitakérdés lehet. Kérdéses például a rádió szerepe ebben a folyamatban. Kultúraformáló hatása igencsak foglalkoztatta a kortársakat. De vajon igaza volt-e Németh Lászlónak, amikor a falusi műveltség „bomlás[áért]" első helyen tette felelőssé a rádiót?[12] Vagy 1930-ban Ambrózy Gyulának, aki a felsőházban azért

8 Doherty: *Hollywood...* 26.

9 A *Nyugaton a helyzet változatlan* című amerikai filmet Magyarországon pacifizmusa („defetizmusa") miatt nem lehetett vetíteni. Ennek oka az volt, hogy a magyar filmcenzúra általában is tiltotta, hogy a háborút értelmetlennek és brutálisnak ábrázolják. Záhonyi-Ábel Márk: Filmcenzúra Magyarországon a Horthy-korszak első évtizedében. *Médiakutató,* 2012. nyár.

10 Peter Burke: *Varieties of Cultural History.* Cambridge, 1997, Polity Press, 201.

11 Dwight Macdonald: Masscult and Midcult. In uő: *Against the American Grain.* New York, 1983, Da Capo Press, 37.

12 Németh László: Rádió és népművelés. [1934] In uő: *Művelődéspolitikai írások.* Budapest, 1986, Múzsák, 33.

szomorkodott, mert míg „[r]égebben a béres, a kocsis magyar nótát énekelt, magyar nótát fütyült, ma mindenféle shimmy-t, fox-trott-ot [...]"[13] hallani. Ez nem mellékesen a jazzt visszaszorítani igyekvő kultúrpolitika hatását (hatástalanságát) is illusztrálja?

A kultúra egysége és sokfélesége szempontjából is jelentős kérdés, hogy melyik „rész-kultúrának" milyen társadalmi csoport volt a „fenntartója" és/vagy fogyasztója. *(Beszélhetünk-e például „a magaskultúrát fenntartó értelmiségről"?)* R. Fodor Árpád 1928-as vizsgálatában arra jutott, hogy „az állásban lévő átlagintelligenciának és a munkásságnak az érdeklődési köre az olvasmányok terén alig különbözik".[14] Ezt látszik megerősíteni Lackó Miklós tanulmánya a 30-as évek Hofherr Gyári munkásságáról.[15] És ehhez hasonlóan láttatta a helyzetet Márai Sándor a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című 1942-es művében, aki szerint a polgárság „a tízpengős, kövér külföldi bestsellereket" falja. Ezek alapján annyit elmondhatunk, hogy problémás a magaskultúra és az értelmiség fogalmai nem precizírozott használata és ezek összekapcsolása is.

Mindeközben a társadalmi, regionális különbségek (is) alapvetően befolyásolták a kultúrához való hozzáférést. Például egyetemre elvétve jutottak be a gazdasági cselédek, a kisbirtokos napszámosok és a földműves napszámosok gyermekei.[16] De említhetjük azt is, hogy 1935-ben Budapesten 1000 lakosra 117 rádió-előfizető jutott, Vas vármegyében csak 21, Hajdú vármegyében 12,7 (az országos átlag a következő év elején 40 volt – Ausztriában pedig 83, Csehszlovákiában 56, Romániában 7 rádióelőfizető).[17] Ami újabb példa arra, hogy még a trianoni Magyarországon is komoly kulturális szakadékok léteztek.

5. A Horthy-korszak kultúrtörténete és kultúrpolitikája vizsgálandó társadalmi nemi szempontból is (amint arról már szóltam). Az egyetemek kapcsán megjegyzendő például, hogy bár az 1920-as évek legelején,

13 *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* V. köt. Budapest, 1929, Athenaeum, 300. (1930. június 26.).

14 R. Fodor Árpád: A könyvolvasó munkás. *Magyar Szemle,* 1928/9. 36.

15 Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok,* 1989/1–2. 35–36.; Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Pozsony, 2000, Kalligram, 107.

16 Timár Lajos: Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború között Magyarországon. In Valuch Tibor szerk.: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995, Osiris – 1956-os Intézet, 579–580.

17 Elekes Dezső: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében.* Budapesti Statisztikai Közlemények, 1938, 206–210.

részben a *numerus clausus* miatt, a nők felsőoktatáshoz való jogában jelentős visszalépések történtek, Klebelsberg Kuno az évtized közepén eredményesen támogatta a nők egyetemre járását (bár a nők aránya az egyetemi hallgatók között sose haladta meg a 14%-ot). Lehetővé tette továbbá, hogy nők is szerezhessenek egyetemi magántanári képesítést. E néhány változás (vagy az, hogy a kormányzógyűrűs doktorok között a korszakban 11 nő volt) hozzájárult ahhoz, hogy a nők szellemi képességeinek megítélésében pozitív változás történt.[18] Ennek egyik apró jele Ottlik Géza *Hajnali háztetők* című, első verziójában 1943-ban megjelent regénye, amelyben a végletekig tökéletes hősnő, Adriani Alisz kormányzógyűrűs doktor.[19] (És zárójelben megjegyezném, hogy a történésznők közül ekkor kezdte pályáját Bobula Ida, H. Balázs Éva vagy például Léderer Emma.)

Ugyancsak jelentősebbé vált a nők jelenléte az újságírásban és a szépirodalomban, folytatva a 19. századi tendenciát. Nők a kulturális intézményekben új szerepekben is jelentkeztek: rádióbemondó, majd filmdramaturg volt például Beöthy „Baba" (Lídia), Rákosi Szidi és Beöthy Zsolt unokája.

Összefoglalásként azt hangsúlyoznám, hogy a Horthy-korszak kultúrtörténete kapcsán több vitás kérdést, témát lehet említeni. Ilyen egyrészt a folytonosság és a korszakhatár kérdése, mégpedig két értelemben: a dualizmus és a Horthy-korszak között, illetve a Horthy-korszak 25 évét tekintve. Vitás kérdés a szakpolitika és a konfliktusközpontú politika aránya általában és egyes konkrét kultúrpolitikai döntésekben (például a *numerus clausus* rendelkezésekben). Kutatandó téma a kultúra egysége és a „részkultúrák" egymáshoz való viszonya, egymásra hatása, továbbá a kultúra társadalomtörténete: többek között az elitkultúrát és a köztes kultúrát fogyasztók táborának összetétele. Trianonhoz is kapcsolódó probléma a magyar kultúra egysége, a magyarországi és a határon túli magyar kultúra viszonya, változásának megegyező vagy eltérő iránya. Itt egyrészt arra gondolok: a Kárpát-medence magyar szempontból kulturális egység, de például cseh–szlovák szempontból már nem az *(emiatt is kérdéses, hogy jogos-e a „Kárpát-medencei magyar kultúrfölény" kifejezést említeni).* Másrészt bár például Erdélyből nagy számban menekült a magyar „intelligencia" 1918 után Magyarországra, az új és Románia felé kulturális szempontból inkább zárt határok az erdélyi magyar kulturális élet intézményeit Budapesttől független fejlődésére kényszerítették.

Vitás kérdés lehet, hogy a kultúrpolitikával foglalkozó, azt így-úgy végrehajtó intézmények és személyek nagy száma miatt beszélhetünk-e arról: az állam a megszemélyesíthetőségig egységesen cselekvő aktor volt, vagy inkább „egyenetlen és repedezett terep", amely „veszélyeket és lehetőségeket" egyaránt jelentett – például a nők és a nőmozgalmak számára. Hiszen általános megfigyelés, hogy miközben „az állam többnyire azon munkálkodik, hogy megerősítse a nők alárendeltségét, teret enged annak, hogy a társadalmi nemi viszonyok megváltoztathatóak legyenek".[20] És ez igaz a Horthy-korszakra is. Vagy: a cenzúra intézménye is „veszélyeket és lehetőségeket" jelentett a kulturális vállalkozók számára, akik működésük során hol tudták érvényesíteni saját piaci szempontjaikat (kijátszva-kifárasztva a cenzorokat), hol nem. Kérdés az is, hogy mi volt a szerepük a nem állami szervezeteknek, csoportoknak a kulturális normák meghatározásában, és mi volt ebben Trianon – úgymond – normaszabó aspektusa, nevezetesen az, hogy „Trianon nevében" minősítettek bizonyos típusú életmódot, cselekvést (például az „európéerkedést") vagy bizonyos modern női normákat határsértésnek. A vitás (vagy csak kutatási) kérdéseket hosszan lehetne sorolni. Hiszen arról még szó se esett, hogy a kultúra – amint erre Raymond Williams 1983-ban felhívta a figyelmet – emberek, csoportok és korok *életmódját* is jelenti.[21]

18 Kovács M. Mária: Ambiguities of emancipation: women and the ethnic question in Hungary. *Women's History Review,* 1996/4. 492.

19 Ottlik Géza: *Hajnali háztetők.* Budapest, 1977, Magvető Könyvkiadó, 19.

20 Georgina Waylen: Társadalmi nem, feminizmus és az állam: áttekintés. In Vicky Randall – Georgina Waylen szerk.: *Társadalmi nem, politika és az állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok.* Budapest, 2003, Jószöveg Műhely, 22.

21 Raymond Williams: *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society.* London, 1983, Fontana, 90.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

PAPP ISTVÁN

Kulturális politika

A magyar történetíráson belül az 1970-es évek végén kezdődött a trianoni békeszerződés jelentőségének és következményeinek mértéktartó, arányos és indokolt számbavétele. Ennek a folyamatnak a szükségességét aligha kell indokolni, ugyanakkor erős a kísértés, hogy csupán erre – a valóban igen fontos, de mégsem kizárólagos – tényezőre vezessük vissza a Horthy-korszak kül- és belpolitikai történéseinek magyarázatát. Arról, hogy a revízió gondolata milyen mértékben itatta át a hatalmi elit gondolatvilágát, nem szükséges hosszan értekezni. Ám azt, hogy a két világháború „közötti magyar kulturális politikát – akárcsak Magyarország valamennyi szakpolitikai ágazatát – Trianon traumája határozta meg" – ahogyan Ujváry Gábor kiinduló tézisében megfogalmazza – pontosításra, kiegészítésre, szoruló állításnak tartom. Ugyancsak érdemes higgadt kritika alá venni azt a felvetését, hogy „ez a terület adta a leginkább pozitív választ a békeszerződés nyomán az egész társadalmat átható pesszimizmusra és elkeseredésre". Itt elsősorban nem a mondat első, hanem a második felét vitatom, s feltétlenül szükségesnek tartom a kortárs tapasztalatokkal való összevetését, ütköztetését is.

Először is úgy vélem, hogy a „trianoni békeszerződés nyomán az egész társadalmat átható pesszimizmus" tétele kicsit ahhoz hasonló állítás, mint hogy „1956. október 23-án nemzeti egység bontakozott ki". Érdemes átgondolni, hogy voltak-e a korabeli magyarságnak olyan számottevő rétegei, csoportjai, amelyek nem tartották elsőrendű kérdésnek a békeszerződést? Akik számára az elvesztett világháború, a különböző előjelű terrorhullámok sokkal nagyobb fájdalmat jelentettek egyéni szinten,

mint a határok átrajzolása. Fogas kérdés, hogy milyen, nem középosztálybeli és nem a szellemi elit tagjaitól származó tapasztalattörténetekkel rendelkezünk ebből az időszakból.[1] Hogyan élte meg a nagyipari munkásság, a szegényparasztság, a kisiparosság több millió főt számláló tömege a trianoni békeszerződést? Valóban olyan mértékben hatott a mindennapjaikra, ahogyan utólag feltételezzük? Ezen vélemények megismerésére mindenképpen érdemes, hiszen e nélkül nem ítélhető meg mit is gondolt a magyar nép egésze a békeszerződésről. Másrészt bármilyen lényeges, korábban elhanyagolt, de szerencsére az utóbbi néhány esztendőben egyre jobban kutatott kérdés a trianoni menekültek ügye,[2] azt sem szabad felednünk, hogy nagyon sokan szülőföldjükön maradtak: elfogadták az impériumváltás tényét, s végső soron ezeknek a paraszti, kis- és nagyipari munkástömegeknek köszönhető, hogy még száz esztendő után is jelentős magyar közösségekről beszélhetünk az országhatárokon túl.

Másodszor nem szabad felednünk azt a tényt, hogy bármilyen mértékben a revízióra fókuszált a magyar külpolitika, a belpolitika mégis az adott országon belül folyt, s ez szabta meg az egyes szakpolitikák, így a művelődéspolitika részét képező oktatáspolitika kereteit is. Magyarország 1919/20-ban visszanyerte szuverenitását, ami nem csupán azt jelentette, hogy önálló aktorként jelent meg a nemzetközi politika porondján, hanem azt is, hogy a döntéshozatal centruma Budapestre került, teljes mértékben a magyar kormányzat határozhatta meg a szükséges fejlesztési irányokat. Másrészt – bár az államformát sajátosan rendezték – mégis – a legitimizmus jelenléte ellenére – véget ért a dinasztikus kormányzás elve, s ezzel jelentős mértékben módosult mind a kormányzó elit személyi összetétele, mind a hatalom legitimitásának forrása. Bár 1918/19-ben rendkívül erős kihívás érte a történelmi eliteket, s az új hatalom tudatosan ellenforradalmiként határozta meg saját magát, a múltat mégsem lehetett nem megtörténtté tenni. A földreform megoldatlansága, az agrártársadalom válsága, az Ujváry Gábor által helyesen kiemelt értelmiségi munkanélküliség, a munkásmozgalom erős keretek közé szorítása legfeljebb csillapította, de nem szüntette meg azokat az alapadottságokat,

1 A középosztály, az arisztokrácia és a szellemi elit emlékeit gyűjtötte egybe az alábbi kötet: Kunt Gergely – L. Balogh Béni – Schmidt Anikó szerk., előszó, jegyz.: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek.* Budapest, é. n., Libri.

2 A problémakörről lásd Ablonczy Balázs: *Az ismeretlen Trianon.* Budapest, 2020, Jaffa, 183–204.

azokat a problémákat, amelyekre a korszak politikusainak, így oktatáspolitikusainak is reflektálniuk kellett.

Míg a revízió vágyott, de mindenképpen futurisztikus cél volt, az a jelentős változás, amely széles néprétegek mentalitásában az első világháború, az összeomlás, a forradalmak nyomán bekövetkezett, nagyon is valóságos. Jelzésértékű, hogy a keresztény-konzervatív rezsim közgondolkodását alapvetően befolyásoló szerzők, így Szekfű Gyula, Szabó Dezső és Bangha Béla milyen megoldandó problémákat láttak 1919/20-ban, milyen következtetéseket vontak le az adott helyzetből. Aligha véletlen, hogy végső soron *A három nemzedék, Az elsodort falu* és a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* szerzői közösek voltak abban, hogy a szociális kérdést, a társadalom különböző rétegeinek egymáshoz való viszonyát tartották olyan kulcsproblémának, amely az összeomlást okozta.

Egyaránt erre adott részben eltérő, részben összefüggő válaszokat Szekfű, Szabó és Bangha. A szociális kérdés oly mértékben feszítő problémává vált, hogy egyetlen magyar kormányzat sem lehetett sikeres ennek érdemi kezelése nélkül. Éppen ezért erősen vitathatónak és ingatagnak érzem azt a megközelítést, hogy a korszak valóban jelentős „kulturális és tudományos" teljesítménye „a szélsőbaltól a szélsőjobbig minden politikai erő követelte revíziós törekvések leghatékonyabb támogatójává vált, amikor a magyarság Kárpát-medencei kulturális begyökerezettségét és eredményeit mutatta föl". Ez az állítás egyrészt elmossa a kívánatos revízió mértékében és módjában tetten érhető jelentős különbségeket az egyes politikai irányzatok és gondolkodók között, másrészt egy igen régi és nagyon fájdalmas önámítást tükröz. Elég csupán a két bécsi döntést felidéznünk, hogy mennyit számított ez a bizonyos „begyökerezettség" a kemény geopolitikai stratégiák megfogalmazásánál.

Ugyancsak pontosítani szükséges azt a kissé elnagyolt állítást, hogy „Trianon következtében a kulturális mutatók szempontjából fejlettebb vidékek jutottak Csonka-Magyarországnak". Elég példának okáért a Tiszántúlra, a Dél-Alföldre vagy a Dél-Dunántúlra, vagy éppen a békeszerződés által szintúgy eleven művelődési kapcsolataitól elvágott észak-magyarországi tájakra gondolni. Éppen az Ujváry Gábor által joggal méltatott és igen alaposan ismert Klebelsberg Kuno tudatos Alföld-koncepciója árulkodik arról a tényről, hogy a történeti Magyarország egykori központi vidékein bizony jelentős lemaradás mutatkozott az iskolahálózat s a népművelés terén. Ez az oktatásügyi alulfejlettség nem egészen független az

1918 előtti magyar kormányzatok lépéseitől, az asszimilációs szándékoktól, a nemzetiségi területeken történő magyar művelődés és egyben kulturális befolyás ügyét szolgáló intézkedésektől. Vagyis a népiskolai program, amely Klebelsberg életművének egyik legmaradandóbb eleme, voltaképpen a hiány beismerését, egy nagyon is régóta szükséges és a modernizáció kívánalmai okán nehezen halogatható reform meglépését jelentette. Ez nem csorbítja az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter ebbéli érdemeit, hanem éppen azt igazolja, hogy a tanyasi iskolák és tanítói lakások megépítésére nem a revízió miatt, hanem a trianoni Magyarország belső, részben szociális, részben oktatási problémáinak csillapítása végett került sor.

Szintén fontos problémát érintett Ujváry Gábor, amikor az 1920-as *numerus clausus* törvénycikket értelmezve, elítélve annak antiszemita tartalmát, viszont az értelmiségi munkanélküliségre hivatkozva, mintegy technokrata nézőpontból igenelte a zárt szám szükségességét. Azt gondolom, itt a bibói hamis realizmus jellegzetes megnyilvánulásáról van szó. Hiszen látszólag igaz a szerző felvetése, valóban sokan lézengtek díjtalan gyakornokként vagy nagyon alacsony fizetéssel és presztízzsel bíró állásokban egyetemi diplomával a kezükben. Ám mindez feltételezi, hogy 1920-ban nem nyílt más alternatíva Magyarország előtt, mint az a fajta konzervatív restauráció, amelyet Bethlen István kormányzata megvalósított. Egyszerűen nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy az őszirózsás forradalomban megfogalmazódó demokratikus követelésekre még egy erősen konzervatív kormányzatnak is reagálnia kellett, legyen szó választójogról, földreformról, munkáskérdésről. Ezekre természetesen Bethlen István olyan választ adott, amelyek saját politikai szocializációjából, világnézetéből, rendkívüli hatalomtechnikai képességeiből, a társadalom vélt és valós elvárásaiból, a bel- és külpolitikai kényszerekből adódtak. Mindez nem jelenti, hogy a békeszerződést követően nem indulhatott volna el más úton egy korabeli magyar kormányzat, hiszen a nemzetépítés különböző stratégiáit követték példának okáért az ugyancsak a világháború után függetlenné vált Lengyelországban, Finnországban vagy Ausztriában. Azt mondani, vagy sugallni tehát, hogy az egyetemi hallgatók létszámának korlátozása valamiféle objektív, a helyzet józan mérlegeléséből adódó, ezért elvben indokolható lépés lett volna, véleményem szerint vitatható. Ez éppen olyan érték- és érdekalapú döntés volt, mint a törvény nőket és a zsidó származásúakat diszkrimináló része. Talán

nem ördögtől való feltételezés, hogy a mindig élénk kritikai érzékkel bíró, az új eszmék iránt fogékony, könnyen mozduló, relatíve keveset kockáztató egyetemista réteg egyszerűen kiszámíthatatlan, nehezen ellenőrizhető, turbulens tömegnek tűnt egy deklaráltan konzervatív, rendpárti kormányzat számára, ezért nem a számuk növelésében volt érdekelt.

Szűkebb témánkra, az oktatáspolitikai ügyekre visszatérve fontos hangsúlyoznunk azt a szemléleti, mentalitásbeli különbséget, amelyre Ujváry Gábor is rávilágított a két meghatározó vallás- és közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenységének elemzése kapcsán. A konkrét szakpolitikai döntések értékelését, bemutatását, hatásának érzékeltetését kifejezetten jónak és alaposnak tartom, nagyon komoly kutatási eredmények és kutatói tapasztalat rejlik ezen állítások mögött.[3] Mégis úgy vélem, hogy a két meghatározó kultúr- és oktatáspolitikust nem függetleníthetjük azoktól a kormányzatoktól, azoktól a kormányfőktől, akiknek alárendeltségében dolgoztak. Majdnem közhelyszámba megy, de mégis újra hangsúlyoznunk kell, hogy egy-egy miniszter mozgástere végső soron akkora, amennyit az adott kormányfő enged, vagy amennyit az adott kabineten belül ki tud harcolni magának. Éppen ezért Bethlen István műveltsége, nyelvismerete, a klasszikus humán kultúra iránti személyes elkötelezettsége, a szellemi értelemben éppen úgy, mint gazdaság- és társadalompolitikai nézeteiben megmutatkozó arisztokratizmusa szerves összefüggésben állt Klebelsberg Kuno kiválasztásával.

Mint ahogyan Hóman Bálintnak a társadalmi elitváltás szükségességéről s ebből adódóan a paraszti mobilitás gondosan korlátozott és ellenőrzött voltáról (Horthy Miklós Ösztöndíj, Országos Tehetséggondozó Intéző Bizottság) vallott nézetei erősen korrelálnak Gömbös Gyula új kormányzati stílust és tartalmat hirdető elgondolásaival. Az a gömbösi nézet, hogy az ő kormánya az első, amelyben nincsen gróf, a puszta szlogenen túl is kifejez egy másfajta társadalompolitikai igényt. Azt kell mondanunk, ebben a tekintetben Gömbös és a kormányában szerepet vállaló Hóman Bálint demokratikusabb felfogású volt, ha ezt a jelzőt pusztán az

3 Elég csupán az alábbi írásra utalnunk: Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 377–413.

uralomban, az elitben szerephez jutók lehetséges körére szűkítjük le.[4] Valahol ennek a felfogásnak a mélyén rejtőznek azok a nézetek, amelyek elfogadhatóvá, sőt egy idő után kifejezetten támogatandóvá tették Hóman Bálint számára az antiszemita alapon megfogalmazott szociál- és művelődéspolitikai döntéseket.

Végezetül még egy megjegyzés. Ujváry Gábor a két, részletesen bemutatott miniszter mellett még három nevet említett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányítói közül: Haller Istvánt, Vass Józsefet és Szinyei Merse Jenőt. Egy fontos név viszont kimarad, Teleki Pálé. A második miniszterségé előtt rövid ideig kultuszminiszterként regnáló Teleki önálló művelődéspolitikai koncepciót vallott, pontosabban utat engedett olyan törekvéseknek, olyan személyiségeknek, akik maradandó hatást gyakoroltak a magyar művelődés ügyére.[5] Teleki személye többek között azért is érdekes, mert valahol két világ határán állt, bizonyos értelemben Klebelsberg és Hóman szemlélete között: az előbbihez mentalitása, műveltsége, származása kötötte, míg az utóbbihoz a jobboldali társadalomátalakító mozgolódások iránti elkötelezettsége. Persze csupán kellő keretek között: előszót írt a Kemse község társadalmát bemutató, öregcserkészek által jegyzett monográfiához, de bezáratta a Táj- és Népkutató Központ földkérdést tárgyaló híres kiállítását, ugyanakkor rokonszenvezett Györffy Istvánnak a népi műveltséget a nemzeti művelődésbe integrálni kívánó törekvéseivel, sőt a hivatalos kormányprogram rangjára emelte azt. Ez éppen úgy hosszú távon hatott, mint a Teleki körüli tanítványi és értelmiségi kör első népi kollégiumokat felkaroló munkálkodása. Ezeket a kezdeményezéseket a háborút követő oktatás- és művelődéspolitika is felkarolta, sőt jelentős mértékben bővítette, természetesen az elődökre való hivatkozás nélkül.

4 Ahogyan Vonyó József fogalmazott: „Míg Gömbös alapvetően a meglévő középosztály leváltását, meggyengítését akarta, ehhez látta a tartalékot a parasztságban, addig a népiek inkább a különböző társadalmi rétegek, osztályok egyenjogúságát hangsúlyozták, demokratikus tartalommal." Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest, 2014, Napvilág, 129.

5 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris, 343., 373.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

BALOGH MARGIT

A Horthy-korszak egyházpolitikai jellegzetességeiről

Trianonnal megváltozott az egyházpolitika és az egyes egyházak relatív súlya a magyar politikai rendszerben. Megszűnt a katolikus egyház kényelmes, kormányokon átnyúló és közvetlenül az uralkodóhoz becsatornázott helyzete, ugyanakkor az új országban igazi többségi felekezetté vált. Megszűnt a református egyház sajátos pozíciója is, ezentúl már nem mondhatta, hogy a kormányzati erőknél jobban kötődik a függetlenségi tradíciókhoz, viszont a kormányzó reformátusssága révén informális előnyökhöz jutott. Megszűnt az evangélikus egyház nemzeti sajátossága (a hívek többsége német anyanyelvű) is, mivel a határokon belül maradt hívei immár döntően magyar anyanyelvűek voltak. „Az izraelita felekezet helyzete akkor is megváltozott volna – írja Nagy Péter Tibor –, ha a változások nem járnak együtt az antiszemitizmus expanziójával, hiszen a neológia aránya óriási mértékben megnőtt az ortodoxiával szemben."[1]

Hozzászólásomban a katolikusokra fókuszálok, az ő irányukban a mindenkori kultuszminiszter szerepe meghatározó a főkegyúri jog rátestálódott gyakorlása révén, és ha egy szóval kellene leírni állam és egyház Horthy-korszakbéli kapcsolatát, az az ambivalens lenne. Egyfelől kirajzolódik egy felekezetközi és történelmi háttérbe ágyazott konfliktusháló, másfelől erős összeláncoltság épül fel jól felfogott politikai érdekek mentén.

A közös platform fundamentuma a szekularizmus elleni védekezés. Az érdekegyezőség markáns eleme a szekularizációval kéz a kézben járó

1 Nagy Péter Tibor: *Keresztény konzervatív oktatáspolitikába rejtett szélsőjobboldali fordulat.* Wesley János Lelkészképző Főiskola előadásai, kézirat.

vagyonvesztés miatti aggodalom: a hagyományos birtokjövedelem – a gazdálkodás hiányosságai és egyéb anyagi problémák (például adóbevételek elmaradása) miatt – már nem volt elégséges a roppant méretű intézményrendszer eltartására. Tehát a legtöbb egyházi fejlesztés kizárólag állami támogatással tudott megvalósulni.

Kultúrpolitikai érdekegyezőségek

Ha a kultúrpolitikai érdekegyezőségeket szeretnénk vázolni, ahhoz le kell szögeznünk a közismert tényt: az egyházak intézményesen és az oktatás-nevelés tartalmi vonatkozásaiban is domináns szerepet játszottak a közoktatásban. 1938-ra az egyházi műveltségeszménynek megfelelő latinos középiskola vált meghatározóvá a politikai rendszer stabilitását adó keresztény középosztály új generációinak nevelésében.[2] A történelmi egyházak különösebb zokszó nélkül elfogadták a *numerus clausus*t. Cserébe viszont korábban nem élvezett lehetőségekhez jutottak: 1921-ben a tankötelezettség kötelező része lett a gyermekek vasárnapi istentiszteletjárása (a tanítóknak pedig munkaköri kötelezettségévé vált a gyermekek elkísérése), 1923-tól a hitoktató a tantestület tagja. Holott a hitoktatókkal korábban „baj" volt: a vegyes nemzetiségű területeken a magyar tannyelvű állami iskolákba az anyanyelven folyó hitoktatás számára garantált jogok akadályozták a nyelvi asszimiláció programját.[3] Trianon után azonban az ország lényegében egynyelvűvé vált, az anyanyelvű hitoktatók pedig kifejezetten hasznossá váltak a „közös ellenség" – liberalizmus, radikalizmus, szocializmus, bolsevizmus – ellen.

Az 1924. évi 11. tc. révén a középiskola deklarált céljai közé először került be a valláserkölcsi nevelés. A törvény nem írja elő, hogy a valláserkölcsi nevelés csak keresztény szellemiségű lehet, tehát nem rekesztette ki a zsidó vallási nevelési kötelezettséget. 1927-ben nagyszabású népiskolai program vette kezdetét. Az állam az egyházak segítségére támaszkodva, közös teherviseléssel bővítette és korszerűsítette a népiskolák hálózatát.

2 Nagy Péter Tibor: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra,* 2003. 6–7. sz. 67.

3 *Magyar Paedagogia,* 1914. 183. Idézi Nagy Péter Tibor: Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra,* 2003. 6–7. sz. 68.

A hazafias és valláserkölcsi nevelési programba szervesen illeszkedik, a Trianon utáni közhangulatot szimbolizálja a *Magyar Hiszekegy*, amely 1945-ig az állami népiskolákban munkakezdő reggeli ima lett. Lorenzo Schioppa nuncius némi értetlen csodálkozással írta Rómában, hogy a magyar politika a háborús veszteséget egyfajta össznemzeti fájdalomkultusszá alakítja át.[4]

Az 1930-as évek oktatásügyi változásainak értékelése meglehetősen eltérő: az egyik szerint a Hóman Bálint nevéhez köthető új középiskolai törvény (1934. évi 11. tc.), illetve az új tanügyigazgatási törvény (1935. évi 6. tc.) felszámolta az önkormányzati és az egyházi autonómiákat.[5] A másik értékelés épp az ellenkezőjét állítja: ez a törvény végre biztosította azokat a jogokat, amelyeket a protestánsok már 1791 óta élveztek (azt, hogy az állam csak főfelügyeleti jogot gyakorol, de nem vezet).[6] Egyik nézőpont szerint azzal, hogy a szerzetesek pozíciókat kaptak az állami tanügyigazgatásban, behódoltak, szimpla „postási" szerepre kárhoztattak, másik szempont szerint ellenkezőleg: „beépültek" és érvényesítették az elképzeléseiket. A központosított állami felügyelet kétségtelenül regulázásra is alkalmas eszköz volt, de az általános és a szűkebben vett nevelési érdekazonosság nagyobb erőnek bizonyult. Maguk a katolikusok utólag a hómani reformokat nem korlátozásként, hanem jogkiterjesztésként élték meg, ugyanakkor erősen kritizálva a jogszabályok végrehajtási utasításait, Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát egyenesen attól tartott, hogy ezek az utasítások „széttépték az autonómiához fűzött reményeket".[7]

4 Lásd például Schioppa nuncius 2. sz. jelentését, Budapest, 1920. október 24. Közli: *Dai Rapporti del primo nunzio apostolico in Ungheria S. E. Mons. Lorenzo Schioppa 1920–1925. Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből 1920–1925.* Somorjai Ádám OSB szerk. Budapest, 2020, METEM, 50–54.

5 Kelemen Elemér: Az államosítás oktatástörténeti előzményei Magyarországon. In *Hatvan éve történt az iskolák államosítása.* Debrecen, 2009, KFRTKF, 15–16.; Nagy Péter Tibor: Az 1941-es tanügyigazgatási törvény. *Magyar Pedagógia,* 1995. 1–2. sz. 59–64.

6 Tóth Krisztina: Grősz József oktatáspolitikája a szombathelyi egyházmegyében. In Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit szerk.: *Politika – egyház – mindennapok.* Budapest, 2010, Heraldika, 99–100.; Gianone András: A Katolikus Pedagógiai Intézet történelmi gyökerei a kiegyezéstől a rendszerváltozásig. In *Katolikus Pedagógiai Intézet Jubileumi évkönyv 1997–2017.* Budapest, 2017, Katolikus Pedagógiai Intézet, 21.

7 Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Főapátsági Levéltár, Kelemen Krizosztom iratai. A főapát levele a püspöki karhoz, 1936, piszkozat. Boros Zoltán gyűjtése.

A közoktatás-irányítás reformját az 1941. évi 12. tc. fejezte be, ezzel a VKM-ből sok ügy a megnövekedett szerepű tankerületi királyi főigazgatók kezébe került, akik csak a kultuszminisztertől függtek. A politikai centralizáltság segítségével a kormány a saját embereit nevezhette ki helyi vezetőnek, ők viszont helyben nagyon széles hatáskört gyakoroltak. Paradox módon azonban épp a konzervatív keresztény-keresztyén kormányzat intézkedései nyújtanak majd követhető mintát a tíz év múlva bekövetkezett újabb állami központosító törekvésekhez, csak már merőben más ideológiai-politikai szándékoktól fűtve.

Iskolán kívüli népművelés

A felekezeti egyesületi élet az 1930-as évek második felében vett lendületet, ami szinkronban állt a „katolikus reneszánszként" emlegetett országos tendenciával. Ez a megújhodás a papi hivatások és a szerzetesek lassan, de emelkedő számában, a politikai katolicizmus pártokká szerveződésében, valamint a gomba módra szaporodó katolikus hitbuzgalmi, szociális, kulturális és gazdasági egyesületekben érhető tetten. Az új típusú szervezeteket az egyház is alkalmasabb eszköznek látta a szociális kérdések kezelésére, mint a kereszténységszocialista szakszervezeteket. Elsődleges feladatuk volt a szélsőséges irányzatok ellensúlyozása, a keresztény szemléletnek megfelelő társadalomszervezés elősegítése. Még a „legártatlanabb" egyesületek esetében is találni nemzeti küldetést: például a zalaegerszegi Ének- és Zeneegyesületet *„a közerkölcsiséget veszélyeztető, idegen táncok terjedésének"* meggátlásáért javasolta támogatni a vármegyei közgyűlés, mivel a fővárosi mulatóhelyekről kiinduló buja szórakozás *„a testiséget és erkölcstelenséget szolgáló, érzékiségtől átfűtött mozdulataikkal"* megfertőzik a falut és kiszorítják a régi hagyományos táncokat.[8]

A KALOT-nak az 1940-es évek elején 2-3 ezer helyi szervezete, 300-500 ezer tagja és húsz népfőiskolája volt, amivel az iskolán kívüli népművelés egyik, ha nem a leghatékonyabb intézményhálózatát

8 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára IV. 402., 403. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1924. december 9-ei rendes közgyűléséről, 30411 sz./ni. 1924. jkv. 2511. és 30407 sz./ni. 1924. jkv. 2512.

építette ki – nem csekély állami támogatással, kivált Teleki Pál miniszterelnöksége alatt.

Konfesszionális alapú konfliktusok: az erőltetett nemzeti egység

A háború és Trianon közös élménye egy időre háttérbe szorította a keresztény felekezetek közötti ellentéteket, de azok rövidesen ismét kiújultak. A politika részéről erőltetett nemzeti egység, vagy a nemzeti alapon elvárt keresztény egység helyett a korszakban végig eleven a „bálványimádó pápista" és az „égetni való eretnek" képe: a katolikusok protestáns elnyomásra panaszkodtak, míg a reformátusok és evangélikusok csendes és szívós ellenreformációról beszéltek.[9]

A katolikusok és a más vallásúak politikailag erőltetett „közösködését" Róma sem nézte jó szemmel. Schioppa nuncius 1920 őszén kelt első jelentéseiben meglehetősen kritikusan fogalmazott a keresztény kurzusról, ami szerinte „nem más, mint egy tartalom nélküli kifejezés, legalábbis politikai értelemben. [...] Mindenki mélyen meg van győződve a politikai, igazgatási, kereskedelmi élet keresztény értelmű átszervezésének és helyreállításának szükségességéről, de a keresztény szó az ő gondolatvilágukban egyszerűen a magyar szó szinonimája, ellentétben a zsidó fajjal".[10] A pápa a katolikus egyházon kívüli kereszténységeket szakadároknak tekintette, a katolikus hívőknek pedig megtiltotta, hogy az ismételten eretneknek nyilvánított protestánsok vallási egységtörekvéseiben részt vegyenek. Ebben a kérdésben a II. Vatikáni Zsinatig nem volt érdemi változás.

A felekezetbéli különbözőség olykor különleges helyzeteket teremtett. 1930. október 25-én, amikor a Temesvárról Szegedre kényszerült csanádi püspök új székesegyházát, a Szegedi Dómot átadták, Serédi Jusztinián hercegprímás nem akarta megszentelni a díszvendég református kormányzót. Végül csak Shvoy Kálmán altábornagy határozott fellépésének hatására döntött úgy – ravasz kánonjogászi érveléssel –, hogy az a rész, ahol Horthy ül, az székesegyházon kívüli területnek tekintendő, így nem része a szertartásnak.[11]

A felekezeti súrlódások fölött viszont idővel – a hitbéli ellentéteket kibékítetlenül hagyva, ugyanakkor közös ellenségképet kreálva – átívelt egy híd: a keresztény–keresztyén, a katolikus–protestáns összetartozás hídja. A felsőházban az első két zsidótörvényt 1938–1939-ben a keresztény egyházak képviselői támogatták (ezt a szót a „megszavazták" helyett használom, mert 1938-ban a katolikus főpapok nem voltak jelen a szavazáson, de nem tiltakozásuk jeléül, hanem mert a felsőházi ülés egybeesett a budapesti Eucharisztikus Világkongresszussal). Csak 1940-től vállalkoztak erélyesebb fellépésre, de akkor sem a zsidóság, mint inkább a kereszténységre áttért, viszont a második zsidótörvény értelmében mégis zsidónak minősülő hívek érdekében. Az 1941-ben kihirdetett harmadik zsidótörvényt – amely a zsidók és nem zsidók közötti házasságot tiltotta meg – az egyházak vezetői határozottan elutasították és nem szavazták meg. A történelmi felelősség súlyát tehát megérezték, de az egyházak vezetőinek korábbi hezitálása felszabadíthatta a keresztyén állampolgárok lelkiismeretét a nemzeti és állampolgári szolidaritás erkölcsi kötelessége alól.

Megismételve rövid korreferátumom tézisét a Horthy-korszak egyházpolitikai jellegzetességeiről: ambivalens helyzetet érzékelhetünk. Egyfelől kirajzolódik egy felekezetközi és történelmi okok által meghatározott konfliktusháló, másfelől erős összeláncoltság épül fel jól felfogott gazdasági, kulturális és politikai érdekek mentén.

9 A problémakör legújabb feldolgozásai: Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!" A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár*, 2007. 2. sz. 59–69.; Giczy Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán*. PhD-értekezés, Budapest, 2009, ELTE BTK.

10 Lorenzo Schioppa nuncius 47. sz. jelentése. Budapest, 1920. október 24. Közli: *Dai Rapporti del primo nunzio apostolico in Ungheria...* 53.

11 Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. *Egyháztörténeti Szemle*, 2007. 2. sz. https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/konfliktus.htm. (Letöltés időpontja: 2020. 09. 07.)

Zsidóság, antiszemitizmus, holokauszt

ELNÖK: KARÁDY VIKTOR

KARSAI LÁSZLÓ

A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései

A magyarországi holokauszt mint téma feldolgozását Lévai Jenő már 1945-ben elkezdte.[1] Lévai célkitűzése a történtek leírása, dokumentálása volt, a „miért történt" kérdésre nem próbált meg választ adni. Lévai szerint a nácik és a nyilasok mellett a német származású magyar politikusok, hivatalnokok, katonatisztek voltak a felelősek a holokausztért. Angolra is lefordított Wallenberg életrajzában azt állította, hogy a hős svéd diplomatát nem a szovjetek rabolták el, hanem valószínűleg a nyilasok gyilkolták meg.[2]

A nagy népbírósági politikai perekben a holokauszt komoly téma volt. A „zsidókérdés" fontosságát jelzi, hogy külön pert rendeztek a Sztójay-kormány belügyminiszterének, Jaross Andornak és két államtitkárának, Endre Lászlónak és Baky Lászlónak.[3] A fő felelősök közül Ferenczy László csendőr alezredesnek, a német és magyar deportáló szervek közötti összekötő tisztnek és Hajnácskőy Lászlónak, a pécsi (IV.) csendőrkerület parancsnokának is külön per „jutott".[4] A nagy népbírósági perek a párizsi békecsinálóknak szóló politikai üzenet hordozói is voltak: a magyar nép ártatlan, mindenről egy maroknyi nyilas, esetleg néhány náci

1 Lévai munkásságáról adatgazdag, ám apologetikus tanulmányt közölt Ferenc Laczó: The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: on the Birth of Hungarian Holocaust Historiography. *Holocaust Studies,* vol. 21 (2015) 93–119.

2 Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka.* Budapest, 1948, Magyar Téka, 212–223.

3 Karsai László – Molnár Judit szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per.* Budapest, 1994, Cserépfalvi.

4 Molnár Judit szerk.: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Budapest, 2014, Scolar Kiadó; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára: Hajnácskőy László pere: Nb. 2218/1946.

kollaboráns politikus, és főleg Horthy Miklós és rezsimje tehet.[5] A magyar zsidók szenvedéstörténete, ha ma joggal gondoljuk úgy, hogy nem mindig súlyának és fontosságának megfelelően, szóba került Sztójay Döme és bűntársai, Imrédy Béla, Bárdossy László és természetesen Szálasi Ferenc és bűntársai népbírósági perében is.[6]

A holokauszt mint téma csak 1948–1956 között szorult a hitközségi rituális évfordulós megemlékezések gettójába. A Kádár-rendszer idején valahol a „tűrt" és a „támogatott" határán létezett. A holokauszttal kapcsolatos dokumentumok szakszerű kiadása, a „Vádirat a nácizmus ellen" című forráskiadvánnyal 1958-ban megindult, kár, hogy három kötet (valamint közben két munkaszolgálatos dokumentum-kötet) kiadása után abbamaradt 1967-ben, és csak 47 évvel később fejeztem be.[7]

A Kasztner- és az Eichmann-perben is jelentős figyelem irányult Izraelben és külföldön is a magyarországi holokausztra.[8]

A hazai holokausztkutatásoknak lendületet adott az 1980-as években R. L. Braham úttörő munkájának megjelenése.[9] Ő is, mint Lévai, elsősorban a történtek rögzítését, dokumentálását tartotta fontosnak. Monográfiája egyik első recenzense, Deák István professzor figyelt fel Braham első pillantásra rémisztően új, az antifasiszta-ellenálló konszenzust alapjaiban megkérdőjelező következtetésére: ha Magyarország, miként Románia, lelkesen, élő erőt és anyagi forrásait sem kímélve kollaborál a náci Németországgal, és nem próbálkozik a Kállay-kormány ügyetlenül különbékét kötni a szövetségesekkel, el lehetett volna kerülni a német

5 László Karsai: The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46. In István Deák – Jan T. Gross – Tony Judt eds.: *The Second World War and its Aftermath.* New York, 2000, Princeton University Press, 137–151.

6 Karsai László: A magyar holokauszt a nagy népbírósági perek tükrében. *Századok,* 2020/5. sz. 989–1014.

7 Benoschofsky Ilona – Karsai Elek szerk.: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 1. Budapest, 1958; 2. Budapest, 1960, valamint 3. Karsai Elek szerk. Budapest, 1967 és 4. Karsai Elek – Karsai László szerk. Budapest, 2014 (továbbiakban: *Vádirat 1–4.*); Karsai Elek szerk.: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon.* I–II. köt. Budapest, 1962.

8 *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945 by Rezső Kasztner.* László Karsai – Judit Molnár eds. Jerusalem, 2013; http://www.nizkor.com/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/. (Letöltés időpontja: 2020. 03. 23.)

9 R. L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* New York, 1981 (III. magyar kiadás: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* I–II. Budapest, 2015, Park Könyvkiadó).

megszállást, és ezzel a magyar zsidóság zömének pusztulását.[10] Monográfiája első kiadásában Braham is, miként a holokauszt túlélők jó része a Központi Zsidó Tanács úgymond gyáva, megalkuvó, asszimiláns vezetőit vádolta többek között azzal, hogy „eltitkolták" Auschwitzot, a deportáló vonatok célállomását, nem biztatták ellenállásra, szökésre a zsidókat. Jó két évtized alatt, magyar kollégáival folytatott viták során Braham álláspontja megváltozott, 2017 októberében a Goldmark Teremben tartott előadásán már azt mondta Stern Samuékról, hogy „csak rossz döntések között választhattak".[11]

A zsidókérdés Magyarországon

Európa egyik legasszimiláltabb zsidóságának több mint 60%-át pusztították el a nácik magyar kollaboránsaik segítségével. Az 1870-es évektől napjainkig az antiszemiták a galíciai bevándorlók tömegeiről vizionálnak, miközben az asszimiláns zsidók szerintük csalárd módszerekkel elért térhódítását kárhoztatják. 1735-ben körülbelül 12 000 zsidó élt a történelmi Magyarországon, 1840-es években 250 000, a századfordulón már egymillió. Lélekszámuk növekedése minden évben meghaladta az ország más vallású lakóinak létszámgyarapodását. A vallásos zsidók szigorúan vették a születésszabályozás minden formájának tiltásáról szóló törvényeiket. A polgárosodott rétegekhez tartozó zsidók körében, köszönhetően a korszerűbb egészségügyi viszonyoknak, az országos átlagnál kisebb volt a gyerekhalandóság és magasabb az átlagéletkor.[12] A 19. század végi állítólagos nagy tömegű zsidó bevándorlásról vitát 1922 óta nem lehetne folytatni. Ekkor tette közzé a kiváló statisztikus és antiszemita Kovács Alajos tanulmányát, amelyben megcáfolta a dualizmus kori zsidó bevándorlásról terjesztett legendát.[13]

A zsidók, elsősorban a nagyvárosokban, viharos ütemben elmagyarosodtak. 1880-ban 56,3%-uk, 1930-ban 97,3%-uk vallotta magát a népszámláláskor

10 István Deák: Could the Hungarian Jews Have Survived? *The New York Review of Books,* February 4, 1982. 24–27.

11 https://nepszava.hu/1142577_randolph-l-braham-orban-rendszere-sem-orok. (Letöltés időpontja: 2020. 08. 06.)

12 Szabad György: A polgári jogegyenlőség elleni támadás és kudarca a század végi Magyarországon. *Társadalmi Szemle,* 1982/8–9. sz. 68–78.

13 Varga László: Zsidó Bevándorlás Magyarországon. *Századok,* 1992/1. sz. 59–79.

magyar anyanyelvűnek a trianoni Magyarországon. Zömük a kereskedelemben (40%), a polgári közszolgálatban és a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon (8,9%), valamint az iparban (1930-ban 8,3 %) helyezkedett el. Jelentős volt a számarányuk a nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, magánzók és házbirtokosok között is (9,1%), míg az őstermelők, bányászok, napszámosok, házicselédek között alig találunk izraelitát. 1938-tól, a zsidótörvények végrehajtása során az izraelita állami tisztviselők, bírók és ügyészek száma az elbocsátásokkal, kényszernyugdíjazásokkal tovább zsugorodott. 1920 után alig találunk zsidó állami hivatalnokot, rendőrt, csendőrt, hivatásos katonatisztet. Ez is megkönnyítette 1944-ben a zsidókérdés magyarországi „rendezését".[14]

A zsidók aranykorként élték meg a dualizmus évtizedeit, a polgári jogegyenlőség kiterjedését, azt, hogy vallásukat „bevettből" „elismertté" nyilvánították, és nem utolsósorban gazdasági gyarapodásukat. Befogadásukra jó részük asszimilációval válaszolt, a mindenkori kormánypártok szavazói és a nemzetiségi peremterületeken a magyarosítás lelkes támogatói-eszközei lettek. A zsidó orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, mérnökök, tanárok, elsősorban a városokban magukat „Mózes vallású magyaroknak" vallották, és ezt büszkén hirdették is. Majd traumaként hatott, hogy a vesztes háborúért, a bukott forradalmakért és Trianonért őket tették meg bűnbaknak. Jelentős volt az antiszemiták tömegbefolyása már 1920 előtt is, de 1918-ig a magyar politikai elit zöme nemcsak következetesen liberális, hanem filoszemita is volt. Szabó Miklós meggyőzően mutatta ki, hogy az egyházjogi vita, amelynek csak egyik része volt a zsidó vallás elismert felekezetből bevett vallássá nyilvánítása, mélyen megosztotta a magyar társadalmat.[15] Az általános választójog bevezetését a nemzetiségektől való félelem is akadályozta, 1919–1920 után, egészen 1939-ig pedig az új, irredenta-nacionalista-antikommunista és antiszemita politikai elit konzervativizmusa.

Az első világháború utáni Európa első antiszemita törvényét, az izraelita vallásúak egyetemi és főiskolai továbbtanulását korlátozó *numerus clausus*t Magyarországon hozták. Az ürügy a „zsidó kommunisták" vezette Tanácsköztársaság volt, és az ellenforradalmi rezsim vezetői, ideológusai és propagandistái azzal nem törődtek, hogy a magyar zsidók

14 Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek (1735–1949). In *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* I–II. Budapest, 1990, MTA Filozófiai Intézet, 187–197.

15 Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásában. *Századok,* 1974/1. sz. 3–66.

99%-a őszintén gyűlölte az ő tulajdonukat is fenyegető kommunistákat. Horthy Miklós és tanácsadói többsége, főként Bethlen István, úgy vélte, ha a *numerus clausus*nál durvább diszkriminatív törvényt hoznak, annak külföldön is komoly következményei lesznek. Elég kellemetlen volt nekik az 1920-as években, hogy a Népszövetségben nem léphettek fel az utódállamokban élő magyar kisebbségek védelme érdekében, mert Bukarestben, Belgrádban jogosan mutattak rá arra, hogy Magyarország sem bánik jobban izraelita vallású állampolgáraival.[16]

A zsidótörvények

Az 1946. évi XXV. tc. az 1938 után kiadott zsidótörvényeket a „letűnt uralmi rendszerek idegen befolyáson alapuló rendelkezéseinek" titulálta, amelyek ellenkeznek „a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével", míg a magyarok a háború során a „megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé és ezzel sok ezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól".[17] 1940 előtt semmiféle német nyomásra nincs bizonyíték, a diszkriminatív törvényeket 1938-tól a hazai szélsőjobbal való versenyfutásban, fél szemmel közben Berlinre, valamint Olaszországra és a szintén antiszemita Szlovákiára és Romániára sandítva szavazták meg Budapesten. Összesen 22-t, melyek egyik csoportja a hozzájuk kapcsolódó miniszteri és kormányrendeletekkel a zsidók elszegényítését, kifosztását célozta, 1944-ben pedig a hullarablás jellegét öltötte. A zsidók társadalmi-politikai befolyásának visszaszorítása volt a célja a képviselőházi és önkormányzati választásokon való részvételüket akadályozó vagy lehetetlenné tevő törvényeknek és rendeleteknek. A legismertebb „zsidótörvények" közé tartoznak a munkaszolgálattal, illetve a „fajvédelemmel" kapcsolatos jogszabályok. Ellentétben a nácik jogfosztó gyakorlatával, Magyarországon csak azt a zsidó férfit büntették, aki tisztességes, tehát nem bárcás prostituált „árja" nővel létesített szexuális kapcsolatot (polgári házasságkötésről szó sem lehetett).

16 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó.

17 Az 1946. évi XXV. törvénycikk a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94600025.TV. (Letöltés időpontja: 2020. 07. 18.)

Magyar férfi „fajgyalázhatott" izraelita nővel, és nem zárták börtönbe a zsidó férfi „árja" szerelmét sem.[18]

A zsidótörvények társadalomra gyakorolt hatását Bibó István fogalmazta meg: „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi."[19] Minden megaláztatás, jogfosztás, tíz és tízezrek elszegényítése ellenére, miközben a német megszállás alá került Balkánról és Nyugat-Európából tízezerszámra deportálták a haláltáborokba a zsidókat, Lengyelországban, a Baltikumban és a megszállt szovjet területeken pedig milliószámra mészárolták le hitsorsosaikat, a magyar zsidók zömének élete a német megszállásig nem forgott veszélyben. Kivételt képeztek a keleti frontra kihajtott munkaszolgálatosok, 1944. március 19. előtt a legtöbb magyar zsidó áldozatot ez a szervezet követelte.

Munkaszolgálat, 1939–1945

Európa-szerte példátlan módon a zsidókat a Monarchia tisztikara befogadta. A tartalékos tiszti rang a civil életben is fontos karrierépítő tényezővé vált. A hadsereg példát mutatott a társadalomnak. A zsidók befogadása és térhódítása a gazdasági és társadalmi életben jóval nehezebb lett volna, ha a *k. u. k.* hadsereg a porosz utat követi. 1885–1914 között a porosz hadseregben körülbelül 30 000 zsidót képeztek ki, ám tartalékos tiszti állományba egyet sem vettek közülük. 1780–1918 között körülbelül 500 000 zsidó szolgált a Monarchia hadseregében, egyedülálló módon a világ hadseregeinek történetében. A Habsburg-dinasztia tudatosan törekedett valamennyi alattvalóját az uralkodóház dicsőségére felhasználni,

18 Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. *Századok*, 2004/6. sz. 1285–1304. Zeidler Miklós mutatott rá arra, hogy az 1942. évi XVI. tc. 20. §-a is diszkriminatív, tehát a Kállay-kormány idején megszavazott zsidótörvények száma nem hat, mint fentebb idézett tanulmányomban írtam, hanem hét.

19 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (1948). In uő: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. 2. köt. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 633.

függetlenül nemzetiségétől, vallásától.[20] 1920 után a magyar honvédség vezérkarában viszont úgy vélték, hogy a zsidókat ki kell zárni a katonai szolgálatból és az ezzel járó kedvezményekből. A világháború idején megbízhatatlannak minősített zsidókat nemcsak a fegyverviseléstől tiltották el, hanem a harctéren szerzett tiszti rangjuktól is megfosztották őket. A munkaszolgálat célja nem volt a zsidók tömeges elpusztítása, a munkaszolgálatos századok többsége nem volt „mozgó vesztőhely".[21] A tisztikarban a náciellenes és nácibarát tisztek többsége is antiszemita volt. A keleti front mögötti területeken kevesebb munkaszolgálatos esett el a doni áttörésig, mint sorkatona, ám nagy elfogultság kell ahhoz, hogy valaki a munkaszolgálatot zsidómentő intézménynek próbálja beállítani. A német megszállás után a munkaképes zsidó férfiak zömét azért nem deportálták, mert őket a honvédség nem adta ki. Ebben nem valamiféle zsidóvédő politika megnyilvánulását kell látnunk, a zsidók munkaerejére a honvédségnek szüksége volt.[22] Ezzel a németek nem törődtek, a legfontosabb az volt nekik, hogy a lehető legnagyobb számban deportáljanak zsidókat Auschwitzba. Ferenczy 1944. május 29-én jelentette, hogy a német biztonsági rendőrség azt a parancsot kapta, hogy eltérően az addigi gyakorlattól „elsőnek a betegek, aggok és hozzátartozóik indítandók útba".[23] A deportáltaknak körülbelül 20-25%-át találták a birkenaui rámpán munkaképesnek. Tömegesen munkaszolgálatos századokat és mellettük „civil" zsidó nők és férfiak tízezreit majd a nyilasok fognak a nácik rendelkezésére bocsátani.

Kamenyec-Podolszkij, 1941

Amikor hadba léptünk a Szovjetunió ellen, néhány magas rangú tiszt, élükön Werth Henrik vezérkari főnökkel, és számos antiszemita politikus, köztük Kárpátalja kormányzói biztosa, Kozma Miklós úgy vélte, hozzáláthatnak az ország „zsidótlanításához". Biztatásnak vették, hogy

20 Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, 1993, Gondolat.

21 Az újabb szakirodalomban Csapody Tamás képviseli a „mozgó vesztőhely" teóriát. https://index.hu/velemeny/olvir/2013/01/22/mozgo_vesztohelyek/. (Letöltés időpontja: 2020. 08. 06.)

22 A munkaszolgálatról lásd Karsai szerk.: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..."*.

23 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 510.

a Délvidékről úgy tudtak több tízezer szerbet „áttelepíteni" a német megszállás alatt lévő Szerbiába, hogy ezzel nem váltották ki a németek vehemens tiltakozását. Budapesten tudták, hogy a románok is tízezrével deportálják Észak-Bukovinából és Besszarábiából a németek megszállta szovjet területekre a zsidókat, ám azt nem, hogy ez ellen a németek hevesen tiltakoznak. Kárpátaljáról sok járásból minden zsidót elvittek Kőrösmezőre, ahonnan a honvédség teherautóin szállították őket tovább. A korabeli rendeletekben az állampolgárságukat igazolni nem tudó vagy kétes állampolgárságú zsidókról volt szó. Összesen mintegy 16-18 000 embert szedtek össze és deportáltak a csendőrök és a KEOKH detektívjei, legalább kétharmaduk magyar állampolgár volt.[24] Bárdossy László miniszterelnök 1941. november 21-én árulta el a Képviselőházban, hogy szerettek volna még több zsidót kitelepíteni, de Németország ezt nem engedte.[25] Szó sem volt valamiféle „idegenrendészeti eljárásról", az egykorú dokumentumok alapján a szakirodalom meggyőzően feltárta, hogy csak a náci Németország ellenkezésén múlott, hogy nem tudtak még több zsidót deportálni a magyar hatóságok.[26]

Hideg napok a Délvidéken

A szakirodalom eddig magától értetődően sorolta az 1942. januári délvidéki vérengzést, amelynek körülbelül 3300 férfi, nő, kisgyerek esett áldozatul, a magyarországi holokauszthoz. Nem biztos, hogy igazunk volt. A „partizánvadász razzia" során a mészárlás elsődleges célpontjai a szerbek voltak, és az áldozatok kétharmada is közülük került ki. Talán jogosabb ezt az „akciót" egy különösen kegyetlen „etnikai tisztogatási politika" részének nevezni. A nácikkal szövetséges országok közül egyedül Magyarországon próbált a politikai elit egy része egy ilyen viszonylag csekély létszámú embert „érintő" tömegmészárlásért felelősöket hadbíróság elé állítani. Bárdossynak a nyugati szövetségeseknek szóló akcióját a hadseregen

24 Braham: *A népirtás politikája*... (2015) 231–240.

25 *Képviselőházi napló* (továbbiakban: KN) 1939-1944-XI-537. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ezt később megerősítette: KN-1939-1944-XII-60-62. (1941. november 26.)

26 Szakály Sándor a VERITAS Történetkutató Intézet frissen kinevezett vezetője 2014 elején első nyilatkozatában nevezte „idegenrendészeti eljárásnak" körülbelül 16 000 ember halálba deportálását. https://www.origo.hu/itthon/20140117-idegenrendeszeti-eljaras-volt-a-zsidok-deportalasa-kamenyec-podolszkba.html. (Letöltés időpontja: 2020. 09. 21.)

belül sikeresen akadályozták, és a felelősök Horthynak is köszönhették, hogy szabadlábon védekezhettek, amit kihasználva Németországba szöktek. Bárdossy népbírósági perében az újvidéki mészárlás volt az egyetlen vádpont, amely alól felmentették.[27]

A Kállay-kormány „zsidópolitikája", 1942–1944

1942 őszén Berlinben meglepődtek: a Kállay-kormány nemet mondott, amikor javasolták, hogy a magyar zsidókra is kényszerítsenek sárga csillagot, zárják őket gettókba, majd szállítsák őket valahová „keletre", vagyis a haláltáborokba. Az egymás után megszavazott zsidótörvények, a kőrösmező–kamenyec-podolszkiji és a délvidéki deportálás és mészárlás után azt hitték, hogy Magyarországon sem, miként Szlovákiában vagy Horvátországban sem fognak a zsidókérdés „rendezése" során ellenállásba ütközi. Budapest humanitárius szempontból elfogadhatatlannak tartotta, hogy a halálba deportáljanak több százezer embert. Tartottak attól, hogy ez gazdasági-társadalmi zavarokhoz vezethet, és azt hitték, ma már tudjuk, tévedtek, hogy a szövetségeseket érdekli, hogy egy adott ország hogyan bánik a zsidóival. Ameddig Mussolini nem engedélyezte az olaszországi zsidók deportálását, sőt hagyta, hogy tábornokai az olasz katonai megszállás alatt lévő franciaországi, jugoszláviai, görögországi területekről se engedjék deportálni a helyi zsidókat, addig Kállaynak volt kire hivatkozni. Ameddig Mussolini és Horthy nem deportáltatott, addig Ion Antonescu román diktátor sem szánta erre rá magát, így és ezért menekülhettek meg az óromániai és dél-erdélyi zsidók. Bukarest, Budapest és Róma „zsidópolitikája" feltűnt Pétain marsallnak is, ezért is védte meg a francia állampolgárságú zsidók zömét a deportálástól. A marsallra hatott a közvélemény felháborodása is. Ellentétben Magyarországgal, a megszállt Franciaországban magas rangú katonatisztek, katolikus érsekek, püspökök sora tiltakozott, amikor a külföldi zsidók után a francia állampolgárságú zsidókat kezdték deportálni. Szlovákiában mintegy 70 000 zsidó deportálása után 1942 őszén azért állították le a deportálásokat, mert rájöttek, a németek becsapták őket: Magyarországról sem deportálnak zsidókat, és megtudták, tőlük a németek hatszor annyi „fejpénzt"

27 Braham: *A népirtás politikája*... (2015) 240–250.

kérnek egy-egy zsidó deportálásáért, mint az usztasáktól. Budapesten is tudták, hogy csak a Bulgáriához a világháború elején visszacsatolt területekről kezdték el 1943 tavaszán deportálni a zsidókat, majd az egész akciót komoly belföldi politikai nyomásra, abbahagyták.[28]

A kormányközeli német nyelvű napilap, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, Ottlik György 1942 őszén Berlinben találkozott Sztójay Döme magyar követtel, akivel többek között arról beszélgettek, hogyan lehetne javítani az igen feszült német–magyar viszonyt. Sztójay, aki jól tudta, hogy e feszültség egyik legfontosabb oka Budapest „zsidóvédő" politikája, kijelentette: „...helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300 000-ről beszélt, azután lealkudta önmagát 100 000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene".[29] Ez is bizonyítja, hogy 1942 második felében már pesti újságíró körökben is ismert volt: ha deportálnák a magyar zsidókat, ez egyenlő lenne a lemészárlásukkal. A Belügyminisztériumba a zsidókérdés „végső megoldásával" kapcsolatos egyik legpontosabb információ 1942. október 7-én érkezett. Egy hivatásos nyomozó jelentése szerint: „A német határőrök a lengyel munkaszolgálatos zsidóknak 1 napi étkezésre 1 liter meleg vizet és 1 marék korpát adnak (ennek a kiosztásánál a nyomozó is jelen volt). Azoknak a zsidóknak, akik nincsenek munkaszolgálatra beosztva, egyáltalán nem adnak enni, ezek éhségükben a fák leveleivel és gyökereivel táplálkoznak. A németek elbeszélése szerint folyó évben Lengyelországban a zsidókat kipusztítják. Fenti megállapításokat megerősítik az elfogott zsidók előadásai is."[30] A Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium és Külügyminisztérium illetékesei rendszeresen informálisan és hivatalosan is megosztották egymással az információkat, például ez a híradás is elkerült a Dísz térre is.

Amikor Horthy 1943 tavaszán a Hitlerrel való találkozójára készült, Keresztes-Fischer Ferenc összeállított a számára egy feljegyzést a magyar

28 Karsai László: Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban. In Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József szerk.: *Magyarország a [nagy]hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* Pécs, 2000, University Press, 343–366.

29 *Vádirat 3*, 64.

30 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K149-1942-8-6162-20.722/1942. október 7.

belpolitikával szemben várható „észrevételekről". A Kállay-kormány „zsidóvédő" politikájával kapcsolatban a feljegyzésben ez áll: „Sehol olyan nagyszámú zsidóság Európában nincs, mint nálunk, ahol az ország színmagyar lakosságának legalább 10%-át teszi ki..."[31] A belügyminiszter is tudta, hogy a lengyelországi körülbelül 3,3 milliós zsidóság több mint 90%-át már lemészárolták. Klessheimből hazatérve Horthy a Führernek írott levélben foglalta össze álláspontját. A levél fogalmazványában még a következő mondat is szerepelt: „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik."[32]

A németek nem a Kállay-kormány „zsidóvédő" politikája miatt szállták meg Magyarországot, de hogy a megszállás egyik célja a zsidókérdés „rendezése" volt, az biztos. Edmund Veesenmayer, a német Külügyminisztérium Kelet-Európa-szakértője, javaslatait 1943. december 10-én tette Joachim von Ribbentrop külügyminiszter asztalára. Veesenmayer az általa tévesen 1,1 millióra becsült magyar zsidóságot a Nagynémet Birodalom „első számú ellenségének" nevezte. Szerinte 1,1 millió zsidó „az ország ugyanolyan számú szabotőrjét is jelenti, és legalább ugyanannyi, ha nem kétszer annyi azoknak a magyaroknak a száma, akik a zsidók csatlósaiként a szabotázsra és kémkedésre irányuló nagyszabású tervek megvalósításában segítőtársaik és külső álcázóik". Kemény szavak, ha meggondoljuk, háború idején hogy kell bánni a kémekkel és szabotőrökkel.[33] Veesenmayer leszögezte: „A birodalom ma a létéért küzd, és nem tudom elképzelni, hogy a háború egyre fokozódó súlya mellett tartósan megengedhetné magának azt a fényűzést, hogy érintetlenül hagyjon ilyen szabotázsközpontot."[34] A meggyőződéses antiszemita és vakon németbarát Sztójay 1943 végén sokadszor jelentette Budapestre, hogy: „...itteni

31 Szinai Miklós – Szűcs László szerk.: *Horthy Miklós titkos iratai* (továbbiakban: HMTI). Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó, 363–364.

32 HMTI, 398.

33 Ungváry Krisztián évek óta következetesen nem idézi azokat a német és magyar dokumentumokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy Berlinben már 1942–1943-ban nagyon fontosnak tartották a magyarországi zsidókérdés „rendezését". Nem bukkan fel Ungváry legújabb Horthy-könyvében (Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944.* Budapest, 2020, Jaffa) sem Veesenmayer fentebb idézett összefoglaló jelentése.

34 Ránki György et al. szerk.: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó, 745.

mérvadó helyen teljesen elutasító és koncessziókat nem ismerő álláspontot foglalnak el a nemzeti szocializmus ezen leggyűlöltebb ellenségével, azaz a zsidósággal szemben".[35]

1944. március 19.

A németeknek nem volt a magyarországi zsidókérdés megoldásával kapcsolatban kidolgozott „mestertervük", amikor megszállták hazánkat. 1941–1942-ben több millió lengyelországi zsidó lemészárlásához sem volt az RSHA IVB4 (Zsidóügyi) osztályán előre elkészített tervük. Ilyen terv nem létezett 1941 tavaszán-nyarán, amikor elkezdték a megszállt szovjet területek zsidómentessé tételét. Volt, ahol június–júliusban már öldököltek, másutt pogromokat szerveztek, ezekkel is menekülésre próbálták bírni a zsidókat az SS Einsatzgruppék, ami arra mutat, hogy ekkor még nem volt parancsuk a lehető legtöbb zsidó lemészárlására.[36]

Ungváry Krisztián évek óta kétségbeesetten igyekszik bizonygatni, hogy Adolf Eichmann csak egy „alárendelt beosztott" volt,[37] ami a szó szoros értelmében ugyan igaz, de az európai zsidókérdés „rendezésében" mégis neki és kollégáinak kulcsszerepe volt. Adolf Eichmann-nak és munkatársainak komoly deportálási tapasztalatuk volt. Lengyelországtól Franciaországig és Görögországig lengyelek, zsidók és cigányok tíz- és tízezreinek a deportálását szervezték meg 1940 óta. Ungváry azt hiszi, hogy a IVB4 osztály Magyarországra érkezett „zsidótlanítási" szakértőinek viszonylag csekély száma arra vall, hogy a zsidókérdés rendezése nem volt fontos Hitler és Himmler számára.[38] Önmagában az a tény, hogy Eichmannt és ügyosztálya minden egyes tagját a „terepre", ebben az esetben Budapestre küldte Himmler, a magyarországi zsidókérdés „rendezésének" rendkívüli fontosságára mutat. Eichmann életében először irányította a helyszínen egy ország „zsidótlanítását", harmonikusan együttműködve a készségesen rendelkezésére álló

35 MNL OL K63-21/7-XII/pol. Főn.-Sztójay Döme jelentése Ghyczy Jenő külügyminiszternek, 1943. december 23.

36 Christopher R. Browning – Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy. September 1939–March 1942.* Lincoln–Jerusalem, 2004, University of Nebraska Press – Yad Vashem, 244–294.

37 Ungváry: *Horthy Miklós...* 167.

38 Ungváry: *Horthy Miklós...* 158–159.

magyar hatóságokkal. A IVB4 osztály „zsidótlanítási" szakértőit nem néhány ezer zsidó munkaszolgálatosért küldték Budapestre. Eichmann osztálya tagjaival a megszállás előtt jó tíz napig Mauthausenben „edzőtáborozott", nyilván nem azt latolgatták, hogy a szegedi vagy a bajai halászlé a finomabb-e. Valószínű, hogy itt és ekkor döntötték el, hogy – ellentétben a nyugat-európai megszállt országoktól, ahol nem szerveztek gettókat 1940 után – miként Lengyelországban, a Baltikumban és a többi megszállt szovjet területeken, először Magyarországon is gettókba, gyűjtőtáborokba záratják a zsidókat, majd ezekből deportáltatják őket.

Himmler arra adott Eichmann-nak parancsot, hogy alaposan fésülje át Magyarországot, amelyet meg kell tisztítani a zsidóktól. Azt Himmler jól tudta, hogy parancsát Eichmann csak a magyar hatóságok együttműködésével tudja végrehajtani. Feltételezhetjük, hogy ezen a téren ellenállással nem számoltak. Eichmann és maroknyi stábja a magyar hivatalnokok, csendőrök, rendőrök, vasutasok, orvosok, tanárok, leventék és bábák, a holokauszt „lebonyolításában" részt vevő körülbelül 200 000 ember nélkül tehetetlen lett volna. Csak Horthy jóváhagyásával lendülhetett mozgásba ez a hatalmas gépezet és érhetett el Eichmann deportálási Európa-rekordot: 437 000 embert „sikerült" deportálni Magyarországról május 14/15-től július 9-ig.

Himmler, ha hihetünk Eichmann-nak, még azt is megparancsolta, hogy az ország átfésülését keletről, tehát ne Budapesten kezdje, ahogy ezt neki eredetileg Endre javasolta.[39] Ha Eichmann hallgathatott volna új magyar barátjára, akkor Horthy július elején már csak a zsidómentes Budapestről vezényelhette volna el a csendőröket. Hogy Berlinben milyen fontosnak tartották a magyarországi zsidókérdés „rendezését", azt jelzi, hogy maga Ernst Kaltenbrunner is Budapestre érkezett, és március 20-án a hivatalosan még kis sem nevezett új miniszterelnökkel, Sztójay Dömével a magyarországi zsidókérdés megoldásáról tárgyalt. Ungváry, mivel azt azért nem hallgathatta el, hogy maga az RSHA vezetője is Budapestre

39 *Life*, 1960. november 28., vol. 49. No. 22. 109–110. Ungváry úgy véli, hogy Eichmann úgy gondolta, azért kerül a legutolsó helyre a budapesti zsidók deportálása, mert ez az akció lesz a legnehezebb. (Ungváry: *Horthy Miklós...* 191.). Állítását nem tudja bizonyítani, azt viszont tudjuk, hogy Eichmann akkor úgy érvelt, hogy azért kell az ország határ menti vármegyéiben kezdeni és koncentrikus körökben folytatni a deportálásokat, mert így a leggazdagabb, legbefolyásosabb zsidók majd vidékről a fővárosba menekülnek, ahol könnyebb lesz őket kézre keríteni.

érkezett, azt állítja, hogy erre Kaltenbrunnernek számos oka volt, például az, hogy „a szovjet csapatok ekkor már közvetlenül a magyar határ előtt álltak".[40] Ungváry, mint hadtörténész, tisztában van azzal, hogy az RSHA-nak semmi köze sem volt a harcászati vagy hadászati kérdésekhez, azt viszont elhallgatja, hogy tudjuk, Kaltenbrunner miről és milyen eredménnyel tárgyalt Sztójayval. Kunder Antal, a Sztójay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere azt mondta: „Az első minisztertanácson [március 22-én] Sztójay miniszterelnök jelentette be azt, hogy Kaltenbrunner német SS-tábornokkal való tárgyalásai alapján mik lennének azok a rendelkezések, amelyek a zsidókkal szemben végrehajtandók." Kunder arra is emlékezett, hogy a németek sürgették őket a zsidórendeletek kiadására, a „zsidócsillag" viselésének még a kezdőnapját is előírták.[41] Mester-tervre semmi szükség nem volt, Kaltenbrunner, Sztójay, Eichmann és Endre is tudta, mit kell tenni: sárga csillag, gettó, deportálás.[42]

Ungváry azt állítja, hogy a háborús főbűnösök Sztójaytól Jaross Andor belügyminiszteren keresztül Endre László és Baky László belügyi államtitkárokig a népbíróság előtt nem próbáltak azzal védekezni, hogy a németek parancsának engedelmeskedtek csak, amikor a zsidók deportálását megszervezték.[43] Ungváry elhallgat minden olyan esetet, amikor német nyomásról, utasításról stb. szólnak a vádlottak. Sztójay a népbíróságon elmondta: „Kaltenbrunner anélkül, hogy egyáltalán hajlandó lettem volna vele beszélgetésbe bocsátkozni [...] azt mondta, hogy Magyarországnak most meg kell oldania a zsidókérdést, mégpedig olyan formalitások és körülmények között, mint más államokban történt, Németországban, Franciaországban stb."[44] Jaross Andor a népbíróság előtt úgy emlékezett: „Az egész probléma úgy merült fel, hogy talán az első vagy második

40 Ungváry: *Horthy Miklós...* 168.

41 Karsai László – Molnár Judit szerk.: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* Budapest, 2004, 1956-os KHT, 350. Jaross szerint: „Sztójay miniszterelnök a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első minisztertanácsot a zsidókérdés tekintetében megoldandó problémákról." Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 196.

42 Ungváry azt állítja, hogy én valamiféle „pontos menetrendről" írtam volna az egyik tanulmányomban (Karsai László: A végső döntésképtelenség. *Századok,* 2014/1. sz. 190.). Az általa „idézett" helyen *is* csak az szerepel, hogy Sztójay a kormány tagjaival pontosan közölte, mit követelt tőle Kaltenbrunner: sárga csillag, gettó, deportálás.

43 Ungváry: *Horthy Miklós...* 152–155.

44 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 326–327.

minisztertanácson a miniszterelnök kijelentette, hogy a németek súlyt helyeznek a zsidóprobléma úgynevezett maradéktalan megoldására."[45] Endre az utolsó szó jogán mondott beszédében leszögezte: „Tudomásul vettük azt a tényt, amelyet az ország felelős tényezői, az ország vezetői, az ország kormányzója a német hatalom képviselőjével, Veesenmayerrel és Kaltenbrunnerrel folytatott, amelynek eredménye az volt, hogy a zsidóknak előbb az összegyűjtése, majd az országból való kiszállítása rendeltetett el."[46] A vádlottak sejthették, egyes esetekben tudták is, hogy a népbírák jól ismerték 1945 előtti pályafutásukat. Endre László az ország egyik leghírhedtebb antiszemitája volt. Még Pest vármegyei alispán korában több olyan antiszemita rendeletet adott ki, amelyeket törvény- és jogszabálysértő tartalmuk miatt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter megsemmisített.[47] Endre például még az utolsó szó jogán is büszkén és olyan hévvel védelmezte-hirdette antiszemita világnézetét, hogy Jankó Péter tanácsvezető bíró félbeszakította: „Kérdezem a vádlottól, hogy vádbeszédet tart-e önmaga ellen, vagy pedig védelmére kíván felszólalni, mert mindaz, amit most eddig elmondott, csak különböző variációkban való lerögzítése annak, hogy Önt igenis a fajgyűlölet vezette."[48]

Azzal, hogy Horthy a zsidókérdés „rendezésében" szabad kezet adott a Sztójay-kormánynak, a tömeggyilkosok cinkosa lett. Lehet, hogy Baky igazat mondott a népbíróság előtt, amikor felidézte, a kormányzó azt mondta a kormány egyik tagjának: „Ki akarják vinni az országból a zsidókat. Én utálom a galíciai kommunista zsidókat, ki az országból velük, ki, ki! De Baky belátta, hogy Chorinék és Vidáék épp olyan jó magyarok, mint te meg én. Ezekről szó sem lehet."[49] Ezek szerint Baky is, Horthy is tudta, hogy a németek az összes zsidót ki akarják vinni az országból. Horthy megmentésre méltó magyar embereknek csak a zsidó finánctőkéseket tartotta.

Az ideológiailag motivált, a zsidótörvények és rendeletek végrehajtásában már nagy rutinra szert tett bürokráciát, a horthysta erőszak-apparátust nem volt nehéz az ország zsidótlanításának szolgálatába állítani,

45 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 136.

46 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 439.

47 Ezzel kapcsolatban lásd például 1941. május 8-i rendeletét, amellyel Pest vármegye gyógyüdülőiből és fürdőiből tiltotta ki a zsidókat. Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 483.

48 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 448.

49 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 105.

ehhez nem kellett semmiféle német fenyegetés vagy erőszak. Ha Horthy, miként Pétain, megpróbált volna ellenállni, és nem gondolja úgy, hogy az ország szuverenitásának visszanyerése érdekében feláldozható 800 000 zsidó, a németek semmit sem tudtak volna tenni.

A gettókat és gyűjtőtáborokat április közepén kezdték megszervezni, elsőként Kárpátalján és Észak-Erdélyben. Ezeket a gettókat ideiglenes, rövid életű szervezetnek szánták. Fel sem merült, hogy a gettók és gyűjtőtáborok rabjai dolgozzanak, világos volt már április legelején a cél, ahogy azt Baky és Endre több nyilatkozatban leszögezte: az ország területének megtisztítása a zsidóktól.[50]

Különösebb gazdasági hasznot sem a németeknek, sem magyar kollaboránsaiknak nem hozott a zsidók deportálása, ez valóban „önfinanszírozó népirtás" volt. Más kérdés, hogy a zsidók hátrahagyott ingóságait, pénzét, ékszereit élelmes és gátlástalan „kívülállók" sok helyen megszerezték, házaikat, lakásaikat, üzleteiket kiigényelték és/vagy kifosztották, amivel sokan saját anyagi helyzetüket jelentősen javították.[51] A zsidók lakásait, üzleteit le kellett volna zárni és pecsételni, de erre és főleg az elhagyott ingatlanok őrzésére sehol nem volt elég rendőr vagy csendőr. Halász Géza, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság helyettes vezetője április 13-án megjegyezte: „...az 1941. évi zsidó kitelepítés során is az volt a tapasztalat, hogy a lakosság az elhagyott zsidó házakat a lezárások dacára rövidesen feltörte és kirabolta".[52] Nem tudjuk, hogy a „kívülállók", a nem zsidók a falvakban, városokban hogyan fogadták zsidó szomszédaik „eltávolítását". Biztosan sokan voltak, akik őszintén sajnálták az üldözötteket. Ám nem lehettek kevesen azok sem, akik másként gondolkodtak, éreztek. Pétery József váci püspök szerint egyesek ugyan: „Néhány zsidó szenvedésével teleóbégatják az országot, a magyar nép azonban nyugodtan fogadta az ellenük tett intézkedéseket. Bérmálása alkalmával azt tapasztalta a falvakban, hogy a nép nincs felháborodva, sőt örül az intézkedéseknek."[53]

50 Endre 1944. március 31-én „Az ország szellemi és fizikai zsidótlanításáról" nyilatkozott. *Vádirat 1.* 89.

51 Gábor Kádár – Zoltán Vági: *Self-Financing Genocide. The Gold Train, the Becher Case and the Wealth of Hungarian Jews.* Budapest – New York, 2004, Central European University Press.

52 Karsai László: Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. *Múlt és Jövő,* 1991/3. 62.

53 Prímási Levéltár-Esztergom-Archivum Privatum Card. Serédi, 28. d. Actio Catholica 1943–1948. Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, 1944. május 27.

Eichmann és kollégái a deportálások során is érvényesítették hatalmukat. Ferenczy László 1944. május 29-én jelentette, hogy: „...a német biztonsági rendőrség arra az álláspontra helyezkedett, hogy a már összegyűjtött zsidók fokozott ütemben történő elszállítását csak úgy lehet eredményesen meggyorsítani, ha zsidók összeszedése nem nagy terület egybefogásával bonyolódik le, hanem egyidőben csak kisebb területen, de ott aztán megfelelő erővel... A táborokon belüli parancsnokságot és a berakás technikai lebonyolítását a jövőben ugyancsak a német biztonsági rendőrség külcsoportjai – német tiszt alatt veszik át. A táborok külső őrzését és biztosítását a magyar karhatalmi erők látják el saját parancsnokuk alárendelésében."[54]

Horthy nehezen szánta el magát arra, hogy a zsidókérdésben megváltoztassa álláspontját. Június végén több tényező hatására megpróbálta leállítani a további deportálásokat: a nácik és szövetségeseik katonai helyzete júniusban a keleti és nyugati fronton is drámaian romlott; a magyar fővárost július 2-án komoly bombatámadás érte, és a kormányzó elhitte, hogy ha deportálják a mintegy 2000, sárga csillaggal megjelölt háztömbbe június második felében összezsúfolt körülbelül 200 000 fővárosi zsidót,[55] a szövetségesek szőnyegbombázni fogják Budapestet; elhitte azt is, hogy Baky nem a fővárosi zsidók deportálása, hanem valamiféle ellene tervezett puccs miatt vont össze 3000 csendőrt Budapesten; hatottak rá az Auschwitzi Jegyzőkönyvek napvilágra kerülése után felerősödött hazai és külföldi tiltakozások és tiltakozók. Veesenmayerhez június végén eljutott információk szerint először a további deportálások leállítását követelte, majd Jaross „nagyon erélyes" fellépésére hozzájárult a főváros környéki városokban élő több tízezer zsidó deportálásához.[56]

Horthy július 6-án végül nem *leállította* a deportálásokat, csak *felfüggesztette* ezeket. Bonczos Miklós, az új belügyminiszter augusztus 13-án megbeszélte Eichmann-nal, hogy mikor folytassák a deportálásokat. Bonczos először azt mondta, hogy a kormányzónak a minisztertanács augusztus 25-öt

54 Karsai–Molnár szerk.: *Az Endre–Baky–Jaross per...* 509.

55 Ungváry azt állítja, hogy a fővárosban „június 21-én történt meg a zsidóság sárga csillagos házakban történő összevonása." (Ungváry: *Horthy Miklós...* 190.) Budapesten a zsidóknak a csillagos házakba való be-, illetve a „keresztény" házakból való kiköltözése 1944. június 17-től 24-ig tartott. 200 000 embernek körülbelül 2600 házba kellett beköltözni, és 11 000 keresztténynek is lakást kellett változtatni. *Vádirat 2,* 97. sz. dok.

56 *Vádirat 3,* 16.

fogja javasolni az „elszállítások" megkezdésére, de aztán Eichmann kérésére beleegyezett, hogy 20-át fogják Horthynak előterjeszteni.[57]

Augusztus 19-én jelentették Berlinbe, hogy a kormányzó beleegyezett „korlátozott számú" fővárosi zsidó deportálásába. Az első szállítmány, hat vonattal összesen 20 000 zsidó augusztus 27-én indult volna, majd naponta 9000 főt terveztek deportálni.[58] Erre csak azért nem került sor, mert augusztus 23-án Románia átállt a szövetségesek oldalára, összeomlott a német délkelet-európai front. A németeknek ekkor már nem volt másra emberük, vagonjuk, idejük, mint szétvert csapataik maradékának kimentésére.

Horthy emlékirataiban azt írta, ha lemondott volna a megszállás után, a nácik „százszázalékosan náci-nyilaskeresztes irányú kormányt" ültettek volna a nyeregbe. „Amíg én a helyemen vagyok – írta Horthy –, a nyilaskeresztesek hatalomra segítését is aligha kockáztatják [...] ami 800 000 magyar zsidó és sok tízezer menekült pusztulását is jelentené."[59] A magyar zsidók élete semmivel sem forgott kisebb veszélyben a Sztójay-kormány idején, mint a nyilasok uralomra jutása után, sőt. A Szálasi-rezsim idején körülbelül 70 000 munkaszolgálatost és polgári személyt adtak át a náciknak kényszermunkára és több ezerre becsülhető a nyilas terrornak Budapesten áldozatul esettek száma. A németeknek 1944. március 19. után hosszú hónapokig eszük ágában sem volt, még Horthy esetleges lemondása esetén sem, Szálasit hatalomra segíteni. A nyilas puccs után Eichmannt kellemetlen meglepetés érte: ellentétben Sztójayval (és Horthyval), Szálasi eleinte vonakodott, nem volt hajlandó még a munkaképes zsidókat sem átadni a megszállóknak. A fővárosban elszabadult a pokol, a nyilaskeresztesek és a hozzájuk csatlakozott lumpen elemek, katonaszökevények, német és magyar katonák öltek, raboltak, de a zsidók tömeges deportálását Szálasi csak több mint kéthetes tárgyalások után engedélyezte. Több tízezer zsidót a főváros környékén kényszermunkára vezényeltek, de a nyugati határ menti erődítési munkálatokra csak november első napjaiban indulhattak el a hírhedt „halálmenetek", amelyeket november 21-én a „nemzetvezető" leállított. A semleges államok hivatalos elismerésére mohón vágyakozó Szálasi gesztust akart tenni. Nem azért állította le a deportálásokat, nem azért ismerte el Veesenmayer figyelmeztetése

57 *Vádirat 3*, 390.

58 *Vádirat 3*, 392–393.

59 Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó – História folyóirat, 284.

ellenére a nemzetközi jogi szempontból is érvénytelen védleveleket és védőútleveleket mert attól félt volna, hogy a zsidók üldözéséért a háború után felelősségre vonhatják. Szálasi, aki képzett katonatiszt volt, miután politikusi pályára lépett, egyre inkább képessé vált minden olyan információt nem létezőnek tekinteni, ami nem illett világképébe. 1945 márciusáig benne fel sem merült, hogy a németek vereséget szenvedhetnek a világháborúban. Szálasi féléves rémuralma alatt kiszolgálta a németek minden olyan kívánságát, ami a szovjet elleni háborúval volt kapcsolatos. Az ország anyagi és emberi erőforrásait szövetségesei rendelkezésére bocsátotta. Döntési szabadságát csak egy kérdésben, zsidópolitikája alakításában őrizte meg. A deportálások újraindításának halogatását, a halálmenetek leállítását, végül az úgynevezett nemzetközi gettó (körülbelül 35 000 zsidó élte itt túl az ostromot) és a nagy gettó (körülbelül 70 000 túlélő) megszervezését, a nácik nem helyeselték, ezeket megpróbálták megakadályozni. Szálasi komolyan vette önmagát és „nemzetvezetői" szerepét. Meg akarta mutatni német patrónusainak és főleg a semleges országok képviselőinek, hogy képes önálló döntéseket hozni. Ezzel talán önmaga előtt is bizonyította, hogy a zsidópolitikájában ragaszkodik az akkor már évek óta nyíltan vallott elvéhez: megteremti a zsidómentes Magyarországot, de csak a háború után.[60] Téves a szakirodalomban újabban ismét felbukkant állítás, mely szerint a Szálasi-rezsim idején például a kormányzói mentesítéseket érvénytelenítették volna.[61] A nemzetközi gettóban külön házakban (Tátra u. 39., 44., 46.) helyezték el a kormányzói és belügyi mentesített zsidókat.[62] Legalább 3500 főt mentesített csak Vajna Gábor nyilas belügyminiszter.[63] Szálasi és külügyminisztere, Kemény Gábor a lengyel állampolgárságú zsidók állampolgárságát elismerte, ezzel mentesültek a munkaszolgálattól és a deportálástól.[64]

A nyilasok rémuralma idején körülbelül 6-8000 embert lőttek agyon a fővárosban, ezrével pusztultak el éhezés, betegségek következtében a gettók rabjai is. Ám ne feledjük: Auschwitz-Birkenauban naponta gyilkoltak meg a nácik 1944 tavaszán-nyarán 8-10 000 magyar zsidót. Nagyobb esélyük volt a zsidóknak a túlélésre a Szálasi-rezsim idején (körülbelül

60 Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Budapest, 2016, Balassi Kiadó, 344–366.

61 Ungváry: *Horthy Miklós...* 131.

62 *Vádirat 4*, 123. f. sz. dok.

63 *Vádirat 4*, 190. sz. dok.

64 *Vádirat 4*, 144. sz. dok.

50 000 halott), mint Horthy Miklós kormányzósága utolsó hónapjaiban (körülbelül 350 000 áldozat).

Összefoglalás

A jeles népi író, Darvas József a Kommunista Párt napilapjában, a *Szabad Nép*ben 1945. március 25-én figyelmeztette a zsidóságot, hogy ne próbálja kivonni magát az áldozatok vállalása alól, és ha már múltbéli szenvedésről van szó: „…hát a munkásság és parasztság évszázadok szenvedéseire hivatkozhat s az áldozatokból is éppen eléggé kivette a részét, nem csak a zsidótörvények, de Werbőczy törvényei óta – mégis dolgozik, áldoz, mert érzi, hogy magának építi az országot… Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött tétlenkedni azok, akik, míg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?"[65]

Bibó 1948-ban látta, hogy a zsidók úgy érzik: „…a velük esett szörnyűségeknek most egyszerre nincs gazdájuk, s az értük való felelősségvállalást egy egész ország és egy egész társadalom valami hallgatólagos megegyezéssel elkeni, elhallgatja, és néhány politikusra és néhány hóhérlegényre tolja".[66] Az emberek közötti viszonyt nagyon sok esetben tönkretette egyrészt az, amit átéltek a zsidók, és amilyen sérelmeket okoztak sokaknak azok a túlélők, akik volt, hogy olyan vagyontárgyakat követeltek vissza barátaiktól, üzlettársaiktól, amelyeket esetleg a német, magyar vagy orosz katonák raboltak el. Voltak olyanok is, akik abban bíztak, hogy a deportált barátjuk, ismerősük, üzletfelük nem tér vissza, és ingóságaikat, ingatlanjaikat mint sajátjukat kezelték, használták. Bibó is súlyos problémának látta a számonkérési eljárásokban a zsidók hivatalos szerepvállalását. A zsidó népbírók, ügyészek, rendőrök stb. esetében nehezen lehetett volna elvárni vagy azt állítani, hogy a „zsidótörvények által érintett személyek", a holokauszt túlélői majd teljesen pártatlanul, objektíven fognak eljárni. Bibó utólag, 1948-ban jobbnak látta volna, ha 1945-ben kizárták volna a zsidókat a számonkérési, felelősségrevonási eljárásokból. Ám önkritikusan hozzátette: ezt akkor senkinek, tehát neki sem volt bátorsága kimondani.[67]

65 Darvas József: Őszinte szót a zsidókérdésben. *Szabad Nép,* 1945. március 25. 5.
66 Bibó: *Válogatott tanulmányok…* 763.
67 Bibó: *Válogatott tanulmányok…* 771–772.

A holokauszttal való szembenézést nálunk is, mint számos szovjet utódállamban, a Baltikumban és Lengyelországban is a populista, nacionalista hivatalos emlékezetpolitika is nehezíti, illetve akadályozza. Nem a Trianon-trauma az oka annak, hogy a holokausztra nagyon sokan nem szívesen gondolnak, nem akarnak emlékezni. Trianon össznépi katasztrófa, trauma, és aki akar, nyugodtan helyezkedhet az ártatlan áldozat szerepébe. Az áldozat pedig mindig erkölcsi fölényben érzi magát ellenségeivel szemben. A Trianonhoz vezető út kritikus, esetleg önkritikus elemzése helyett kényelmes és vigasztaló bűnbakokat keresni, újabban a baloldali-liberális-kommunista-szabadkőműveseket, és természetesen azokat, akik mögöttük állnak, a zsidókat.[68] Itt két világnézet, két világ áll egymással szemben: az önimádó, önsajnáltató, a saját nemzetét hibátlannak, ártatlannak és kizárólag az áldozat szerepében látóké, és az önkritikus, kritikus, realista, a múltban elkövetett hibákat, bűnöket bevallani, azokkal szembenézni készek világa. Könnyű belátni, hogy melyik a népszerű, melyik kap megszállási emlékművekben, mellszobrokban, emléktáblákban és új történetkutató intézetek szervezésében megnyilvánuló és pénzben is mérhető állami támogatást. A holokauszttal kapcsolatban meg lehet próbálni minden felelősséget a német megszállókra és a nyilasokra hárítani, de ez történelemhamisítás. Akkor marad a másik út: ünnepeljük a maroknyi hős embermentőt, nevezzünk el róluk utcákat, tereket, rakpartokat, és szó se essen az igazi bűnösökről, a felelősökről, a közömbösekről vagy a feljelentőkről és a zsidók üldöztetése során vagyonukat gyarapítók tömegeiről. De talán lelkük mélyén még a magyarországi Világ Igazait ünneplők is tudják, hogy ez is csak történelemhamisítás.

68 Raffay Ernő: *Szabadkőművesek Trianon előtt.* Köröstárkány – Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

KOVÁCS ANDRÁS

A Horthy-korszak, a holokauszt és a magyar történetírás

A mai newspeak nyelven szólva egy disclaimerrel kell kezdenem: némiképp kakukkfiókaként kerültem a konferencia hozzászólói közé, hiszen nem vagyok a Horthy-korszak történésze, nincsenek olyan kutatásaim a korszakról, amelyek alapján az itt elhangzott, forrásokra támaszkodó, alapos elemzésekhez hozzá tudnék szólni. Mindazonáltal, nagy érdeklődéssel követem, hogy tudós szakemberek milyen történeti folyamatokat tártak fel, és milyen elméleti magyarázatokat hoztak létre annak megértésére, hogy hogyan történhetett meg a modern magyar történelem egyik legszörnyűbb tragédiája, a magyar zsidók kétharmadának kiirtása, milyen folyamatok vezettek el a drámai végkifejlethez, kik voltak a felelősök érte, és mi mindent tehettek volna a történelmi szereplők az áldozatok számának csökkentéséért.

Ezt az érdeklődést nem csak a történelmi kíváncsiság vezeti. Tudjuk: az, ahogy a történészek egy kérdéshez nyúlnak, a perspektíva, amelyből a vizsgált folyamatokat szemlélik, a magyarázatok, amiket kínálnak, sokat elmond arról a korról is, amelyben a történészek dolgoznak. A holokauszt kérdései körüli viták azok közé a történelmi témák közé tartoznak, amik esetében rendkívül keskeny a történetírás és a történelmi emlékezet konstruálása közötti mezsgye. A háború óta eltelt több mint hetven évben – a magyarországi kommunista rendszer idején és a rendszerváltozás utáni évtizedekben – a magyar holokauszt-történetírás mindvégig ezen a mezsgyén egyensúlyozott, tükrözve a történeti emlékezet körüli vitákat és konfliktusokat. Karsai László dolgozatát ennek a kényes egyensúlynak a kialakítására való törekvés jellemzi.

A legkésőbb a 80-as évektől, azaz Randolph L. Braham könyvének, *A népirtás politikája*nak a megjelenése óta folyó történészvita, legalábbis a magyarországi holokauszt történetének kulcskérdéseit illetően a nyugvópontra jutni látszik, és ezt Karsai itteni előadása demonstrálja a legjobban. Jóllehet számos részletet illetően a történettudomány biztos hoz még új eredményeket, nem hiszem, hogy az események fő vonalait és tanulságait illetően bárki alapvonásaiban módosítani akarná a Karsai által rajzolt képet a Horthy-rendszer antiszemitizmusáról, ami előkészítette a talajt mindahhoz, ami 1944-ben történt, a német szövetség csapdájában vergődő Horthy-elit dilemmáiról, a német megszállás és a magyar kollaboráció együttes szerepéről a végkifejlet alakulásában.

A történészek feladata azonban nemcsak az események menetének források alapján való feltárása, hanem a feltárt eseménysor oki láncba való szervezése, azaz a magyarázat. A tényfeltáró történetírásban fokozatosan kialakuló konszenzus, az a belátás, hogy már valószínűtlen a történelmi képet megváltoztató új tények felszínre kerülése, még nem hozza meg a teljes egyetértést az események magyarázatában. Az idő haladtával elsősorban nem újonnan feltárt tények változtatják meg a vizsgált események magyarázatát, hanem a magyarázó modell állít a korábbitól eltérő fénybe már ismert eseményeket, változtatja meg súlyukat a történész szemében. A magyarázó modellt viszont erőteljesen befolyásolják a történelmi emlékezetről folyó viták.

Amint Karsai is bemutatja, a negyvenes évek és a hetvenes vége közötti időszak után lassan meginduló magyar holokauszt-történetírásnak nagyjából három fázisa különböztethető meg, és mindhárom erőteljesen tükrözi a történelmi emlékezet állapotát abban a korszakban, amiben létrejött. Az első fázist, ami nagyjából a nyolcvanas években zajlott, a hagyományos – Magyarországon például Ránki György által képviselt – antifasiszta konszenzus megkérdőjelezése jellemezte. A másodikat – a rendszerváltozás utáni két évtizedet – a felelősség problémája körüli viták és az új magyar intencionalizmus létrejötte. A harmadik korszak – úgy tűnik – most van indulóban: ez a long durée értelmezések, a hosszú történelmi trendekből kiinduló magyarázó modellek kialakulásának kezdete. Ezt a fejlődést Karsai László összefoglaló áttekintése is jelzi.

Mint Karsai rámutat, a holokauszt történetével való foglalkozás a Kádár-korszak második felében már nem volt teljes mértékben tabu. De a fordulatot mégis Braham monumentális munkájának a megjelenése hozta.

Karsai szerint *A népirtás politikája* a Lévai Jenő által megindított leíró történetírás vonulatához tartozik. Ezt némiképp másként látom: Braham ugyanis magyarázatot is kínál a kétségtelenül aprólékosan tárgyalt történelmi folyamatokra, mégpedig provokatív magyarázatot, amely kihívást jelentett az antifasiszta történetírás uralkodó áramlata számára – ezt a könyv amerikai megjelenését követő heves vita is jelezte.[1] „Bármennyire különös is, de a máról visszatekintve mégis úgy tűnik, hogy ha Magyarország nem próbálkozott volna a kiugrással, ha megmarad katonailag tessék-lássék, de politikailag gyanún felüli szövetségesnek… akkor könnyen lehetséges, hogy a magyar zsidóság viszonylag sértetlenül élte volna túl ezeket a rettenetes időket" – írja.[2] Ez a tétel azt sugallja, hogy nem lehet valamennyi kollaboráns rezsimet egyformán felelősnek tekinteni és elítélni a németekkel való együttműködésért, hanem szükség van valamiféle mérce kidolgozására a kollaboráció különféle formáinak és következményeinek erkölcsi megítéléséhez. Braham szerint például a magyar eset különleges: a nácikkal való kollaboráció előnyösebb lett volna a zsidók számára, mint a kiugrással és ellenállással való kísérletezgetés.

Az intencionalista fordulat[3] tükrözi a rendszerváltozás után nekilendülő történetpolitikai vitákat. 1990 után a Horthy-rendszer óvatos rehabilitálásának gyanúja – Horthy-szobrok, Horthy-temetés – a magyar politika, a magyar társadalom és a magyar antiszemitizmus szerepének és felelősségének kutatására és erőteljes hangsúlyozására sarkallták a történészeket – és eközben, ahogy az a történetpolitikai vitákban már csak lenni szokott, a gyanú azokra a legitim történetírói törekvésekre is rávetült, amelyek csupán ideológiai pretencióktól mentes, tagoltabb képet akartak adni a rendszerről és annak változásairól.

Az új intencionalisták szerint – Varga László, Christian Gerlach, Götz Aly, Kádár Gábor, Vági Zoltán és bizonyos szempontból Ungváry Krisztián is ide sorolható – a német megszállók sokkal kevesebbel is beérték volna: ha *csak* rajtuk múlik, a deportálásokra akár sor sem kerül. A németek

1 Erről lásd Kovács András: A magyar holokauszt és a történészek. In uő: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*, Budapest, 2008, Gondolat Könyvkiadó, 299–316.

2 R. L. Braham: *A magyar Holocaust*. I. Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó, 188–189.

3 Erről lásd Kovács András: Az új intencionalizmus. Új irányzatok a magyar holokauszt történetírásában. In R. L. Braham – Kovács András szerk.: *A holokauszt Magyarországon – hetven év múltán*. Budapest, 2015, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 13–37.

zsidókkal kapcsolatos körvonalazatlan terveit éppenséggel a magyar antiszemiták radikalizálták. Ők győzték meg a megszállókat arról, hogy lehetséges és kivitelezhető az összes magyar zsidó deportálása, és ők teremtették meg az ehhez szükséges politikai és logisztikai feltételeket, mégpedig készséggel és örömmel. Ez az érvelés megfordítja a felelősségről szóló tételt: nem a magyar kollaboránsok segítették hozzá a nácikat céljaik eléréséhez, hanem a német megszállás tette lehetővé, hogy a magyar antiszemiták megvalósíthassák régóta dédelgetett terveiket. Míg tehát a német megszállók talán hajlottak volna arra, hogy a zsidókkal kapcsolatos politikájukat alárendeljék pragmatikus megfontolásoknak, addig a magyar antiszemita politikusok számára az ország „zsidótlanítása" volt az elsődleges, minden racionális politikai megfontolás fölé rendelt cél. A magyar holokauszt – a háborús szempontok felől nézve érthetetlen – irracionalitásának magyarázatát tehát nem a náci, hanem a magyar antiszemitizmusban kell keresni, amit a magyar uralkodó elit politikáját 1919-től fogva meghatározó tényezőnek kell tekinteni. Amit 1944-ben a magyar adminisztráció művelt, csak folytatása volt annak a politikának, amit korábban is folytatott: ahogy Kovács M. Mária érvelt,[4] a korábban egymás után elfogadott zsidótörvények egyenesen következtek abból a gondolatvilágból, amelyben a magyar politikai elit a világháború utáni gazdasági és társadalmi problémákról gondolkodott, amelyben a „megoldásokat" kereste, és 1944 ennek a politikának egyenes folytatása volt.

Karsai László – mint ezt mostani előadása is demonstrálja – nem osztja az intencionalista álláspontot. A vita kibontakozása óta következetesen amellett érvel, hogy a magyarországi holokauszt elsődleges kiváltó oka a német megszállás volt, a megszállók a „zsidókérdés" végső megoldásának határozott szándékával érkeztek az országba, és csak a kivitelezés módjának kidolgozásában voltak bizonytalanok és hagyatkoztak magyar partnereikre. De Karsai nem feszíti túl Braham tézisét sem a megszállás dilettáns politikával való kiprovokálásáról. A nemzetközi összehasonlítások – Antonescu, Tiso, az usztasák – beemelésével a magyarázatba nagyban finomítja ezt, anélkül hogy teljes mértékben elvetné. Ez amúgy egy olyan kutatási terület, ahol talán még várható olyan források felbukkanása, amelyek akár a fontos kérdéseket illetően is változtathatnak

4 Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Budapest, 2013, Napvilág Kiadó.

a mára kialakult képen: gondoljunk például csak az olyan újabb, nyilván alapos kutatásokra és további megerősítésre szoruló tézisekre, mint Borhi Lászlóé a csakis tisztán katonai megfontolásokat mérlegelő szövetségesek esetleges szerepéről a német megszállás kiprovokálásában.

Karsai másfelől elfogadja az intencionalisták érveit arról, hogy a megszállók nem érkeztek kész tervekkel Magyarországra, és csak a készséges kollaboráció tette számukra világossá, hogy akár a „végső megoldás" legradikálisabb változata is lehetséges a megszállt országban. Az összefoglalóból egy kiegyensúlyozott álláspont rajzolódik ki az évtizedes vita fő kérdéseiben: Karsai gondolatmenetéből az következik, hogy a magyar holokauszthoz vezető események sorának minden fázisában volt lehetőség olyan politikára, amely lehetővé tette volna, hogy több zsidó élje túl az üldöztetéseket, mint ahányan valójában túlélték. 1941 és 1944 között talán meggyőzőbb kollaboráció, a német megszállás és a normandiai partraszállás között a szabotázs és kollaboráció óvatos elegyítése és a partraszállás után pedig határozottabb ellenállás. Az ország vezetőinek történelmi felelőssége pedig abban áll – és itt most nem az antiszemita politika Endre-féle megszállottjairól, hanem elsősorban magáról Horthy Miklósról van szó –, hogy az események menete során a zsidók sorsának mérlegelése szinte semmiféle szerepet nem játszott legfontosabb politikai döntéseikben, amelyek amúgy a teljes összeomláshoz vezettek.

Karsai gondolatmenete a holokauszt-történetírás második fázisának a lezáródását is jelezheti, és egyben új kérdésfeltevések felé is mutat. Már néhány korábbi vita – és most Karsainak a dualizmus korától elinduló gondolatmenete is – egy nagy, alapjában még megválaszolatlan történelmi kérdést tol az előtérbe, és ez – véleményem szerint – egy harmadik korszak megjelenését jelzi olyan kérdésekkel a középpontban, amelyek az utóbbi évtizedben a nyugati holokauszt-történetírásban is az előtérbe kerültek. Ebben a fázisban a történészek számára az lehet a fő kérdés, hogy milyen hosszú távú folyamatok hozták létre azokat a kiinduló feltételeket, amelyek 1938 után az ország és a zsidók sorsát nagyban meghatározták. Karsai több helyütt is utal arra – például a tisztikar németbarát és németellenes csoportjai kapcsán –, hogy az antiszemitizmus általános jellemzője volt a Horthy-korszak domináns elitjének, függetlenül az egyéb politikai és társadalmi kérdésekben való nézetazonosságtól, illetve nézeteltérésektől. Ez a vezető elit a „zsidókérdést" mindvégig megoldandó problémának tartotta, megoldását az állam feladatának tekintette, bár

a megoldás módjáról, sebességéről és eszközeiről a különböző elitfrakciók mást gondoltak. A „megoldás" útjával és módjával kapcsolatos nézetkülönbségek azonban másodlagosak voltak ahhoz képest, hogy a moderáltak és a radikálisok voltaképpen egy nyelvet beszéltek: a zsidókérdés nyelvét. Ez a nyelv a Horthy-korszak uralkodó elitje számára a korszak legkülönfélébb problémáit keretező diskurzus egyik alapeleme volt. Ha az antiszemita politika intenzitása változott is az 1919-től 1944-ig tartó korszakban, a korkérdések és a rájuk adott válaszok megfogalmazásában az antiszemita értelmezési keret folytonosan jelen volt, az antiszemita politikai opció egyetlen pillanatra sem tűnt el a politika mezőből. Ez pedig nem magától értetődő jelenség a korszak európai történetében.

A fasizmus fogalmáról és történetéről szóló, a nyolcvanas évek óta tartó vitában[5] az antiszemitizmus és az antiszemita politika csak marginális, a történelmi fasizmusokhoz csak néhol, véletlenszerűen kapcsolódó kísérőjelenségként jelenik meg. A kutatók egyetértenek abban, hogy az első világháborút követő politikai és ideológiai átrendeződések során szinte minden európai országban színre lépő, autokrata, protofasiszta, fasiszta vagy fasisztoid mozgalmak és pártok csak bizonyos esetekben használtak antiszemita retorikát és követeltek antiszemita politikát. Úgy tűnik, az antiszemitizmusnak országonként eltérő, sajátos történelmi dinamikája van, és ez független a klasszikus liberalizmus válsága által kiváltott általános európai történelmi folyamatoktól. Úgy tetszik, a politikai antiszemitizmus egyes országok modern történelmében saját dinamikával bíró, önálló életet élő, korszakokon és rendszereken átívelő politikai tényező. Van, ahol ez a folytonosság csak kicsiny és marginális antiszemita szekták folyamatos jelenlétében nyilvánul meg. Máshol azonban a politikai antiszemitizmus eszméi és képviselői képesek voltak a korszakformáló politikai erők részévé válni, és így kritikus történelmi helyzetekben közvetlenül is alakították a történelmi folyamatokat. Ez így volt Magyarországon is. Nyilvánvaló, hogy a Horthy-korszak antiszemita politikusai, katonatisztjei, államhivatalnokai nem a semmiből kerültek hirtelen elő, hiszen ahhoz, hogy a világháború utáni válság idején fontos politikai és

5 Lásd például Roger Griffin – Werner Loh – Andreas Umland eds.: *Fascism Past and Present, West and East. An International Debate on Concepts and Cases in Comparative Study of the Extreme Right.* Stuttgart, 2006, Ibidem-Verlag; Hermann Graml – Angelika Königseder – Juliane Wetzel Hrsg.: *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas.* Berlin, 2001, Metropol.

társadalmi tényezővé váljanak, már korábban meg kellett hódítaniuk olyan pozíciókat a politikában és a társadalomban, amelyek lehetővé tették számukra, hogy a fordulat után döntő befolyásuk legyen – többek között – a zsidópolitikára. Melyek voltak ezek a pozíciók, és hogyan tettek szert rájuk az 1919 utáni antiszemita fordulat szereplői? Hogy alakult ki, hogyan válhatott a történelmi fejlemények független magyarázó változójává a magyarországi antiszemitizmus, amelynek aztán nagy szerepe volt abban, hogy a Horthy-korszak kritikus fordulópontjain gyenge vagy semmilyen ellenállásba nem ütközött az antiszemita politika? Nem véletlen, hogy Karsai előadása is a kiegyezés korától indulva mutatja be az elemzés tárgyát jelentő folyamatokat, és az sem, hogy az európai történetírásban – különösen a német történetírásban – egyre gyakoribb, hogy a történészek az első világháború utáni antiszemita politika gyökereit a császárkorban vélik felfedezni (Saul Friedländer, Shulamit Volkov, Helmut Walser Smith). Azt gondolom, hogy ez a long durée szemlélet a Horthy-korszak antiszemita politikájának és a magyarországi holokauszt történéseinek magyarázatában is lassanként teret fog nyerni, és a dualizmus időszakának bevonása a történelmi folytonosság és diszkontinuitás körüli vitákba új szakaszt nyit a korszak történetírásában.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

SZITA SZABOLCS

A magyar holokauszt vitatott kérdéseihez

Tisztelt Konferencia,

a kezdeményezést, a szervezőket és a megjelenteket örömmel köszöntöm. A témát illetően Karsai László nívós összefoglalóban emlékezett meg a szakmának a holokauszt történetét feldolgozó közel nyolc évtizedet átfogó teljesítményéről. A kutatás megpróbáltatásairól, a történeti feldolgozás hányattatásairól, a felelősség elismerésének vagy tagadásának változásairól, a magyarországi holokauszt történetének néhány vitatott kérdéséről. A jövőt illetően a történettudomány teljesítményére is kiható számos, nem szakmai publikációt, film- és más alkotásokat is mérlegre tehetünk.

Nagy utat kell még megtenni, hogy leszámoljunk az emberi kapcsolatokat és a tárgyilagos nemzeti öntudatot mételyező nacionalizmussal, az adok-kapok nyomasztó emlékeivel, a kirekesztés és a népirtás morális terhével. A vitatott kérdéseket illetően addig kell eljutni, hogy a múlt vizsgálata kizárólag tárgyilagos kritikai alapon történjen, a jelen a maga életét élhesse és ne a múlt diktáljon.

Alapkérdés, hogy a múlt vizsgálatánál a magyar holokauszt művelői milyen forrásokat használtak, milyen minőségűekből építkeznek és melyekből – különböző okokból – nem. A megtett úton a kutatók teljesítményét a dokumentumok hazai zárolása, titkos kezelése nagyban fékezte. Egyes kiválasztottak jóval több irathoz hozzájutottak, mint a többség, a külföldön őrzött források elérése több mint nehéz volt. A szembenézés eredményeit a politika nyomása vagy időnkénti engedékenysége erősen befolyásolta, és említenünk indokolt az évfordulós kiadványok szinte szabványos túlsúlyát is.

A magyarországi holokauszt kérdéseinek kezelésére, megítélésére hatással volt a szépirodalom teljesítménye, esetenként művelőinek bátorsága, felelősségvállalása. Voltak évek, mikor a holokauszt emlékezetének, egyes „nehéz kérdések" feldolgozásában az irodalom közel többet produkált a történészeknél. Vagy az állam szinte kötelezővé tette egy bizonyos múlt emlékezetét, melyben egyes irodalmárok kerekedtek felül.

Ha belegondolunk, hogy a holokauszt első forráskiadványai 1958-tól jelentek meg, és a sorozat 1967-ben fejeződött be, egyből feltűnik, hogy a magyarországi holokauszt tudományos feldolgozása az európai természhez képest mennyire elmaradt és máig milyen megoldatlan feladatai vannak. Számos forrás eltűnt, külföldre hurcolták vagy máig lappang. Gondoljunk egyes hazai levéltárak lehangoló állapotára, felszereltségére, az ORZSE-ban talált könyv- és kézirathalmaz megszakadt feldolgozására. Teljesen ismeretlen a zsidó kórházak, számos intézmény háború alatti működésének iratanyaga, miként az újrakezdésé is. De hosszú évekre van szükség a feltárt, valamiképp az enyészettől megmentett iratanyag kiadására. Alig akad pénz, pedig a magyar tudomány tekintélyét a forráskiadványok és használatuk nagyban növelnék. (Ebbe értjük a külföldön, akár Európában vagy Izraelben őrzött források sorát is.)

Néhány vitatott kérdésre még felhívnám a figyelmet. Mindenekelőtt ilyen a magyar megszálló csapatok magatartása és részvételük a népirtásban a Szovjetunió megszállt területein, a kivégzések erőszakoskodások és a rablások sorozata, valamint a munkaszolgálatosok embertelen és értelmetlen gyötrése. Az események vizsgálatakor mindig felmerül a német vagy a magyar felelősség mérlegelése, és következményként az éles szembenállásig terjedő vita. Sajnálatos, hogy Magyarországon – nem csak ilyenkor – a szakmai identitás sérelmet szenved, a nyilvánosság előtt több „történelmi narratíva" létezik.

A feltárt dokumentumok, az új következtetések szerzőinek nemegyszer meg kell birkózniuk az aktuális politikai véleményekkel, célokkal, az „emlékezetpolitikai kihívásokkal". Az új adatok, igényes szakmai munkával leszűrt tapasztalatok feldolgozása, közzététele nemegyszer hosszú éveket, kitartó küzdelmet igényel.

A vitatott kérdések összességét ebben a terjedelemben még sorolni sem tudjuk. Néhányra azonban felhívjuk a figyelmet. Vita van – nem csak a magyar történetírásban – arról, hogy az országos zsidó felekezeti intézmények, tanácsok mennyiben tettek eleget hitsorsosaik elvárásainak, és

mennyiben nem. Mindenekelőtt a Zsidó Tanács tevékenységének megítélése a holokauszt előtti és alatti időszakban igen ellentmondásos.

A háború és a nők viszonya, a nőkkel való bánásmód, a munkaszolgálatra, kényszermunkára deportált lányok, asszonyok sorsa alig ismert. Elmélyült kutatásra, szakmai feldolgozásra vár. (Ebbe értem a Budapest körüli erődítésre és a nyugati határra hurcolt zsidó nőkkel történteket is. Róluk legtöbbször nem történeti, inkább szépirodalmi alkotásokat találunk.) Máig ismeretlen, valójában mennyi nőt deportáltak és hová, miképpen alakult az Auschwitz-Birkenauból „továbbdeportáltak" sorsa, a túlélők, a körülményesen visszavergődöttek száma. Ide tartozik, nem könnyű dolga van azoknak, akik vidéken az Auschwitz-Birkenauba elhurcoltaknak emléket kívánnak állítani, mivel ezt nem kevesen túlhaladottnak, feleslegesnek tartják.

Tudjuk, hogy hány gyermek veszett oda a holokausztban?

Az 1944. kora nyári deportálástól a hatóságilag elkobzott vagy a megszállóktól elhurcolt vagyon sorsa elválaszthatatlan. E vagyontömeg valós nagysága máig ismeretlen, ahogy kezelésének története is további kutatást igényel.

Az elhurcoltak emlékét egy időben a vasútállomásokon emléktáblával jelölték meg, ezek mára nagyrészt eltűntek. Jobb sorsra jutottak a nagyobb emlékművek, bár ezek ápolása, karbantartása is megoldatlan kérdés. Felemelő aktus volt, hogy 2016 áprilisában Kassán a magyar deportáló szerelvényeken elhurcoltaknak méltó emléktáblát avattak. Három évvel később a 12 000-nyi elhurcolt zsidónak a volt téglagyár területén emlékművet emeltek. Ugyanakkor megrázó tapasztalat, hogy a deportáló szerelvények halottairól hiteles összesítés nem áll rendelkezésre.

A kassai zsidó temetőben nyugvó magyar deportáltak neveinek feldolgozása sürgető feladat lenne, mint azon iratoké, melyek például a brünni Gestapo jelentéseiben a deportálási vonatút alatt ismételten kifosztott, megölt magyar zsidókról fennmaradtak. A szlovák és cseh levéltárakban nem találtam nyomát annak, hogy a magyar munkásokat, zsidókat, a cigányokat szállító szerelvények adatait érdemben kutatták volna. Pedig – különösen Szlovákiában – lenne kutatnivaló. Az elfekvő anyagmennyiség jelentős mennyiségű. A feltárás ügyében gyakran hallott kifogás, hogy a magyar levéltárosok nem tudnak rendesen szlovákul, fordítva pedig, nem tudnak eléggé magyarul. Ebből következik, hogy a tudományos együttműködés akadozik, évfordulós rendezvényekre korlátozódik.

Pedig vannak még további nyitott kérdések. Ide tartozik a területi oda- és visszacsatolás, az erőszakos népességcsere, a vagyon kezelése – és sorolhatnánk tovább. A náci fogságot, a foglyok viszonyait tekintve nemhogy vitatott, hanem megválaszolatlan, hogy az SS-táborok nyomorában miért sújtotta a magyar heftlingeket – különösen a nőket – a szlovák foglyok ellenségeskedése, a durva és ostoba bántalmazás. A vitatott kérdések között kiemelt helyet foglal el Gróf Esterházy János politikája, tevékenysége és sorsa. További vizsgálatra vár a politikus magyar táborának, követőinek sorsa is. Feldolgozatlan a rohonci, az engeraui, az eisenerzi zsidó magyar kényszermunkás foglyok lemészárlásának története, és számos olyan kommandóé, melyben magyarokat dolgoztattak.

A vitatott kérdések érintése ilyen rövid idő alatt nem megoldható, de talán annyi elérhető, hogy tanácskozásunk felhívja figyelmet a tudományos kutatás jelentőségére. A kormányzati támogatás, az ösztöndíjak és pályázatok növelésére, arra a felelősségre, melyet a kormányzat mellett a történészszakma visel a tudományos színvonal, azaz igényesség emelése, a letisztult nemzeti emlékezet javára.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

MOLNÁR JUDIT

Gondolatok a magyar holokauszt vitatott kérdéseiről

Egyfelől könnyű, másfelől nehéz helyzetben vagyok utolsó hozzászólóként Karsai László *A magyar holokauszt egyes vitatott kérdései* című előadásához. Könnyű, amennyiben „csak" reagálnom kell az egyes felvetett kérdésekre, nehéz, amennyiben már szinte mindent elmondtak előttem. Mindazonáltal elolvasva, illetve meghallgatva az előttem szólókat, hagytak még muníciót számomra.

Karsai László valójában nemcsak a magyar holokausztról szólt, hanem rövid historiográfiai csomópontokat villantott fel, majd a „zsidókérdés" és a magyar holokauszt vitatott kérdéseit vetette fel.

Kovács András hozzászólásában a magyar holokauszt-történetírás fázisait vette végig, majd kiemelten foglalkozott Karsai vitájával „az új intencionalisták" álláspontjával a német megszállók szándékát illetően és Karsai vitájával ezen nézetekkel; továbbá az antiszemitizmus történelmi dinamikájára utalt, és ezen belül felvetette, hogy a Horthy-korszak antiszemita politikájának folytonossága, avagy diszkontinuitása új szakaszt nyit a korszak történetírásában.

Szita Szabolcs szerint hosszú ideig csak bizonyos „kiválasztottak" kutathatták a magyar holokauszt dokumentumait, és hosszú távú feladat a vonatkozó iratanyagok feltárása, forráskiadványok közzététele, amihez – teszi hozzá – nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű „pénz és paripa". Felhívta a figyelmet olyan vitatémákra, mint a német–magyar felelősség mérlegelése, a Zsidó Tanács tevékenysége, illetve utalt a „szerzők" nehézségére, miszerint „meg kell birkózniuk az aktuális politikai véleményekkel". Történészi kihívásokként említette még „a háború és a nők viszonyát", a gyermekáldozatok számát, a határon túli (elsősorban szlovákiai)

kutatás fontosságát. Zárógondolata, hogy kormányzati támogatásra, ösztöndíjakra lenne szükség.

Egyetértek Karsaival abban, hogy Lévai Jenő és Randolph L. Braham nagyobbrészt a magyar holokauszt dokumentálására (a „mi történt" megírására) törekedett. Utóbbi persze nemegyszer igen határozott vitára sarkalló véleményt is megfogalmazott: lásd a Karsai által kiemelt Zsidó Tanács szerepét, vagy a Kovács által felvetett kiugrás-kollaboráció problémáját.

Karsai nagy népbírósági politikai perekkel kapcsolatos megállapításával részben értek egyet. Igaz, hogy a holokauszt abban az értelemben „komoly téma volt", hogy a magyar fő felelősöknek az ügyét külön tárgyalták a népbíróságok (lásd Endre–Baky–Jaross-per és Ferenczy-per). Ugyanakkor, ha a gettózásban, a kifosztásban és a deportálásban fontos szerepet játszó csendőrök második világháború utáni felelősségre vonását, népbírósági pereit tanulmányozzuk, akkor jóval árnyaltabb kép bontakozik ki. Néhány magas rangú csendőrtiszt perében szerepelt ugyan a vádak közt a holokausztban játszott szerepe, többségük esetében azonban nem ez volt a fő vád.

A háborús főbűnösök 1946. április 30-án készült jegyzékében a 618 főből 31 volt csendőr. Többségüket az újvidéki vérengzésben való részvétel miatt körözték. Három főt a nyilas hatalomátvétel után vállalt vezető beosztásáért, további három főt pedig a Nemzeti Számonkérő Szervezetben vállalt tevékenységéért. Mindössze egyetlen tiszt, Ferenczy László neve mellett szerepel, hogy „a zsidó deportálások legfőbb intézője" volt, s ezért kívánják felelősségre vonni.[1] A tíz csendőrkerületi parancsnok közül egy kiadatását kérte a Népügyészség az amerikai hatóságoktól, de az iratok között nincs nyoma, hogy ügyének lett volna folytatása, egyet a magyar hatóságok igazoltak, kettőt hét, illetve tizenöt év fegyházra ítéltek, és kettőt kivégeztek.[2]

Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1950. május 15-i összesítő kimutatása szerint 15 828 fő volt akkor az egykori csendőrök száma Magyarországon.[3] Amennyiben elfogadjuk, hogy 1944-ben 20 000 fő körül volt a csendőrség létszáma,[4] akkor a vesztesége megközelítően 4000 fő. De ebbe az adatba beletartozik a szovjet fogságba esettek száma és a haza nem térteké is, továbbá azoké, akik 1945–1950 májusa között elhaláloztak.

Az ÁVH 1950. májusi kimutatása szerint 2473 csendőr ellen hoztak elmarasztaló ítéletet a népbíróságok (közülük 142 fő ekkor még őrizetben volt, ám 2331 fő már szabadlábon), ami a népbírósági összítéletek 9%-át jelenti.[5] Magyarországon összesen 59 429 főt állítottak népbíróságok elé, és közülük 26 997 fő ellen hoztak elmarasztaló ítéletet.[6] 1951. február 24-ig összesen 227 főt végeztek ki Magyarországon, közülük a kivégzett csendőrök száma nem éri el a tízet.[7]

1962-ben a Belügyminisztérium országos nyilvántartást állított össze az ország területén élő egykori csendőrökről. Az akkor tízezer főnyi volt csendőrből mindössze 113 fő (1,1%) nevénél szerepel, hogy részt vett a zsidók üldözésében, gettózásában, deportálásában, vagy üldözöttekkel szemben kegyetlen volt, esetleg munkaszolgálatosokkal kegyetlen.[8]

1 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), A-612. A harmincegy csendőrtiszt nevét közli: Kovács Zoltán András: Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In Okváth Imre szerk.: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958.* Budapest, 2001, Történeti Hivatal, 110–111.

2 Utóbbiak egyike – a Karsai által is említett – Hajnácskőy László, akinél a deportálásokban játszott kezdeményező szerepe mellett a vádpontok része volt, hogy kiszolgálta a nyilasokat, és elvállalta az akkori Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának vezetését. Bővebben lásd Molnár Judit: Csendőrök a népbíróság előtt. In Molnár Judit szerk.: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 647–662.

3 ÁBTL, A-618.

4 Faragho Gábor, a csendőrség felügyelője az 1944. június 21-i minisztertanácsi ülésen 20 000 főről beszélt. Biztosan tudjuk, hogy a trianoni békeszerződés 12 000 főnyi csendőrlétszámot engedélyezett a trianoni határok között. A terület-visszacsatolásokat követően azonban a létszám folyamatosan emelkedett. Az Állami Költségvetésben az 1942-es évre már 16 000 fővel számoltak, 1944-re pedig 17 224 főt terveztek. Erre az évre az Állami Zárszámadás nem készült ugyan el, de a költségvetési tervből kiderül, hogy a honvédelmi törvény felhatalmazása alapján (1939. évi II. tc. 31. §) a sorlegénységből is állítottak fel csendőrzászlóaljat, amely „a karhatalmi feladatokon felül a csendőrségi tartalékképzés céljait is szolgálja", továbbá újabb őrsöket is létrehoztak, tehát valószínű, hogy a tényleges létszám valóban 20 000 fő körüli volt 1944-ben. Bővebben lásd Judit Molnár: Crime and Punishment? The Hungarian Gendarmerie during and after the Holocaust. *SHOAH: Intervention. Methods. Documentation. (S: I. M. O. N.),* 4:1, 2017. 59–77.

5 ÁBTL, A-618.; Eddigi kutatásaim alapján megállapítható, hogy „a volt csendőrségi személyek részére alakult különleges igazoló bizottság" (1945. június 1. – 1950. április 15.) megközelítően tizenkétezer fő ügyével foglalkozott, és közülük bizonyosan igazoltnak minősített 477 főt, azaz 4%-ukat. Az egyéb igazoló bizottságok tevékenységével összehasonlítva a csendőröket igazoló bizottság lényegesen szigorúbb elvek alapján hozta meg döntéseit. Az általános 80–90% közötti „igazolt" arányhoz képest a 4% lényegesen az átlag alatt marad.

6 Zinner Tibor: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata, 1944/1945–1992.* Budapest, 1999, Rejtjel, 32.

7 Uo.

8 A volt csendőrök nyilvántartását tíz dosszié tartalmazza az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában: ÁBTL, A-969 – A-969/9.

Egyetértek Kovács Andrással, hogy a Horthy-korszak antiszemitái „nem a semmiből kerültek hirtelen elő", és ezért logikus is Karsai László részéről, hogy a magyar holokauszt kérdéseit boncolva visszanyúlik nemcsak ennek a korszaknak a kezdetéhez, hanem a 19. századi „zsidó aranykort" is vizsgálja. Ugyanakkor fontos kérdés az is, hogy „mikor kezdődött a magyar holokauszt". Kovács elemezvén Karsai vitáját az intencionalista álláspontal, azt mondja, hogy Karsai „következetesen amellett érvel, hogy a magyarországi holokauszt elsődleges kiváltó oka a német megszállás volt, a megszállók pedig a »zsidókérdés« végső megoldásának határozott szándékával érkeztek az országba...". Ebből a mondatból az következik, hogy a magyarországi holokauszt 1944-ben a német megszállással kezdődött. Ezzel a magam részéről nem értek egyet. Persze azon lehet vitatkozni, hogy a magyar holokausztnak mi a kezdő időpontja. Az 1938-ban elfogadott úgynevezett első zsidótörvény? Vagy a honvédelmi törvény 1939-es elfogadását követő zsidó közérdekű munkaszolgálatos századok felállítása? Holokausztáldozat-e az, aki azért lett öngyilkos, mert nem tudta eltartani családját azt követően, hogy a második zsidótörvény (1939) miatt elvesztette állását? Biztos, hogy egyszerű munkahelyi baleset, ha egy ügyvédet azért hívtak be munkaszolgálatra, mert zsidónak minősült, és például vasúti sín lerakása közben érte a halál? Véleményem szerint bizonyosan a magyar holokauszt áldozatai azok, akiket 1941 nyarán deportáltak, és akiket néhány héttel később Kamenyec-Podolszkijban mészároltak le, mert bár Magyarországon éltek, de nem tudták igazolni állampolgárságukat a „megadott határidőn belül", ami számos esetben tíz perc vagy talán egy óra volt. Karsai most elbizonytalanodva azt mondja, hogy a délvidéki mészárlás áldozatait nem biztos, hogy a magyar holokauszt áldozatai közé kell sorolni. Tény, hogy az áldozatok kétharmada szerb volt. De nem véletlen, hogy a „második helyre" zsidó családok kerültek, közel 800 fő. Tudjuk továbbá – Karsai László kutatásaiból – hogy a Kállay-kormány idején nem egy nyugat-európai országból igyekeztek hazatérni magyar zsidó családok. És azt is tudjuk, hogy többeknek ez nem sikerült, Franciaországból vagy Belgiumból deportálták őket. Ők is a magyar holokauszt áldozatai. Kétségtelen tény, hogy a legtragikusabb korszak a német megszállással kezdődött. Igaza van Karsainak, amikor azt mondja, hogy az Eichmann-kommandót „nem néhány ezer zsidó munkaszolgálatosért küldték Budapestre", és Ernst Kaltenbrunner sem a budapesti tavaszra volt kíváncsi. Ugyanakkor

a magyar hatóságok lelkes vagy kötelességszerű szerepe nélkül nem tudott volna Adolf Eichmann rekordot dönteni. Mintegy 200 000 ember szerepéről van szó, úgymint mérnökök gettótervezése; közigazgatási vezetők helyi szintű utasításai és szervező tevékenysége; orvosok, bábák motozó munkája; muzeológusok, tanárok, könyvtárosok leltárkészítése; a bizalmi emberek jelenléte a leltározások jelentős részénél; a rendőrök és a csendőrök tevékenysége emberek összegyűjtésében, őrzésében, motozásában, vagonokba terelésében; vasutasok rendelkezésre állása a deportálás logisztikai megtervezésében; de tegyük hozzá, a lakosok részéről is tömeges volt az ingó és ingatlan vagyonok iránti kérelem benyújtása a hivatalokhoz, hatóságokhoz. Több mint 440 000 embert nem lehetett volna alig két hónap alatt deportálni, ha Horthy kormányzó – legitimálva a helyzetet – nem marad a helyén, nem nevezi ki a Sztójay-kormányt, illetve a hírhedten antiszemita Endre Lászlót és Baky Lászlót a zsidó ügyek felelőseivé. Mindezt úgy, hogy pontosan tudta (Karsai László előadásában hallottuk), mi történik, ha szabad kezet ad az általa kinevezett kormánynak. A jól szervezett gépezetet egyszerűen csak magasabb fokozatra kapcsolták. Ez a gépezet jól láthatóan a nyilas hatalomátvétel után már akadozott, nem tudták olyan gördülékenyen végrehajtani a deportálást. De nem feledhető, hogy a magyar holokauszt áldozatainak száma ebben az időszakban is tízezres nagyságrendű.

Szita Szabolcs hangsúlyosan teszi fel a kérdést: „Tudjuk-e, hogy hány gyermek veszett oda a holokausztban?" Sajnos természetesen nem. De azt sem tudjuk, hogy hány anyuka, apuka, nagymama, nagypapa, unokatestvér veszett oda. Nem is fogjuk megtudni. A holokauszt megértése nem a számokon múlik. Nem vitatom, hogy törekednünk kell arra, hogy a lehető legpontosabban tudjuk, kik a holokauszt áldozatai. De azt vitatom, hogy a gyerekeket kell kiemelni. Ugyanakkor az továbbgondolásra érdemes, elemzés tárgya lehet, hogy a nők, a férfiak, a gyerekek hogyan emlékeznek vissza a deportálás körülményeire, a tábori életre, rajtuk végzett kísérletekre stb. (Egyébként vannak már publikált kutatási eredmények ezekben a témákban.)

Szita szerint kormányzati támogatásra, ösztöndíjakra lenne szükség, hogy kutatni lehessen itthon és a környező országokban a magyar holokausztot, és minél több forráskiadványt lehessen kiadni. Azt hiszem, nem sok olyan vidéki levéltár van, ahol ne jártam volna a magyar holokauszt kutatójaként. Nem csak azért, mert a Yad Vashem magyarországi kutató-

csoportjának a tagja vagyok, amely kutatócsoport egyébként 26 éve tárja fel a téma dokumentumait. Milliós nagyságrendben készültek már másolatok ezekről az iratokról. Megjegyzem, hasonló munka folyt a környező országok egy részében is ottani történészek hasonló kutatócsoportjai által. Nem hinném, hogy a mai digitális világban azt kellene elsődleges célként kitűzni, hogy ezekből forráskiadványok tömegei szülessenek. Persze jó válogatásokra szükség van. Már csak azért is, hogy a jövő generációinak forráselemzéssel tudjuk átadni ne csak az embermentők vagy a gyerekek történetét.

Igaza van Szita Szabolcsnak, hogy az emlékezés fontos, és ebben szerepe van az emléktábláknak is, amelyeket vasútállomásokon helyeztek el, és amelyek szerinte „mára nagyrészt eltűntek". Nem tudom, hogy milyen emléktáblákra gondol, de azt tudom, hogy a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség és a Wesley János Lelkészképző Főiskola a Holokauszt 60. évfordulóján, 2004-ben 38 település állomásán helyezett el emléktáblát az elhurcolt holokausztáldozatok emlékére,[9] és ezek közül három tábla tűnt el (Kaposvárott, Óbudán és Józsefvárosban).[10] Minden évben tartanak megemlékezést ezeknél a tábláknál. A szegedi megemlékezésen, amikor csak tudok, én is részt veszek.

9 Iványi Gábor szíves közlése alapján az alábbi településekről van szó: Barcs, Békéscsaba, Budakalász, Budapest-Békásmegyer, Budapest-Józsefváros, Budapest-Óbuda, Budapest-Rákoscsaba, Debrecen, Egermaklár, Győr, Hatvan, Kamenyec-Podolszkij, Kaposvár, Kecskemét, Kisvárda, Komárom, Kőrösmező, Mátészalka, Miskolc-Diósgyőr, Monor, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Paks, Pápa, Pécs, Salgótarján, Sárvár, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely, Veszprém, Zalaegerszeg.

10 Levették Salgótarjánban is a táblát, de azt egy helyi adományból rekonstruálták. Jaszinyán (Kőrösmező) is eltüntették az emléktáblát, de a polgármester saját költségén helyreállíttatta azt. Emellett több helyről (például Pápa, Győr) érkezett olyan értesítés Iványi Gáborékhoz, hogy megrongálták a táblát.

Külpolitika és revízió: mindent vissza?

ELNÖK: PRITZ PÁL

ZEIDLER MIKLÓS

Külpolitika és revízió – Mindent vissza?

1. Az önálló magyar külpolitika kezdetei

A külpolitika elsődleges funkciója – s így volt ez természetesen a függetlenné váló Magyarország esetében is – az állami szuverenitás megőrzése. Sok tekintetben hasonló feladata van a honvédelemnek is, amely az elrettentő, illetve fenyegető katonai erő felmutatásával igyekszik kétségbevonhatatlanná tenni az adott ország szuverenitását. A külpolitika és a honvédelem között fennálló ilyetén kapcsolatra utalt Carl von Clausewitz közismert mondása a háborúról szóló posztumusz művének első könyve első fejezetében: „A háború csupán a politika folytatása más eszközökkel."[1] Ezt tükrözte a dualista monarchia államszervezete is, amelyben éppen a külügy és a hadügy lett osztrák–magyar „közös ügy".

Amikor az első világháború végnapjaiban Magyarország elszakadt Ausztriától, sem ütőképes hadsereggel, sem hatékony diplomáciai kapcsolatokkal nem rendelkezett. Állami függetlenségét kikiáltotta ugyan, de ezt a térségben befolyással rendelkező országok közül csak a szintén ingatag helyzetű Ausztria tartotta tiszteletben. Magyarország – mint a háborúban legyőzött fél, nagyhatalmi státusát elveszítve, kivérzett állapotban,

1 „Der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln." Carl von Clausewitz: *Vom Kriege*. 1. Theil. Hrsg. Von Marie von Clausewitz. Berlin, 1832, Dümmler. Buch 1. Kapitel 1. http://www.clausewitz.com/readings/VomKriege1832/Book1.htm#1-1. Első magyar fordításában: „A háború a politikának folytatása csupán, csakhogy más eszközökkel." Lásd Clausewitz Károly: *A háborúról*. 1–8. könyv. *Clausewitz Károly tábornok hátrahagyott műve*. Ford., magy. Hazai Samu – Hamary Béla. Budapest, 1892, Pesti Könyvnyomda, 35.

elszigetelten, belső nemzetiségi ellentétekkel terhelten, elégtételt követelő, agresszív országoktól körülvéve – sem erővel, sem diplomáciai úton nem tudta megvédelmezni az államterülete fölötti szuverenitását. Az egymást követő kormányoknak 1918 novemberétől 13 hónapon át még azt sem sikerült elérniük, hogy a győztes hatalmak hivatalosan elismerjék a független Magyarország létezését.

A nemzetközi elismerés hiánya – mint hajdan az *excommunicatio* – úgyszólván prédává jelölte Magyarországot, amelyet ellenségei anélkül támadhattak meg, hogy emiatt nemzetközi jogi retorzióval kellett volna szembenézniük. Ezért kereste a térségben befolyással bíró hatalmak támogatását, védnökségét valamennyi magyar kormány. Az őszirózsás forradalom kormányzata, a szegedi ellenkormány és a budapesti ellenforradalmi kormány a győztes nagyhatalmaktól, míg a tanácskormány és a nemzetközi munkásmozgalomtól remélt védelmet Magyarország számára. S ezért volt nagy siker, amikor Huszár Károly koncentrációs kormánya 1919 decemberében végre a hivatalos nemzetközi elismerést jelentő meghívást kapott a párizsi békekonferenciára.

A békekonferencia természetesen nagy hatást gyakorolt az önálló magyar külpolitika alakulására. A magyar küldöttek számára egész pályafutásukat meghatározó tapasztalat volt, hogy közelről szemlélhették az új világrend megalkotását, közvetlenül érezhették a nagyhatalmi akarat roppant súlyát, a győztesek és vesztesek közötti erőkülönbséget. A delegációban való részvétel a további előmenetelükre is kihatott. Ha csak a később miniszteri rangra emelkedett személyeket vesszük számba, a magyar küldöttség tagjai közül Bethlen István és Teleki Pál miniszterelnök lett, hatan miniszteri megbízatást kaptak (Csáky Imre, Csáky István, Hegedüs Lóránt, Kállay Tibor, Scitovszky Tibor, Walko Lajos), öten pedig misszióvezető következként szolgáltak (Bobrik Arno, Nemeskéri-Kiss Sándor, Praznovszky Iván, Wettstein János, Woracziczky Olivér). A békeküldöttség tagjai éveken át „uralták" a Külügyminisztériumot (Teleki: 1920, 1920–1921; Csáky Imre: 1920, Scitovszky: 1924–1925; Walko: 1925–1930, 1931–1932; Csáky István: 1938–1941), a Pénzügyminisztériumot (Hegedüs: 1920–1921; Walko: 1921, 1924; Kállay: 1921–1924) és a Kereskedelmi Minisztériumot is (Walko: 1922–1926). Karrierjüket a békeküldöttségben végzett munka hasonlóképpen mozdította elő, mint a két világháború közötti magyar politikusokét a szegedi ellenkormányban való részvétel.

A békedelegáció s azt megelőzőleg a Békeiroda tevékenysége a magyar revíziós külpolitika megalapozása szempontjából is kulcsfontosságú volt. A békekonferenciához eljuttatott magyar beadványokkal és a hozzájuk csatolt statisztikai és kartográfiai anyaggal ugyanis létrejött egy olyan adatbázis, érvrendszer és narratíva, amely szakszerű alapot szolgáltatott s egyben irányt is mutatott a revíziós törekvéseknek. Ezt az anyagot Teleki, a Békeiroda vezetője oly fontosnak tartotta, hogy nagy részét a Külügyminisztérium kiadásában előbb magyarul, majd francia és angol nyelven is megjelentette.[2]

A magyar delegáció ellenjavaslataitól természetesen nem lehetett a nagyhatalmak azonnali pálfordulását várni, de – és ez volt a békekonferencia harmadik pozitív hozadéka – 1920. február–március folyamán brit, olasz, amerikai és francia részről is történtek olyan gesztusok, amelyek arra utaltak, hogy a nagyhatalmak készek felülvizsgálni korábbi szigorú és elzárkózó magatartásukat. A békedelegáció vezetői pedig – bár az előzetes békefeltételeken csak minimális javítást sikerült elérniük – a győztes hatalmak mentalitásának, Magyarországot illető attitűdjének megváltoztatását a jövőre nézve biztató eredménynek tekintették.[3]

Az önálló magyar külpolitika működtetéséhez természetesen a személyi és anyagi feltételeket is meg kellett teremteni. A Külügyminisztérium megszervezése 1918 novemberében kezdődött, a munkatársak a régi közös diplomáciai kar fiatal másod- és harmadvonalából, valamint más minisztériumok tisztviselői és nyelveket jól beszélő diplomások közül kerültek ki. A Ballhausplatz magyar csúcsdiplomatái közül csak néhányan vállaltak szolgálatot a Dísz téren, ők is csak 1919 végétől, az ellenforradalom győzelme után. Nem csoda, hogy a magyar diplomaták szakmai felkészültsége, rutinja és nemzetközi kapcsolatrendszere összességében eleinte meglehetősen hiányos volt, ami nagy hátrányt jelentett a világpolitikai arénában. Ehhez járult még a magyar társadalom hungarocentrizmusa, nemzetközi kérdésekben való tájékozatlansága, ami – különösen a háborús vereség után – egyfelől leértékelte a külügyi szolgálat presztízsét, másfelől a későbbiekben is megnehezítette a minőségi szelekciót.

2 A magyar kiadást lásd *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920 január–március havában.* I–III/B kötet. Budapest, M. kir. Külügyminisztérium, 1920–1921. A francia nyelvű kiadás *Les négociations de la paix hongroise,* az angol nyelvű *The Hungarian peace negotiations* címen jelent meg.

3 Benda Jenő: A magyar béke kilátásai. *Pesti Hírlap,* 1920. április 2. 1–2.

Ami a magyar diplomaták külpolitikai szemléletét, mentalitását illeti, Pritz Pál két jellegzetes típust azonosított. Az úgynevezett „ballhausplatzi szellem" képviselői – akik a Monarchia Külügyminisztériumában szocializálódtak, s nehezen ismerték fel, illetve vették tudomásul Magyarország státusbeli zuhanását – hajlamosak voltak továbbra is nagyhatalmi szemszögből tekinteni a diplomáciára. Ők egy ideig erős befolyást gyakoroltak a magyar külpolitikára, az 1930-as években azonban – részben generációs okokból, részben a Bethlen elitista felfogását felváltó gömbösi populizmus hatására – fokozatosan háttérbe szorultak, annak ellenére, hogy a minisztériumot ekkor éppen a ballplatzi szellem „utolsó mohikánja", Kánya Kálmán vezette. Nagyobb befolyásra tett szert ekkor a másik, az úgynevezett „48-as irányzat", amelynek képviselőiben erősebb volt a „romantikus nacionalizmus" és a Nyugattal szembeni bizalmatlanság, következésképpen nagyobb a készség arra, hogy a kelet-közép-európai térség ügyeit az érintett államokkal közösen rendezzék.[4]

A két világháború között Magyarország bilaterális kapcsolatainak köre nem volt különösebben széles. A Külügyminisztérium a teljes időszakra nézve 28 országban – az akkori független államok alig több mint harmadában – tartott fenn követséget. Ezt részben a takarékosság, részben a célszerűség diktálta. Európában a négy szomszéd országon kívül a négy valóságos és két önjelölt nagyhatalom fővárosában (Berlinben, Londonban, Párizsban, Rómában, illetve Madridban és Varsóban), valamint további hét kisebb országban, illetve 1935-től Moszkvában működött magyar követség.[5] Más kontinenseken csak a washingtoni, valamint kisebb mértékben az ankarai, a Buenos Aires-i, a Rio de Janeiró-i követség fejtett ki számottevő aktivitást. A kairói, valamint a háború idején felállított koppenhágai, teheráni és tokiói követség működése inkább formálisnak volt tekinthető. Magyarország ezenkívül egy-egy missziót tartott fenn a Szentszék, illetve a Nemzetek Szövetsége mellett.[6]

4 Pritz Pál: Bevezetés. In Hory András: *Bukaresttől Varsóig.* Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz. Pritz Pál. Budapest, 1987, Gondolat, 25–29.

5 1928-ig a revali (tallinni követség) látta el a balti államokkal és Finnországgal való kapcsolatok ápolását, ekkor bezárt és Helsinkibe költözött. A háborús események hatására négy további magyar állomáshely is megváltozott: Prága helyett Pozsony, Párizs helyett Vichy, Belgrád helyett Zágráb, Róma helyett Velence lett az új székhely. Lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945.* Vál., szerk., jegyz. Pritz Pál. Budapest, 1994, Akadémiai, 430–442.

6 Uo.

A takarékosság jegyében a magyar missziók általában viszonylag szerény épületekben kaptak elhelyezést, kicsiny személyzettel működtek, sok esetben nem is követségként, hanem alacsonyabb szintű képviseletként kaptak besorolást. A munkatársak mérsékelt javadalmazásban részesültek, a misszióvezetők gyakran nem követi, hanem tanácsosi rangban szolgáltak, a dologi kiadásokat óvatosan kellett kezelniük. A vagyonosabb diplomatákkal szemben nemegyszer elvárás volt, hogy rezidenciáról, bútorról, gépkocsiról maguk gondoskodjanak, továbbá ők fedezzék a reprezentációs költségeket, sőt akár a hivatali kiadások egy részét is.

A fontos diplomáciai posztokon olykor egyszerre történtek nagyobb változások. A washingtoni, a londoni és a párizsi, valamint a bukaresti követség felállítását még fiatal, középosztálybeli diplomaták készítették elő 1920–1921 folyamán, de a követi posztot Bánffy Miklós külügyminiszter már jónak látta arisztokratákkal betölteni. 1921–1922 fordulóján – IV. Károly trónfosztását követően – néhány legitimista diplomata távozott a szolgálatból. Az 1930-as évek középső harmadában Gömbös Gyula mozdított el több „bethlenistát" egyes minisztériumi osztályok és külképviseletek éléről. Az 1930–40-es évek fordulóján, az antiszemita törvények végrehajtása során pedig többeket – misszióvezetőket is – végleg elbocsátottak a szolgálatból.

2. Az 1920-as és az 1930-as évek magyar külpolitikája: integráció és kihívás

A két világháború közötti időszak magyar külpolitikáját – a kontraszt kiemelése érdekében – két részre bonthatjuk. Az 1920-as éveket elsősorban az új nemzetközi rendszerbe való integrálódás jellemezte, míg a következő évtizedben egyre inkább az európai hatalmi rend elleni kihívás került a középpontba.

Teleki Pál és Bethlen István az ország külpolitikai helyzetének megszilárdítását és a széles körű kapcsolatépítést tekintették elsődleges feladatuknak. A *status quo* elleni határozott fellépést még nem látták időszerűnek, habár a távlati cél számukra is a revízió volt. A politikai elszigeteltség, a gazdasági nehézségek és a kisantant fenyegető fellépése azt diktálták, hogy Magyarország minél több oldalról biztosítsa magát – átlépve akár a régi szövetségi rendszerek által emelt akadályokat is. A kormány

az államok széles körét kívánta megnyerni a magyar ügynek – ha nem is mindjárt a békerevíziónak, de legalábbis Magyarország talpra állításának. Ebbe a körbe a győztes nagyhatalmak éppúgy beletartoztak, mint az egykori háborús fegyvertársak, valamint a semleges országok. A magyar diplomácia ekkor főként nem túl látványos, de nélkülözhetetlen „aprómunkát" folytatott, amelynek során a bilaterális kapcsolatok kiépítése, a nemzetközi szervezetekbe való belépés, a külkereskedelmi kapcsolatok bővítése és a kölcsöntőke beáramlása éppoly fontos eredménynek számított, mint a befolyásos külföldi magyarbarát szószólók megnyerése és az országimázs javítása.

A magyar kormány csak két jelentősebb ügyben dacolt a nagyhatalmakkal. Egyfelől vonakodott átadni az Ausztriának ítélt Burgenland területét – az ebből fakadó konfliktust végül a Sopron környéki népszavazás zárta le. Másfelől folyamatosan megsértette a trianoni béke katonai rendelkezéseit: eleinte szabotálta a katonai ellenőrző bizottság munkáját, majd ennek távozása után a megállapított keretek fölé emelte a Honvédség létszámát és fegyverzetét, ami fölött a nagyhatalmak lényegében szemet hunytak. A két eset bebizonyította, hogy a győztesek nem zárkóznak el az egyébként szigorú békefeltételek enyhébb végrehajtásától, de megmutatta azt is, hol van a határa engedékenységüknek. Hasonló nagyvonalúságban bízott ugyanis a magyar kormány az új államhatárok végleges kijelölését végző bizottságok részéről is, e téren azonban csak minimális engedményeket sikerült elérnie.

A vezető hatalmak közül az európai ügyekre való befolyásuk miatt London, Párizs és Róma jóindulatának elnyerése tűnt különösen fontosnak – rövid és hosszú távon egyaránt –, előbb az integráció megkönnyítése, majd a békerevízió támogatása reményében. A legígéretesebbnek azonban Washington magatartása tűnt, hiszen – miután a Kongresszus nem ratifikálta a trianoni békét – az amerikai kormány különbékét kötött Magyarországgal, amely csupán a világháború által megbolygatott kétoldalú viszony rendezésére szorítkozott, ugyanakkor megállapította, hogy a Magyarországot sújtó területi rendelkezésekért az Egyesült Államok „semminemű kötelezettséget sem vállalnak".[7] Az Egyesült Államok fokozódó izolacionizmusa azonban illuzórikussá tett bármilyen vérmesebb reménykedést. A győztes nagyhatalmak közül egyedül az európai kérdések iránt amúgy is kevéssé érdeklődő Japán maradt kívül a magyar külpolitika látókörén: Tokióval még a diplomáciai kapcsolatok felvételére is csak az 1930-as évek végén került sor.

7 *Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek.* Jegyz. Térfy Gyula. Budapest, 1922, Franklin, 424.

A Bethlen-kormány óvatos lépésekkel haladó, de céltudatos külpolitikája és az ezzel egyidejűleg zajló belső konszolidáció eredményeként Magyarország hamarosan megtalálta a helyét az új európai rendben.[8] 1927-től pedig egy győztes nagyhatalom, Olaszország támogatását is élvezte, ami már a békerevízió szempontjából is kecsegtetőnek tűnt. Az 1927. április 5-én aláírt barátsági, békéltető és választott bírósági szerződés többek között megállapította, hogy a két ország között „állandó béke és örök barátság fog fennállni". Ám fontosabb volt ennél az egyezményhez csatolt bizalmas jegyzék, amely a két állam fontos politikai kérdésekben tartandó konzultációjáról rendelkezett. Ez kimondta, hogy „politikai érdekeik számos ponton azonosak, és mivel azt óhajtják, hogy a két nemzetet örvendetes módon összefűző őszinte barátság [...] még jobban megerősíttessék, kötelezettséget vállalnak arra vonatkozóan, hogy tanácskozni fognak egymással mindazon kérdésekben, amelyek alkalmasak arra, hogy bárminő módon befolyásolják a közöttük létrejött szívélyes viszonyt".[9] Ettől kezdve Olaszország lett Magyarország első számú külpolitikai partnere, s a magyar kormányfők és külügyminiszterek hivatalba lépésüket követően Rómában tettek először tisztelgő látogatást. Benito Mussolini pedig több alkalommal is felszólalt a trianoni béke revíziója mellett.

Itália pártfogásának birtokában Bethlen is egyre nyíltabban beszélt a magyar követelésekről. Másfél hónappal az olasz–magyar szerződés aláírása után elmondott beszédében hosszú évek óta először bírálta nyíltan a békeszerződést. A világtörténelmet „klíringhivatalhoz" hasonlította, „amelyben a nemzetek tartozásai és követelései kiegyenlítést nyernek".

8 Erről bővebben lásd Romsics Ignác: Bethlen István külpolitikája 1921–1931. *Századok*, 1990/5–6. sz. 577–614.

9 Nemes Dezső: *A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Az „aktív külpolitika" kifejlődése és kudarca.* Budapest, 1964, Kossuth, 63–65. A szerződés nyilvános szövegét közli: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései.* Második, átdolg., bőv. kiad. Feldolg., tan. Halmosy Dénes. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi – Gondolat, 267–271.

Mint mondta, Trianonban a nemzet „a maga tartozásait kifizette, de fennmaradtak és nem egyenlíttettek ki az ő jogos követelései".[10]

A magyar revíziós törekvéseket azonban a többi győztes ország egyelőre nem támogatta – ahogyan Németország sem –, így a revízióra felcsigázott magyar közvéleménynek egyelőre csak a reménykedés maradt, valamint az ekkorra már egyre nagyobb számban jelentkező külföldi magyarbarát politikusok és publicisták biztató kijelentései.

Bár az 1929-ben kezdődő világgazdasági válság rávilágított a nemzetközi gazdasági (és politikai) együttműködés fontosságára, az államok jelentős része mégis egyéni utakat keresett, ami tovább élezte a meglévő feszültségeket. Adolf Hitler hatalomra jutása, illetve a német, olasz és japán hódító törekvések leegyszerűsítették a nemzetközi kapcsolatokat. A *status quo* őrzői és ellenségei minden addiginál élesebben szembekerültek egymással, s a vezető hatalmak körül újra felsorakoztak kis szövetségeseik. (Eközben Dél- és Kelet-Közép-Európa legtöbb országában autoriter és diktatórikus rendszerek épültek, a parlamentarizmus formálissá vált vagy megszűnt, a szélsőséges politikai eszmék radikalizálták a társadalmakat, amelyek egyre fogékonyabbá váltak a konfliktusok erőszakos elintézésére.)

Részben ennek, részben Gömbös Gyula hatalomba lépésének következtében a magyar külpolitika is leegyszerűsödött: többszólamúsága fokozatosan elhalványult, figyelme pedig főként arra irányult, hogy az európai erőviszonyok fokozatos átalakulását kihasználva elérje a trianoni béke revízióját. Ezért egyre inkább azokra az országokra összpontosított, amelyektől ehhez közvetlen támogatást várhatott. Orientációja egyértelműen Róma és Berlin felé fordult, Londont egyre kevésbé tekintette vonatkoztatási pontnak, Párizst pedig szinte teljesen negligálta. 1934-ben – a korábban aláírt olasz–magyar, olasz–osztrák és osztrák–magyar barátsági szerződésekre és titkos megállapodásokra építve – aláírták az úgynevezett római jegyzőkönyveket, amelyek a három ország politikai és kereskedelmi együttműködését emelték magasabb szintre.

E közép-európai tömb két irányban látszott továbbfejleszthetőnek: Berlin bevonásával meg lehetett volna valósítani Gömbös régóta dédelgetett tervét, az európai tengelyt – méghozzá úgy, hogy abban Németországnak ne legyen egyértelmű túlsúlya. Másrészt kiegészíthető lett volna az úgynevezett horizontális tengely létrehozásával, amely Róma, Budapest, Belgrád és Varsó részvételével alkalmas lett volna a kisantant semlegesítésére. E tervek azonban nem valósultak meg, mert a kelet-közép-európai hatalmi viszonyok alakításában már a hitleri Németország vette át a kezdeményezést.

Az 1930-as évek végére Magyarország már egyértelműen a tengelyhatalmak oldalán állt, s 1939-től több szerződésben el is kötelezte magát mellettük. Ezzel szemben a nyugati demokráciák – mint alternatív orientációs pontok – lassan eltűntek a magyar külpolitika horizontjáról, de legalábbis sokat veszítettek jelentőségükből. A területi revízió megvalósítása érdekében a kormányzat egyre több kompromisszumot vállalt, egyre többet adott fel függetlenségéből, a világháború idején pedig olyan kockázatokat vállalt, amelyek már az állami szuverenitást fenyegették.

3. Magyarország és a Nemzetek Szövetsége

A hagyományos államközi kapcsolatokon kívül Magyarországnak arra is módja volt, hogy az 1919-ben létrehozott Nemzetek Szövetségén belül próbálja meg érvényesíteni külpolitikai törekvéseit.

A Genfben működő Nemzetek Szövetségét a világháborús pusztítások nyomán megerősödő békevágy hívta életre, s fő céljai – amint azt az Egyezségokmány is rögzítette – a háború elkerülése és a béke megőrzése, valamint a sokrétű nemzetközi együttműködés előmozdítása voltak. Kezdettől fogva a feladatai közé tartozott például a politikai konfliktusok kezelése, a nemzeti és vallási kisebbségek védelme, a világgazdasági problémák orvoslása, a lefegyverzés elősegítése, a nemzetközi jog kodifikálása, az egészségügyi viszonyok javítása és a nemzetközi kulturális kapcsolatok előmozdítása, s ez felügyelte a Németországtól és Törökországtól ideiglenesen vagy véglegesen elvett gyarmati és egyes állami területek igazgatását is. A népszövetségi gondolat hívta életre a világszervezettel szorosan együttműködő két független intézményt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (1919) és a hágai Állandó Nemzetközi Bíróságot (1920) is.

A Nemzetek Szövetségét a világháború győztes, illetve győztesnek elismert 32 állama alapította, ők voltak a szervezet úgynevezett „eredeti tagjai". A világszervezet tagjainak száma az évek során megduplázódott,

10 *Bethlen István beszéde Magyarország Duna-medencei hivatásáról (1927. május 27.).* Közli: *Gróf Bethlen István beszédei és írásai.* I–II. köt. Budapest, 1933, Genius, II. köt. 185.

munkájában rövidebb-hosszabb ideig összesen 63 tagállam vett részt. Ez a szám talán alacsonynak tűnik, de a két világháború között – az óriási gyarmatbirodalmak időszakában – az önálló kormányzattal rendelkező országok száma a törpeállamokkal és a Vatikánnal együtt mindössze 80 körül volt. A terület és népesség szempontjából is jelentős önálló államok közül csupán két „eredeti tag", az Amerikai Egyesült Államok és Szaúd-Arábia maradt mindvégig távol a világszervezettől, míg Brazília (1920–1926), Németország (1926–1933) és a Szovjetunió (1934–1939) csak néhány évet töltött el annak keretei között.

Mivel a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya a trianoni békeszerződésbe is bekerült, kézenfekvőnek tűnt, hogy Magyarország is belépjen a világszervezetbe, hiszen annak rendelkezéseit amúgy is respektálnia kellett. Sokan azonban úgy vélték, a Nemzetek Szövetsége valójában a „győztesek klubja", ahol Magyarországnak semmi keresnivalója sincs. E véleményeket részben a sértett nemzeti önérzet, részben az a gyanú diktálta, hogy megbélyegzett, vesztes államként Magyarországnak úgysem lesz módja érdekeinek érvényesítésére egykori ellenségeinek túlerejével szemben. Mások ellenben alaposabban meg akarták vizsgálni, vajon nem származhat-e az országnak mégis előnye a csatlakozásból, vagy – másként feltéve a kérdést – nem származik-e hátránya abból, ha nem él a lehetőséggel.

Az Egyezségokmánynak több olyan cikkelye is volt, amely segített megválaszolni e kérdéseket. A 8. cikkely a béke fenntartásának követelményének tekintette a minimálisan szükséges szintig történő kölcsönös lefegyverzést, amit a leszerelt Magyarország természetesen támogatott, hiszen, ha ez az elv a gyakorlatban is érvényesül, a szomszéd államok sokszoros fegyveres túlereje nem nehezedett volna rá oly nyomasztóan. A 10. cikk „a Szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét" védelmezte. Ez Magyarországnak rövid távon szintén előnyös volt, mivel így külső támadás esetén saját hadseregén kívül a tagállamok segítségére is számíthatott. (Ez megnyugtató lett volna például 1921-ben, IV. Károly restaurációs kísérletei idején, amikor a kisantant államai kétszer is katonai támadással fenyegetőztek.) Hosszabb távon azonban ez a rendelkezés megnehezítette a revízió érvényre jutását. A 11. cikkely lehetővé tette, hogy a tagállamok felhívják a szervezet figyelmét „a békét vagy a nemzetek között a jó egyetértést" fenyegető nemzetközi viszonyokra. Mivel a magyar külpolitika a kisantant magyarellenességét, de lényegében magát a trianoni szerződést is ilyen békét fenyegető állapotnak tartotta, e cikkelyre is gyakran hivatkozott. A legnagyobb reményeket azonban a 19. cikkely iránt táplálta Magyarország. Ez jogot adott a Közgyűlésnek arra, hogy felhívja „a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztethetné".[11] E szakasz lehetőséget adott akár a békeszerződések nemzetközi jogi úton történő felülvizsgálatára is. Nehézséget jelentett ugyanakkor, hogy e revíziót csak az érintettek egyetértésével lehetett volna megvalósítani, ami a győztes nagyhatalmak és kis szövetségeseik számára nem csupán önnön tévedésük beismerését – tehát komoly presztízsveszteséget –, hanem hatalmi pozícióik gyengülését is jelentette volna.

A népszövetségi tagság a határon túlra szorult magyar kisebbségek védelme szempontjából is ígéretesnek tűnt. Az Egyezségokmány nem rendelkezett ugyan a nemzetiségek jogairól, a világszervezet azonban garanciája alá vonta azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyek többek között az elcsatolt magyarság jogainak védelméről is gondoskodtak. A kötelmek megsértése esetén a kárvallottak a Nemzetek Szövetségénél élhettek panasszal, amely kivizsgálta az ügyeket.

Mint tagállam Magyarország közvetlenül nyomon követhette a nemzetközi fejleményeket is – például a dél-amerikai határvitákat, a kisebbségvédelmi eljárásokat, a hágai bíróság előtt lévő ügyeket –, részese s bizonyos mértékig alakítója lehetett a nemzetközi együttműködésnek, ami növelhette nemzetközi presztízsét, érdekérvényesítő képességét. Genfben pedig olyan államok képviselőivel is felvehette az érintkezést, amelyekkel egyébként nem állt diplomáciai kapcsolatban. Ezzel akár kétszeresére is bővíthette nemzetközi kontaktusainak körét.

Mindez azt jelentette, hogy a világszervezet – elvileg – fontos szerepet játszhat a magyar szuverenitás védelmében, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesítésében, a határon túli magyar kisebbségek védelmének hatékonyabbá tételében, valamint a legfontosabb békerevíziós törekvések terén: a méltányos határmódosítás és a fegyverkezési egyenjogúság ügyében. A tagsággal járó anyagi teher sem volt túl nagy: Magyarország tagdíja nagyjából a kétszerese volt Horthy Miklós kormányzó civillistájának.

11 Az Egyezségokmány hivatalos fordítását a trianoni békeszerződés törvénybe iktatott szövege tartalmazza. Lásd Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Jegyz. Térfy Gyula. Budapest, 1922, Franklin, 199–207.

A kormány ezért már 1921 tavaszán irodát nyitott Genfben, s még abban az évben felvételét kérte a Nemzetek Szövetségébe. A nyugat-magyarországi konfliktus és a kisantant ellenakciója miatt akkor kérelmének visszavonására kényszerült, 1922 szeptemberében azonban, 53. tagállamként felvételt nyert a világszervezetbe.

A magyar diplomácia meglehetősen aktívan lépett fel a maga számára fontos, különböző népszövetségi fórumok elé került témákban: a határmegállapítás, a kisebbségvédelem, a nemzetközi kölcsön és az elcsatolt területeken működő, magyar tulajdonú vasúttársaságok ügyében. A Nemzetek Szövetsége operatív testülete, a Tanács által tárgyalt 44 politikai ügy közül Magyarország 6-ban volt érintett – ennél több vitás ügye egyetlen tagállamnak sem volt –, s ezek közül csak egyben volt egyértelműen passzív fél.[12] A határon túli magyar kisebbségek sérelmeivel kapcsolatban pedig mintegy 100 panasz érkezett a világszervezethez – több mint fele Románia, negyede Csehszlovákia, ötöde Jugoszlávia ellen –, ennél csak a német kisebbség fejtett ki nagyobb aktivitást.[13]

A nemzetközi kooperáció általános jelentőségű ügyei, a politikai, jogi, gazdasági, kulturális, egészségügyi, szociális és humanitárius együttműködés iránt azonban Magyarország meglehetősen csekély érdeklődést tanúsított, ellentétben olyan szintén kis országokkal, mint Írország, Hollandia és a skandináv államok.[14]

Részben e passzivitásnak, részben Magyarország „egykori ellenségként" való besorolásának volt betudható, hogy sohasem kapott képviseletet a Tanácsban – ahogyan például Ausztria és Bulgária sem –, s a Nemzetek

12 A Tanács elé került magyar vonatkozású politikai ügyek időrendi sorrendben: a magyar–osztrák határmegállapítás (1921–1922), a magyar–jugoszláv határmegállapítás (1922), a magyar–csehszlovák határmegállapítás (1922–1923), a magyar optánsok romániai birtokainak kisajátítása (1923–1930), a jugoszláviai magyar családok kitelepítése (1934), Magyarország felelőssége Sándor jugoszláv király meggyilkolásában (1934–1935). Lásd Franz Knipping – Ralph Dietl eds.: *The United Nations system and its predecessors.* Vol. II. *Predecessors of the United Nations.* Oxford, 1997, Oxford University Press, 670–671.

13 A magyar kisebbségi petíciókról bővebben lásd Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk.: *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában.* Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 59–83.

14 E téren csak két komolyabb kivétel említhető: 1924–1925-ben Teleki Pál szakértőként vett részt a Moszul környékének hovatartozásával kapcsolatos eljárásban, Az 1930-as évek elején pedig Apponyi Albert – majd az ő halála után Tánczos Gábor – tagja lett a mandzsúriai japán agressziót kivizsgáló, úgynevezett 19-es bizottságnak.

Szövetségének adminisztratív ügyeit intéző Titkárságban is csak 2-3 tisztviselővel volt jelen. 1931-ben felmerült ugyan, hogy Apponyi Albert legyen a Közgyűlés – a világszervezet évente egyszer összehívott legfőbb tanácskozó és döntéshozó testülete – elnöke, a szavazás során azonban alulmaradt a román Nicolae Titulescuval szemben.

A kiemelt fontosságú magyar ügyek végeredményben felemás eredménnyel zárultak. Az úgynevezett népszövetségi kölcsön folyósítása segített a magyar gazdaság konszolidálásában, a birtokaiktól megfosztott optánsok pedig bizonyos mértékű kárpótlásban részesültek. A határmegállapítás során azonban Magyarország csupán néhány településsel gyarapodott, a kisebbségi panaszok közül pedig mindössze 3 zárult kedvező döntéssel, amelyeket Románia ráadásul csak részben volt hajlandó végrehajtani. Az 1931-ben összehívott leszerelési konferencia – ahol Magyarország az arányos fegyverkezés mellett lépett fel – dolgavégezetlenül oszlott fel, a magyar határok revízióját pedig nem sikerült tárgyalás alá vétetni.

Ezért már az 1920-as évek közepétől megszólaltak azok a csalódott hangok, amelyek a világszervezetből való kilépést sürgették, s a befolyásos politikusok közül Teleki és Bethlen is mérlegelte ennek lehetőségét. A politikai józanság ekkor még azt diktálta, hogy Magyarország ne éljen a kilépés radikális gesztusával, hiszen az semmivel sem javítaná érdekérvényesítési esélyeit, viszont növelné elszigeteltségét. A tengelyhatalmak mellett fokozódó elköteleződés végül mégis elvezetett ehhez a döntéshez, s Magyarország 1939 áprilisában – követve a japán, a német és az olasz példát – kilépett a Nemzetek Szövetségéből.

4. Revízió: etnikai határok vagy területi integritás?

A Horthy-korszak egyik jelszava volt a „revízió". A kifejezés eredetileg a trianoni békeszerződés felülvizsgálatára utalt. A 364 cikkből és több kiegészítő részből álló szerződés számos Magyarországra, illetve a magyar állampolgárokra és a magyar nemzetiségűekre hátrányos rendelkezést tartalmazott. Ilyen volt többek között az új államhatárok megállapítása, a haderő korlátozása, egyes külkereskedelmi szabályok átalakítása, az elcsatolt területeken fekvő bizonyos állami és személyi vagyonelemek tulajdonjogának megváltoztatása, a határokon túlra került lakosság állam-

polgárságának megválasztásával kapcsolatos korlátozások, valamint a Magyarországot sújtó háborús jóvátétel és egyéb anyagi terhek kirovása.

A mindennapi szóhasználatban azonban a revízió mindenekelőtt a „területi revíziót", vagyis a leválasztott országrészek teljes vagy részleges visszacsatolását jelentette. Ez gyakran kiegészült a magyar hadsereg szabad fejlesztésének, a jóvátétel eltörlésének, illetve a határon túli magyar kisebbségek hatékony jogvédelmének követelésével.

Ami a területi igényeket illeti, az erre vonatkozó terveket különböző szempontok szerint több csoportba lehet osztani. A megvalósítás módja szerint beszélhetünk békés, illetve fegyveres revízióról. A fegyveres revízióhoz Magyarországnak nem volt elegendő katonai ereje, és nem voltak meg a kellően erős és áldozatkész szövetségesei sem. (Csak 1938–1941 között, s akkor is csupán Németország mutatott hajlandóságot arra, hogy katonai erővel is támogassa Magyarország egyes területi követeléseit Csehszlovákiával, illetve Jugoszláviával szemben. Talán a Szovjetunió is hajlandó lett volna katonai együttműködésre Romániával szemben, ezt azonban a magyar kormány már előre kizárta.) Bár Magyarország az 1920-as évek második felétől fegyverkezni kezdett, sőt a közbeszédben is újra meg újra felbukkant a harcias revizionizmus, ezek inkább csak lelkesítő szólamok voltak, amelyek realitását a hadsereg vezetői sem igen vették komolyan.

A békés revízió szószólói vérontás nélkül, politikai, gazdasági (esetleg katonai) nyomásgyakorlással vagy tárgyalásos úton kívánták elérni a határok módosítását. Ehhez Magyarország politikai és gazdasági stabilizálására, a nemzetközi rendszerbe való integrálódására és presztízsének növelésére volt szükség, hogy ily módon tekintélyes, a külországok számára is kívánatos partnerré váljék. Ettől remélte a kormány a nemzetközi felfogás oly irányú változását, amely jobban figyelembe veszi Magyarország és a magyar nemzet érdekeit, s elvezet a békeszerződés méltányos felülvizsgálatához. A két világháború közötti magyar kormányok hivatalos formában mindig a békés revíziót hirdették.

A területi követeléseket mértékük szerint – elvi alapon – három nagyobb kategóriába sorolhatjuk. A magyarországi közbeszédben a teljes (integrális) revízió volt a legnépszerűbb hívószó, amely a történelmi Magyarország területének maradéktalan visszaállítását jelentette. Ezt diktálta a „magyar igazság", s ez hozta volna el a „magyar feltámadást". (De általában még az integristák követelései között sem szerepelt Horvát-

Szlavónország – az egykori „társországok" – visszaszerzése.) A teljes restitúciót a konzervatív felfogás – a történeti hagyomány tisztelete és a régi intézmények helyreállításának vágya – diktálta, megvalósítása azonban az adott helyzetben lehetetlen volt. A közszájon forgó jelszavak („Nem, nem, soha!", „Így volt, így lesz!", „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország"), valamint a „Magyarország feltámadásába" vetett hitet visszhangzó *Magyar Hiszekegy* mégis ezt sulykolták a közvéleményben. Hazai közönség előtt a kormány tagjai is gyakran utaltak az integrális revízióra, a hivatalos diplomáciai tárgyalásokon azonban „Nagy-Magyarország" csak mint viszonyítási alap s nem mint konkrét revíziós célkitűzés került szóba.

A minimális magyar követelés – a nemzetiségi elv alapján – a határ menti magyarlakta területek visszacsatolása volt. Ez a csehszlovák, a román és a jugoszláv határszakaszon többé-kevésbé egybefüggő, helyenként 20-30 km széles területsáv visszatérését jelentette volna, mintegy 2,5 millió lakossal, nagyjából 1,5 milliós magyar népességgel. Az etnikai revízió hirdetői úgy vélték, hogy felfogásuknak a vezető hatalmak és a szomszéd országok döntéshozóit is meg lehetne nyerni, mivel az csillapítaná a nemzetiségi feszültségeket és hosszú távon is megalapozná a békés államközi kapcsolatokat. Az etnikai határok kijelölését tárgyalásos úton, illetve – a nemzeti önrendelkezés jegyében – körzetenként végrehajtandó népszavazások révén képzelték el, ami még jobban erősíthette volna az új határok elfogadottságát. Az etnikai revíziót főként demokraták, liberálisok és szociáldemokraták – illetve egy ideig a kommunisták – hirdették.

Az etnikai alapú határrevízió egyik példája a Magyar Revíziós Liga által francia, olasz és angol nyelven[15] is megjelent propagandakiadványban szereplő térkép, amely az 1927-ben Lord Rothermere által felvetett javaslat népszámlálási adatok alapján pontosított változata volt. A Liga e javaslata összesen 33 ezer km²-nyi terület és mintegy 2,6 millió lakos (köztük 63% magyar) visszacsatolását indítványozta.[16] Ez már felvetette a magyarlakta Székelyföld és a hozzá illeszkedő németlakta területek

15 Émile de Nagy – Maximilien Fenyő: *Le traité de Trianon et ses conséquences.* Budapest, 1927, Athenaeum; Emilio de Nagy – Massimiliano Fenyő: *Trianon et le sue conseguenze.* Budapest, 1927, Athenaeum; Hungaricus Viator [Fenyő Miksa]: *The Trianon Treaty and its consequences.* Budapest, 1929, Athenaeum.

16 Fenyő: *The Trianon Treaty...* 21–24.

Magyarországhoz csatolásának ötletét is, amire egy keskeny összekötő folyosó (az úgynevezett erdélyi korridor) kijelölése adott volna módot.[17]

A Magyar Revíziós Liga etnikai alapú határjavaslata (1927–1929)

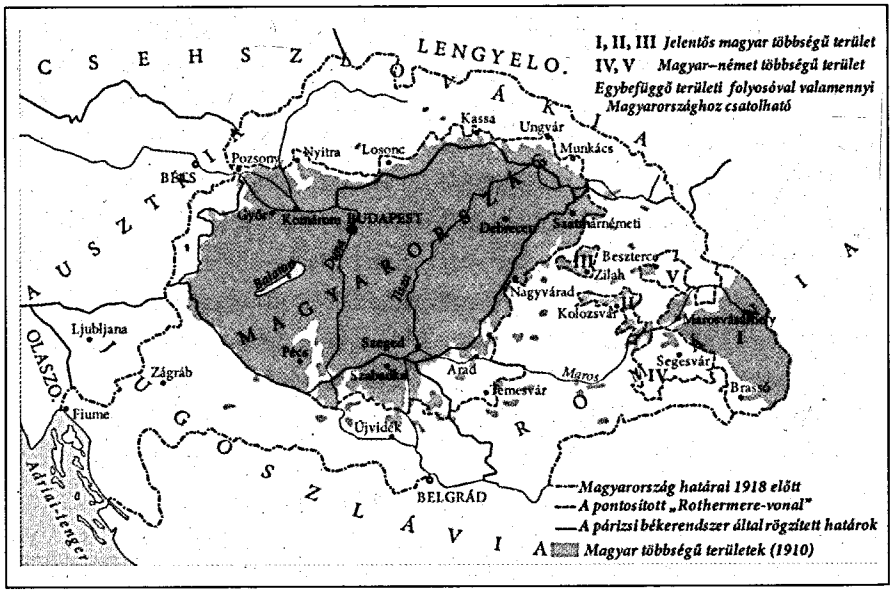

Forrás: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Második, bőv. kiad. Pozsony, 2009, Kalligram, 353.

A legtöbb ismert határmódosítási javaslat azonban valamilyen átmenet volt az etnikai és az integrális revízió között. Ezek a nyelvhatáron túlmenően olyan területekre is kiterjedtek, amelyek visszacsatolása gazdasági, közlekedési vagy katonai szempontból volt indokolható. Ez lehetett egy magyarlakta város tágabb vonzáskörzete, egy magyar bázisú vállalat bánya- vagy ipartelepe, fontos közúti, vasúti vagy vízi közlekedési vonal, forgalmi csomópont, valamint olyan folyamszakasz, hegyvonulat vagy magaslati pont, amelynek birtoklása honvédelmi (stratégiai) megfontolásokból volt előnyös. De lehetett akár egy egész országrész is (Kárpátalja), amelynek megélhetése – a magyar érvelés szerint – nagyban függött az Alföldön végzett idénymunkáktól és a Magyarországra irányuló faexporttól.

17 Uo. 26.

Ilyen volt az a terv is, amelyet a Külügyminisztérium Sajtó- és Kulturális Osztálya készített 1934-ben Gömbös Gyula elgondolásai alapján.[18] A követelés a legtöbb helyen túlment a szigorúan vett nyelvhatárokon, gazdaságilag értékes területeket is magában foglalt, s általában a honvédelem szempontjából kedvezőbb középhegységekben vagy folyók mentén húzódott. Gömbös terve végeredményben egy körülbelül 195 ezer km² területű Magyarország körvonalait rajzolta fel. Ez összesen 6,7 millió fővel gyarapította volna az ország lakosságát, közülük azonban csak mintegy 1,7 millió lett volna magyar anyanyelvű.

Gömbös Gyula etnikai, gazdasági és katonai szempontokat érvényesítő revíziós terve (1934)

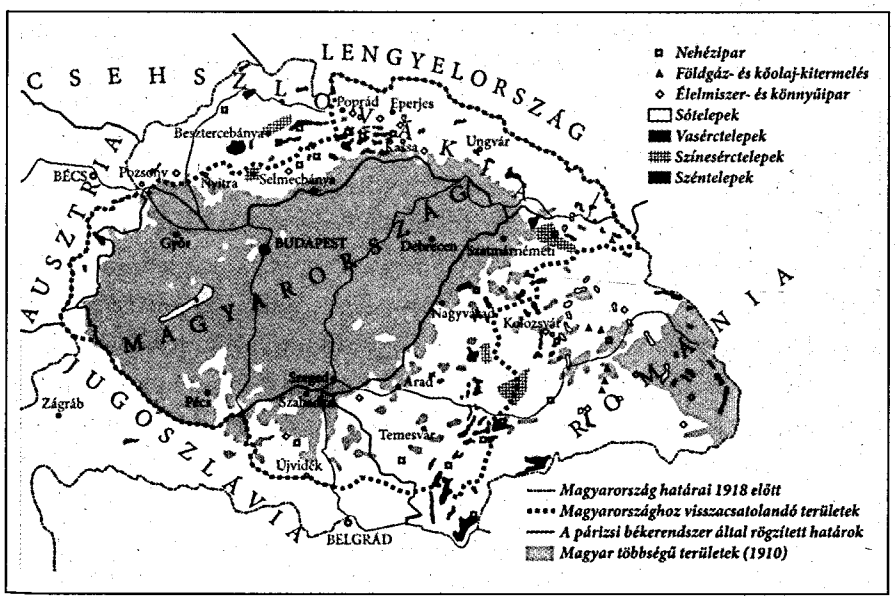

Forrás: Zeidler: *A revíziós gondolat...* 355.

Ezeknek az elképzeléseknek az előzményei már a béke-előkészítés idején – 1919–1920 folyamán – megfogalmazódtak, s a kormány a békekonferencián és más fórumok előtt be is mutatta őket. A magyar diplomácia azonban általában nem szívesen konkretizálta területi igényeit, mert attól

18 A Gömbös-terv részletes bemutatását lásd Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván szerk.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Budapest, 1998, Osiris, 70–97.

félt, hogy azokat a külföld túlzónak, a magyar közvélemény viszont elégtelennek tartaná. Az 1920-as évek végére fogalmazódott meg az a formula, amely mind a nemzetközi jog alapelveinek, mind a nyugati hatalmak körében irányadó liberális, illetve demokratikus eszméknek megfelelt, ugyanakkor – formailag – nem jelentett lemondást a totális revízióról sem. A hivatalos álláspont – amelyről a Külügyminisztérium 1929 tavaszán körlevélben tájékoztatta a magyar külképviseleteket – így szólt: „A magyar kormány a területi kérdések tekintetében a Wilson elnök által a 14 pont keretében kinyilatkoztatott elvek alapján áll. Ezek szerint a jelenlegi Magyarország határainak közvetlen szomszédságában fekvő magyar többségű területek természetszerűleg az anyaországgal volnának egyesítendők, más nyelvű volt magyar terület Magyarországhoz való csatlakozását az illető terület népének saját szabad elhatározásától és népszavazástól kellene függővé tenni."[19] Ezzel egybehangzóan fogalmazott Bethlen István miniszterelnök is egy interjúban 1931 tavaszán, s amely több amerikai lapban és a magyar sajtóban is megjelent. Mint mondta: *„Ajánlom úgy a határok visszaállítását, mint a népszavazást.* Vannak területek, amelyek kétségtelenül magyarok. Ezeket minden további nélkül vissza kellene csatolni az anyaországhoz. Azokon a területeken, ahol a helyzet nem ennyire tiszta, a népszavazás volna a megoldás módja."[20]

Ilyen mértékű változásokat azonban a legyengült Magyarország képtelen lett volna saját erejéből elérni. A külpolitikai kapcsolatrendszer kiépítése során ezért fontos szempont volt, hogy a revízió ügyének minél több támogatót szerezzenek. Egy pályakezdő diplomata, Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezései szerint az 1922. októberi rapallói szovjet–német egyezmény arról győzte meg a magyar külügyi vezetést, hogy az egykori központi hatalmak és Olaszország mellett – minden világnézeti ellentét dacára – a Szovjetunióval is potenciális szövetségesként lehet számolni. Így három nagyhatalomnak (Németország, Olaszország, Szovjetunió) és három kis államnak (Magyarország, Ausztria, Bulgária) kellene fellépnie a kisantanttal (Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával) szemben. „Az alapvető elgondolás az volt – írja Szegedy-Maszák –, hogy

19 A Külügyminisztérium körrendelete a külképviseleti hatóságokhoz (1929. május 2.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium, Politikai Osztály általános iratai, 1918–1944 (K 63), 381. cs, 1934–39–1650/1929. sz.

20 Bethlen: A mostani határokat nem vagyunk hajlandók elfogadni. *Pesti Napló,* 1931. április 16. 3. (Eredeti kiemelés.) Az interjúról a lap később még egyszer beszámolt. Lásd Georg Sylvester Viereck: Bethlen miniszterelnök nagy nyilatkozata. *Pesti Napló,* 1931. május 10. 3–4.

a Párizs környéki békék után három elégedetlen, tehát *status quo*-ellenes nagyhatalom maradt: Németország, Olaszország és a Szovjetunió. Három *status quo*-ellenes kis ország is volt: Ausztria, Magyarország és Bulgária. A revízió útja tehát a *status quo*-ellenes nagyok és kicsinyek összefogása. Az olaszok támogatnák a Jugoszlávia ellen irányuló magyar és bolgár, a németek a Csehszlovákia ellen irányuló magyar és esetleg osztrák, az oroszok pedig a Románia ellen irányuló magyar és bolgár igényeket, minthogy maguknak is voltak párhuzamos igényeik az első világháború haszonélvezői ellen."[21] Ez a koncepció – kisebb-nagyobb módosulásokkal – működőképessé is vált, ám csak az 1930-as évek végére.

Bethlen azonban ennél jóval szélesebbre kívánta bővíteni a revízió támogatóinak körét, mivel úgy vélte, hogy annak keresztülvitele a *status quo* őrzőinek hozzájárulása nélkül nem lehetséges. Ezért Londont, Washingtont és Párizst is a revízió felé próbálta hajlítani. Kísérletei az 1920-as években csak mérsékelt eredményt hoztak: bizonyos megértést, illetve egyes befolyásos személyekben rokonszenvet Magyarország és a területi követelések iránt.

Magyarország területgyarapodása (1938–1941)

Forrás: Zeidler: *A revíziós gondolat...* 359.

21 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékiratairól.* I–II. köt. Vál., sajtó alá rend., jegyz. Csorba László. Utószó Szegedy-Maszák Mihály. Szerk., jegyz. Antal László. Budapest, 1996, Európa–História, I. köt. 9.

Az 1930-as évek hatalmi átrendeződése azután a revízió esélyeit is megváltoztatta: a győztes hatalmak már nem zárták ki a kisebb korrekciók lehetőségét, amennyiben ezzel garantálhatták volna a rendszer egészének megmentését. Ám a revizionista hatalmakat – Olaszországot, Németországot, Japánt – ez csak felbátorította, s már az erőszakos határváltoztatásoktól sem riadtak vissza. Magyarország viszont tartott a fegyveres megoldástól, mert azt rövid távon kockázatosnak, hosszú távon pedig bizonytalannak tartotta, ezért igyekezett mindkét oldalról bebiztosítani magát, és többé-kevésbé konszenzusos úton gyarapítani területét.

Ez az óvatos lavírozás egy darabig eredményes volt. Magyarország 1938 novemberében német–olasz döntőbírósági ítélettel szerezte vissza a régi Felvidék déli, magyar többségű sávját, amit a nyugati hatalmak is tudomásul vettek. Az 1939. márciusi katonai bevonulás a túlnyomóan ruszin Kárpátalját juttatta vissza Magyarországhoz, s a Nyugat ez ellen sem emelt kifogást. Az 1940. augusztusi újabb német–olasz arbitrázs még mindig nem okozott számottevő nemzetközi konfliktust, de ezt a döntést a britek már nem ismerték el. Az 1941. áprilisi délvidéki bevonulásra pedig London már a diplomáciai kapcsolatok megszakításával válaszolt.

5. Revízió: siker vagy kudarc?

A háborús vereség minden következményétől sújtott Magyarország öt alkalommal is képes volt úgy kihasználni a nemzetközi helyzet alakulását, hogy összességében mind a négy szomszédjával szemben visszaszerezte elcsatolt területeinek egy részét. Ez önmagában nagy sikernek tekinthető. Összességében 90%-kal nőtt az ország területe, 60%-kal a lakossága, erősödött a gazdasági és katonai potenciálja, javult a társadalmi közérzet, erősödött a nemzeti büszkeség. Sikerült az anyaország fennhatósága alá vonni és az idegen uralomnak való kiszolgáltatottságtól mentesíteni a Kárpát-medence magyarságának túlnyomó részét – a kisebbségi magyarok száma nagyjából félmillióra csökkent –, ami a háború idején különösen fontos volt.

A reintegráció, vagyis a területek szerves visszaillesztése már nem volt ilyen sikeres. Ennek két objektív oka volt: egyfelől a rendelkezésre álló anyagi források nem tudták fedezni a reintegráció költségeit, másfelől a folyamat a háborús viszonyok miatt lelassult és félbemaradt. S talán még

fontosabb volt az a körülmény, hogy a magyar kormányzat túlságosan bizalmatlan volt a visszatért népesség iránt. A kisebbségeket potenciális veszélyforrásnak tekintette, ezért erős kontrollt és diszkriminációt gyakorolt velük szemben – szélsőséges esetben akár a deportálásig és a tömeggyilkosságig. A visszatért magyarok megbízhatóságával kapcsolatban pedig a két évtizedes idegen uralom feltételezett „nemzetietlenítő" hatásai miatt voltak kétségei. Mindeközben a revízió nyomán végbement határváltozások összességében több embert kényszerítettek menekülésre, mint a történelmi Magyarország felbomlása.

Az ország nemzetközi helyzetét és függetlenségét szintén kedvezőtlenül befolyásolta a területi revízió. A tengelyszövetségbe való betagozódás szűkítette a kormány külpolitikai mozgásterét és korlátozta az állam szuverenitását, a hadba lépés pedig újabb háborús vereség kockázatát vetítette előre. A frontokon elszenvedett emberveszteség, az ország hadszíntérré válása és a Vészkorszak emberéletben és anyagiakban is nagyobb pusztítást okozott Magyarországon, mint az első világháború. Az újabb párizsi békekonferencia pedig megfosztotta az országot a visszaszerzett területektől, óriási jóvátétellel sújtotta, egyszersmind a Szovjetunió érdekszférájába utalta, ami a szuverenitás tartós korlátozását jelentette.

A kortársak számára a revízió igénye mindenesetre olyan evidencia volt, amit nem lehetett két évtizedes reménykedés – és indoktrináció – után egyszerűen feladni. Az egyoldalú külpolitikai elköteleződés kockázataira azonban már a kortársak közül is többen figyelmeztettek.

Bethlen már az 1930-as évek közepén bírálta a magyar külpolitika fokozódó tengelybarátságát. A *Pesti Napló*ban közölt szokásos Szent István-napi vezércikkében 1938-ban így írt: „*A negyedik magyar honalapítást nem várhatjuk kizárólag külföldi segítségtől* [...]. Ha ettől várnók, jussanak eszünkbe a török iga alól való felszabadulásunknak a tanulságai, amikor azt láttuk, hogy a külföldi segítség végeredményben külföldi rabságot is jelenthet."[22]

Hasonlóképpen óvott a külpolitikai *va banque*-tól Lutter János, a *Külügyi Szemle* régi munkatársa, aki az első bécsi döntést követően kiemelte: „a magyar diplomáciának a közeljövő külpolitikai kalkülje megformulázásánál semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagynia azt a némaságában

22 Bethlen István: Szent István mint második honalapító. *Pesti Napló*, 1938. augusztus 20. 2. (Eredeti kiemelés.)

is beszédes tényt, hogy a francia és angol diplomácia, a müncheni egyezménytől eltérően, távolmaradt a bécsi döntőbíróságban való részvételtől".[23]

Ennél is plasztikusabban mutatta be a magyar külpolitika nagy dilemmáját Barcza György egykori londoni követ, aki memoárjában így idézte fel egy 1939 decemberében – tehát már a háború idején – Teleki Pállal Budapesten folytatott beszélgetését: „Mi lesz velünk, Bóli? – kérdeztem. Hát azt magam is szeretném tudni – volt a válasz [...] A németekkel kell mennünk, mert másképp nem lehetséges, de csak egy bizonyos pontig. Ez a pont, ez a határvonal a háborúban való részvétel. Ezt semmi esetre sem fogjuk megtenni, mert idegen érdekekért nem fogunk elvérezni hiába. De borzalmas nehéz, talán lehetetlen is lesz ellenállni. [...] A revízióba bele fogunk pusztulni, ez fog minket a háborúba belesodorni. [...] Ha Erdély visszajő, ezzel örökre elköteleztük magunkat a németeknek, akik majd azután követelik az árát. És ez az ár a velük együtt való háborúzás lesz, az ország maga lesz az ára a revíziónak."[24]

Tudjuk, hogy ez a dilemma erősen foglalkoztatta Telekit. Abban azonban nem lehetünk egészen biztosak, hogy ez a beszélgetés valóban pontosan akkor és úgy folyt le, ahogyan azt Barcza utólag rekonstruálta.[25] Teleki sem naplót, sem memoárt nem hagyott hátra, Barczának ellenben fennmaradtak a naplófeljegyzései, amelyek azonban egyelőre kiadatlanok. Azokból egyszer talán megtudhatjuk, mennyire tekinthetőek hitelesnek Teleki Pál e profetikusnak mutatkozó szavai.

23 Lutter János: Külpolitikai változások periódusa. *Külügyi Szemle*, 1939/1. sz. 17.

24 Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* I–II. köt. Jegyz., utószó Bán D. András. Bibliográfiai utószó John Lukacs. Ford. Földes Gábor. Összeáll., szerk. Antal László. Budapest, 1994, Európa–História, I. köt. 445–446.

25 A datálási és hitelességi problémákról lásd Pritz Pál: Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében. In uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek.* Budapest, 2011, Magyar Történelmi Társulat, 198–203. Teleki 1939. évi naptára szerint a kormányfő december 22-én „itt" (vagyis a Sándor-palotában) együtt ebédelt Barczával és Khuen-Héderváry Sándor párizsi követtel. Lásd MNL OL, Miniszterelnökség, Teleki Pál miniszterelnök iratai 1924–1941 (K 37), 4. d., p dosszié. 1939. évi előjegyzési napló, 281. Az 1940. évi napló nem maradt fenn.

ABLONCZY BALÁZS

A Horthy-korszak külpolitikájának eszmei kontúrjai és egyéb állatfajták

A magyar külpolitika történetének egyik legalaposabb és legjobb művelőjének szövegéhez nyilván teljesen felesleges hozzászólni. Nagyjából minden úgy van, ahogy Zeidler Miklós írja. És mégis: az alant következők nem kritikák, hanem a nemzetközi kapcsolatok történetéről való gondolkodás segítése. Nagy kérdés, hogy egy ország külpolitikájának megismerése szükségképpen táviratok, napijelentések, aide-mémoire-ok és verbatimok vég nélküli füzérén múlik, vagy van valami más is?

Talán van.

„Ezzel szemben a nyugati demokráciák – mint alternatív orientációs pontok – lassan eltűntek a magyar külpolitika horizontjáról" – írja Zeidler Miklós. Én úgy gondolom, hogy ez a megjegyzés nem feltétlenül állja meg a helyét. Ha a nyugati demokratikus modellről (szélesedő választójogról, politikai versenyről, bal- és jobboldali váltógazdálkodásról stb. – amelyek természetesen vegytiszta formájukban a korszak vezető demokráciáiban is meglehetősen tökéletlenek voltak) beszélünk, annak már 1920 után nagyon erősen megkopott a vonzereje Magyarországon. Ha viszont arról beszélünk, hogy a Dísz téren és a Miniszterelnökségen tényezőként számoltak-e Londonnal, Párizzsal, Washingtonnal, a válaszom az, hogy éppen a bécsi döntések és legalább a Telekiig, de bizonyos értelemben Kállayig húzódó magyar külpolitika a fél szemét mindig a nyugati fővárosokon tartotta. Ez tükröződik például abban, ahogy a bécsi döntésekhez brit és francia támogatást igyekeztek szerezni –, hogy ez a közvéleménynek megfelelt-e: szerintem egyébként nem – de Teleki Pál dilemmáit és végső soron halálát is ez okozta. Ez alapvetően a magyar politikai elit egy részének és a külügyi apparátus egy részének

sznobériájából alakult így, Teleki talán személy szerint meg volt győződve az angolszász hatalmak gazdasági erejéről, a magyar politikai elit többségétől eltérően többször járt az Egyesült Államokban, és valamennyire a gazdasági erejét is fel tudta mérni. Miközben személy szerint és a lelke mélyén taszította az Egyesült Államok, a közép-európai és ezen belül a magyar különlegességben hitt, hogy helyre lehet állítani a közép-európai magyar hegemóniát, immár a liberalizmus nélkül. Vagy legalábbis ezt tartotta volna jónak. Nem véletlen, hogy Erdéllyel kapcsolatos revíziós terveivel először a nyugati nagyhatalmakat kereste meg 1940 elején, így például az akkori madridi francia nagykövetként fungáló Pétain marsallt, és csak utána, az elutasítás után fordult Berlin irányába. Kállay lényegesen földhözragadtabban, de ugyanezt az odasandítást művelte, különösebb ideológiai premisszák nélkül – de erről Joó András kutatásaiból sokkal árnyaltabb képet adnak.

Ami Zeidler Miklós előadásából hiányolok, az a külpolitikai gondolkodással kapcsolatos reflexió. Milyen állapotban volt ez a magyar külpolitikai gondolkodás? Voltak-e doktrínák, viták és iskolák? Magyar realisták, illuzionisták és idealisták? Valóban csak Trianon körül forgott minden? Úgy gondolom, hogy nagyon sokat lehet várni Romsics Gergely ilyen témájú kutatásaitól: első ránézésre is nyilvánvaló, hogy Magyarország külpolitikai helyéről, szövetségkötési stratégiáiról nem ugyanazt gondolta Apponyi Albert, Gömbös Gyula és mondjuk Bajcsy-Zsilinszky Endre. Bartha Ákos alapvető munkája[1] óta tudjuk, hogy a korszak nagy ellenzéki politikusának külpolitikai nézeteit alaposan felstilizálta az eddigi kutatás, francia orientációja például inkább fikció volt, mint bármi más, Olaszország szerepének állandó túlbecsülése pedig zavarba ejtő egy olyan alaktól, akit az elmúlt években a magyar antifasizmus időtlen emlékművének állítottak be. Mit jelent igazából a német orientáció? (És mit jelent a Zeidler Miklós által is kiemelt magyarbarátság? Tartok tőle, hogy itt olyan fogalomgyártással van dolgunk, amely nem vet számot sem az adott személy külpolitikai gondolkodásával, esetleges anyagi érdekeltségével, és egyszerű személyi szimpátiákra vezet vissza egyszerre bonyolultabb és egyszerűbb dolgokat.) Mit jelent a lengyel–olasz kapcsolatról való morfondírozás? Az időnként felbukkanó szerb szimpátia? Hogy a realizmusnak és az illuzionizmusnak miféle keveréke lehetséges, arra talán

1 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* Budapest, 2019, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

példa a turanizmus és egyáltalán a keleti fordulat fogadtatása a magyar külügyi apparátusban: az általános, Nyugatból való kiábrándulás nem szült 1920 után külpolitikai fordulatot, a japán, török irányba való fordulást, amit a radikális turanisták követeltek, a magyar külpolitika célrendszerében továbbra is Róma, Berlin, Párizs, London, Washington számított. Viszont éppen a finnugor néprokonsági gondolat volt az, amelynek mentén létrejött a magyar–észt vagy a magyar–finn kulturális egyezmény a harmincas években, nagyjából egy időben a magyar–némettel, amit aztán később követett magyar–japán vagy a magyar–bolgár kulturális egyezmény. Gondolkodtak-e másról ezek az emberek, vagy a revízióval keltek és feküdtek? Tudom, hogy a referátum a revízió helyéről zajlott, de a korszakban van egy sor olyan izgalmas ágazati szakpolitika, mint a légi közlekedés vagy a Duna nemzetköziesítése, a vámpolitika, amiről a K 69, a kereskedelempolitikai osztály iratai adnak váratlanul színes képet.

Zeidler Miklós futólag említette, de fontosnak tartom a professzionalizálódás aláhúzását a magyar külügyi apparátusban, a húszas és harmincas évek közötti különbséget, illetve azt a tényt, hogy ez a nagyon sokfelől összetoborzott apparátus (a főreáliskolai tanároktól kezdve a diplomatanövendékeken át a főispáni titkárokból toborzott csapatról beszélünk) meglepő hatékonysággal menedzselte a magyar külpolitikát a húszas évek második felétől.

Ebben az összefüggésben pedig érdemes megemlíteni a kulturális külpolitika helyét is kialakítását: ennek presztízse nagyjából ugyanott van, ahol ma (alacsonyan), ennyiben a magyar bürók állandóak. De ennek egyetemi-értelmiségi szférából jövő úttörői megteremtették egy olyan országimázs-építés alapjait, amely a modern magyar kulturális diplomácia alapja lett, és sok tekintetben dilemmáink, kényszereink és attitűdjeink is ugyanazok, mint a harmincas években Molnos Lipótnak Párizsban, Gerevich Tibornak Rómában vagy Farkas Gyulának Berlinben (és itt most hangsúlyozottan nem politikára gondolok, hanem arra, hogy mit tudunk megmutatni magunkból a külföldnek, és ezt hogyan kell tennünk).

A korszak külpolitikájáról szólva tehát nem lehet megkerülni Trianont, nyilván, és teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az 1920-as békét a magyar diplomácia eredőjének tekintsük, de amikor diplomáciáról, pontosabban nemzetközi kapcsolatokról beszélünk, egyre kevésbé lehet személyi hálók, intézményi keretek, eszmék és szakpolitikai vonalak nélkül beszélni erről a két és fél évtizedről.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

L. BALOGH BÉNI

„Optimális revízió"

Zeidler Miklós öt pontban foglalta össze a két világháború közötti magyar külpolitika főbb jellemzőit. Ezek közül az utolsó két pontra szeretnék reflektálni, éspedig a korabeli revíziós törekvésekre, valamint arra, hogy a végül részlegesen megvalósult területi revíziót sikernek, vagy inkább kudarcnak könyveljük el.

A referátum szerzőjével egyetértve, „a Horthy-korszak egyik jelszava volt a »revízió«". A területi követeléseket mértékük szerint – elvi alapon – Zeidler három nagyobb kategóriába sorolta: 1. teljes (integrális) revízió; 2. etnikai alapú minimális magyar követelés; 3. átmenet az etnikai és az integrális revízió között gazdasági, közlekedési vagy katonai szempontok figyelembevételével. Álljunk itt meg, és térjünk ki nagyon röviden, csupán néhány mondat erejéig a kérdés historiográfiájára is, ami Zeidler Miklósnál – feltehetően a szigorú terjedelmi korlátok miatt – már nem szerepelt. Az 1945 utáni évtizedekben a magyarországi történetírás általában az „integrális" vagy a „totális" jelzővel illette a két világháború közötti magyar revíziós külpolitikát. Pritz Pál ezzel szemben már egy 1979-ben megjelent tanulmányában[1] felhívta a figyelmet arra, hogy az integrális revízió eszméje mellett a harmincas évek elejétől egy másfajta gondolkodás elemeit is fellelhetjük: eszerint minden elvesztett területet vissza kell ugyan szerezni, de mivel a revízióra újra és újra lehetőség lesz, a részleges megoldásokba is bele kell menni. Közel két évtized elteltével Romsics Ignác szerkesztésében jelent meg egy tanulmánykötet, amelyet 12 fiatal történész jegyzett.[2] Ablonczy Balázs, Péteri Lóránt és Zeidler Miklós itt olvasható tanulmányai szintén azt dokumentálták, hogy a Horthy-kor három legmeghatározóbb politikusa közül – Bethlen István, Teleki Pál, Gömbös Gyula – egyikük sem képviselte teljes egyértelműséggel és meggyőződéssel a „totális" revízió álláspontját. Ugyanabban az évben, 1998-ban jelent meg Ormos Mária kismonográfiája Magyarországról a két világháború korában.[3] A szerző találóan az „optimális" jelzővel illette a korabeli magyar revíziós törekvéseket. Ez azt jelentette, hogy olyan revízióra kell törekedni, amit a majdani nemzetközi helyzet optimálisan lehetővé tesz; kevesebb területtel is be lehet érni, számolva azzal, hogy újabb és újabb revíziós lehetőségek adódnak majd. Ezt példázza véleményünk szerint az 1938–1941 közötti, négy lépcsőben megvalósult terület-visszacsatolások esete is. Kárpátaljára 1939-ben földrajzi-történelmi érvek alapján, stratégiai meggondolásból vonult be a honvédség, a délvidéki részeket pedig a Jugoszlávia elleni katonai akcióban való részvételéért kapta vissza Magyarország 1941 tavaszán Németországtól. Mindkét területen kisebbségben élt a magyarság. Az első bécsi döntést viszont, és kisebb mértékben ugyan, de a másodikat is, az etnikai elv figyelembevételével hozták meg az olasz, valamint a német vezetők. Bár Magyarország végső fokon a tengelyhatalmak „ajándékaként" kapta vissza a Felvidék és Erdély egy részét, a Teleki-kormány maga sem kívánta ez idő tájt nagyszámú szlovák vagy román nemzetiségű lakosság visszatérését. 1940. március végi római útja során a magyar miniszterelnök Mussolini előtt kijelentette, hogy fél egy 45%-os kisebbségi országtól, s ezért bizonyos területeket délkeleten és északnyugaton kikapcsolna a revízióból.[4] Szintén Teleki Pál – bizalmasan – több alkalommal is megfogalmazta ebben az időszakban: mint magánember mindent visszakövetelne, de mint államférfi hajlandó a kompromisszumra.

Zeidler – bár itt is megemlítette a „két évtizedes" „indoktrinációt", a „mindent vissza" jelszó sulykolását a közvéleménybe, továbbá azt, hogy hazai közönség előtt a magyar politikusok gyakran mást mondtak, mint a diplomáciai tárgyalásokon – ezúttal nem tért ki részletesebben egy igen lényeges kérdésre, amelyet más műveiben elemzett.[5] Éspedig arra, hogy

1 Pritz Pál: Revíziós törekvések a magyar külpolitikában 1920–1935. *Magyar Tudomány*, 1979. 4. sz. 272–279. Újraközölve: In uő: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok.* Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 234–240.

2 Romsics Ignác szerk.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

3 Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945).* Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó (Történelmi Kézikönyvtár).

4 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* IV. kötet. *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940.* Összeállította és sajtó alá rendezte Juhász Gyula. Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó, 581. számú irat.

5 Lásd például Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Második, bővített kiadás. Pozsony, 2009, Kalligram Kiadó.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 200

a közvélemény előtt a korabeli magyar kormányok és a budapesti sajtó sohasem szögezte le világosan, egyértelműen a területi kérdésekben való esetleges kompromisszum lehetőségét; tehát azt a tényt, hogy a történelmi Magyarország visszaállításánál reálisabb alternatívát jelent a részleges revízió. Ennek elmulasztása káros hatással volt a magyar társadalom politikai gondolkodására, mert – mint Szász Zoltán írta – „erősítette a néplélektanilag érthető, de irracionális »mindent vissza« jelszó rögzülését".[6] Egyebek mellett ez vezetett oda, hogy a Zeidler által is idézett Barcza-memoár szerint Teleki 1939 decemberében így panaszkodott londoni követének: „A revízió, s ezt csak neked mondom, a legnagyobb veszély, ami fenyeget, de ez ellen nem tehetek semmit, mert belebukom. A közvéleményünk meg van őrülve. Mindent vissza! Akárhogy, akárki által, bármely áron."[7] A propaganda által feltüzelt magyar közvélemény elvárásait jól jelezte Telekinek az 1940. augusztus 22-i minisztertanácsi ülésen elhangzott elszánt kijelentése is. A kormány aznap ugyanis feltehetően úgy döntött – bár a „szerkesztett" minisztertanácsi jegyzőkönyvből ez nem derül ki egyértelműen –, hogy a Turnu Severin-i magyar–román tárgyalások sikertelensége esetén a fegyverek erejével kényszeríti ki az erdélyi revíziót. „A magyar nemzet – jelentette ki Teleki – 21 esztendőn át a nem, nem, sohát kiáltotta. Ma nem lehet azt mondani a nemzetnek, hogy azt kiáltsa: igen, igen, örökre. Tehát el van vetve a kocka."[8]

Ezzel elérkeztünk a békés vagy fegyveres revízió korabeli dilemmájához. Zeidler Miklós megállapította, hogy „Magyarország az 1920-as évek második felétől fegyverkezni kezdett, sőt a közbeszédben is újra meg újra felbukkant a harcias revizionizmus, ezek inkább csak lelkesítő szólamok voltak, amelyek realitását a hadsereg vezetői sem igen vették komolyan". Ezt az állítást azonban árnyalja az a tény, hogy a magyar vezetés a második bécsi döntést megelőző napokban – más kiutat nem látván – valóban elszánta magát a Románia elleni fegyveres fellépésre. A minisztertanács már említett augusztus 22-i határozatát követő napon Werth Henrik vezérkari főnök kiadta a Románia elleni hadműveletek megindításának irányelveit: a csapatoknak az augusztus 26-áról 27-ére virradó éjjel kellett a támadáshoz felfejlődniük,

6 Szász Zoltán: A második bécsi döntés. *Convieţuirea – Együttélés*. Szeged, 2000. 2–4. sz. 79.

7 Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* I–II. köt. Jegyz., utószó Bán D. András. Bibliográfiai utószó John Lukacs. Ford. Földes Gábor. Összeáll., szerk. Antal László. Budapest, 1994, Európa–História, I. köt. 445.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 1940. augusztus 22.

hogy 28-án hajnalban elindíthassák a hadműveleteket. Mindössze egy nappal a tervbe vett támadás előtt azonban a Teleki-kormány emlékiratot juttatott el a német vezetéshez, amelyben figyelmeztette: „a magyar kormány kénytelen a kérdés katonai megoldásával foglalkozni, [...] beavatkozása időpontját pedig saját magának kell meghatároznia".[9] Az emlékirat késői időzítése kételyeket ébreszt az utókorban a magyar vezetés valódi szándékait illetően: miért állították a memorandummal szinte kész helyzet elé a magyar–román fegyveres konfliktust mindenáron megelőzni kívánó, a balkáni béke megőrzésében érdekelt német vezetést? Dombrády Lóránd hadtörténész szerint a magyar támadás elhatározása vagy csupán a németeknek szánt blöff volt, annak érdekében, hogy az erdélyi kérdést elmozdítsák a holtpontról, vagy pedig Teleki valóban el akarta indítani a csapatokat, és pont azért nyújtották át olyan későn a memorandumot, hogy ne legyen idő Berlin közbelépésére.[10] Magam úgy vélem, hogy a háborús konfliktussal való fenyegetőzés nem volt blöff, és Teleki valóban elszánta magát a hadsereg megindítására. A feltételezést, miszerint a kezdeti vonakodás után a miniszterelnök végül Erdély fegyveres visszafoglalása mellett döntött, az is erősíti, hogy Teleki egyrészt úgy gondolta: a magyar társadalom „nem küzdött meg" az addigi terület-visszacsatolásokért, és ezért – mint Ablonczy Balázs írja – „véradót" akart,[11] másrészt pedig külpolitikai önállóságát is jelezni tudta volna az ország egy önálló akcióval. Mivel azonban még látott reményt arra, hogy a fegyveres konfliktus megelőzése végett Hitler Bukarestben is latba veti befolyását, az augusztus 27-i memorandumot feltételezésem szerint a magyar kormány a Berlinre való nyomásgyakorlás eszközeként használta.[12]

Siker vagy kudarc volt a revízió? – teszi fel a kérdést Zeidler Miklós. Az elcsatolt területek egy részének visszaszerzése – írja – önmagában már nagy siker volt. Kevésbé tartja sikeresnek a visszaszerzett országrészek reintegrációját, és negatívumként könyveli el azt, hogy a területi revízió egyoldalú külpolitikai elköteleződéssel járt, korlátozta az ország szuvere-

9 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György et al. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó, 343. számú irat.

10 Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944.* Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó, 143.

11 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 461.

12 L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Csíkszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó, 280.

nitását, a hadba lépés pedig újabb háborús vereség kockázatát vetítette előre. Mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy a mérleget talán érdemes társadalom-lélektani szempontból is megvonni: milyen hatással volt a revízió a szomszédos népek – így például a románok, szlovákok, szerbek – magyarságképére, és miként befolyásolta a visszacsatolt területek magyar lakosságának kollektív tudatát. A második bécsi döntésnél maradva: a kényszerű, de harc nélküli lemondás a „román nemzet bölcsőjének" tartott Erdély egy részéről hosszú távon valósággal traumatizálta a román nemzettudatot. Még jobban felkorbácsolta a régi magyarellenes elfogultságot, az indulatokat, és újabb hisztériát gerjesztett. Utólag mintegy igazolta a magyarokkal szembeni félelmeket és előítéleteket, táptalajt adott a „magyar veszélyt" hirdető mítosznak, a szinte napjainkig ható félelemnek, hogy a magyar irredentizmus el akarja szakítani Erdélyt „az ország testétől".[13] Amellett tehát, hogy súlyosan megterhelte a korabeli magyar–román államközi kapcsolatokat, az egymásról kialakított nemzetképek formálásában is negatív szerepet játszott, elsősorban román oldalon.

Az észak-erdélyi magyarságnak az 1940-es impériumváltás pillanatához kapcsolódó kulturális emlékezete, egységes tudása egyértelműen pozitív színezetű. Ezen alapjában véve az sem változtat, hogy a honvédség bevonulását követő mintegy négyéves időszakban az euforiát nem egy esetben keserű kiábrándulás követte a kezdeti ellátási nehézségek, később a háború miatt szaporodó megélhetési gondok, az „anyaországi" tisztviselők (az úgynevezett „ejtőernyősök") sokszor lekezelő, pökhendi modora, vagy a katonáskodás során nemegyszer tapasztalt kíméletlen bánásmód miatt. Dél-Erdélyben viszont nem csak a „felszabadulás" katartikus élménye maradt el. A második bécsi döntést követő négy évben a különleges jogokat élvező német kisebbséggel szembeni leértékelődésük, a hatalomnak való egyre fokozottabb kiszolgáltatottságuk, a nemzetiségük miatt elszenvedett megaláztatásaik, az otthontalanság kínzó érzése traumatizálták a dél-erdélyi magyarok kollektív tudatát, és egyfajta identitásképző tényezővé léptek elő.[14]

13 Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban.* Bukarest–Kolozsvár, 1999, Kriterion Könyvkiadó (Gordiusz), 217.

14 L. Balogh Béni: Bevezető. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között. In *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között.* Összeállította és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni. Csíkszereda, 2013, Pro-Print Könyvkiadó, 20.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

HORNYÁK ÁRPÁD

Gondolatok a revízió kérdéséről

Hozzászólásom Zeidler Miklós vitaindító előadásához elsősorban a revízió lehetőségéhez/lehetetlenségéhez kapcsolódik. Hangsúlyozni szeretném, hogy rendkívül összetett kérdésről van szó, amelynek minden elemét pró és kontra is legalább tanulmányhosszúsági fejtegetésekben lehetne és kellene boncolgatni, amire e helyütt nem vállalkozhatok, ezért csak néhány momentumra utalnék, terjedelmi korlátok és műfaji sajátosságok miatt csak címszavakban.

Előrebocsátom, hogy jórészt azokkal a véleményekkel értek egyet, amelyek szerint Magyarországnak nem igazán volt lehetősége másként dönteni, mint ahogy az 1938–1941 között regnáló kormányok döntöttek. Utólag persze lehet karosszékből elmélkedve azon mélázni, hogy egy-egy árnyalatnyi eltéréssel, Magyarország mennyivel jobban jöhetett volna ki az egész területszerzésből és a második világháborúba való belesodródásból. A valóság azonban az, hogy önmagában az angolszász hatalmak irányában tett gesztusok vajmi keveset jelentettek a nagyhatalmi érdekpolitikában. Kétségtelen, hogy Magyarország a harmincas évek második felében egyre nagyobb mértékben figyelt Berlinre, mint a nyugati fővárosokra. S nem azért, mert alábecsülte erejét vagy ne lett volna tisztában az angolszász világ tényleges pozíciójával és erőforrásainak szinte kimeríthetetlen voltával. Valójában Budapest vigyázó tekintetét, legalább fél szemmel még a harmincas évek végén is a szigetországra vetette, ám kettőn állt a vásár: Londonban már a harmincas évek második felében nemes egyszerűséggel leírták a térséget. Az egyre inkább Németország vonzásába kerülő Magyarország gazdasági megsegítése kimerült abban,

hogy tervbe vették az innen importált pulyka vámjának a csökkentését, ami, beláthatjuk, nem volt alkalmas arra, hogy ellensúlyozza az évtizedes revíziós álmok teljesülésével kecsegtető németbarát politikát.

Abban azt hiszem, valamennyien egyetérthetünk, hogy a trianoni békeszerződés nem volt az igazságos békék, ha egyáltalán van olyan, iskolapéldája. A hatalmas területvesztéssel járó békét a magyar társadalom egésze elutasította, következésképp biztos politikai támaszként szolgált a mindenkori politikai vezetés számára revíziós politikájához, ami valamennyi kormányzat krédójában kiemelt helyen szerepelt. Szándékosan nem magyarországit mondtam, mert a trianoni Magyarországon maradt szerbek, horvátok, románok és szlovákok nyilvánvalóan némileg eltérően gondolkodtak erről a kérdésről.

Mindenesetre az igazságtalan békeszerződés megváltoztatása valamennyi kormányzat deklarált és vállalt célja volt. Ebben, mint azt Zeidler Miklós előadásában is hallhattuk, a területek békés eszközökkel történő visszaszerzése volt a legelfogadottabb. A békés visszaszerzés azonban csak úgy történhetett, ha mögötte egyfelől erő áll, másfelől, jórészt ezen erőt felismerve és azt akceptálva az egyes szerződő nagyhatalmak hajlanak az utódállamok részéről foganatosított „önkéntes" terület-visszaadások elismerésére.

Azt értelemszerűen nehezen lehetett elképzelni, hogy a magyar kormány megkeresésére, amelyben a csehszlovák, román vagy jugoszláv kormányt arra kéri, hogy szíveskedjenek visszaadni az elcsatolt területeket vagy egy részüket, az utódállamok pozitív választ adnak, belátva azt, hogy nem teljesen igazságosan jutottak valamennyi elcsatolt területhez. Ehhez a nemzetközi életben bekövetkezett olyan fordulatra volt szükség, amely egyfelől az utódállamok nagyhatalmi szövetségeseinek gyengülését hozta, illetve ezzel párhuzamosan a Versailles-ban kialakított világrend létjogosultságát megkérdőjelező nagyhatalom olyan mértékű erősödését és nyomásgyakorlását az utódállamokra, hogy azok készek legyenek belemenni a területátengedésekbe. Ennek ékes példája az első bécsi döntés, de részben a második bécsi döntés is ebbe a kategóriába sorolható.

Miközben a magyar politikai elit szinte egy emberként Németországban vélte megtalálni ezt a bizonyos, a magyar követeléseknek súlyt adó hatalmat, a magyar kormányzatok a két világháború közötti időszakban igyekeztek saját erőből is dolgozni a revíziós politika előmozdításán. Ez a törekvés kimerült a szomszéd államokkal való kapcsolatok rendezésében,

illetve egyikkel vagy másikkal – többnyire Jugoszláviával – való megegyezés keresésében. Azonban, akár csak a nagyhatalmakhoz való igazodásnál, itt is kettőn állt a vásár. Az utódállamok csak nagyon ritkán látták úgy, hogy a Budapesttel kialakított jó viszony olyan pozitív eredményekkel járna rájuk nézve, amiért érdemes félretenniük óvatosságukat és ellenérzéseiket, ezért csak elvétve nem utasították el *ab ovo* a magyar közeledést, saját kezdeményezésre pedig szinte soha nem próbáltak közeledni Magyarországhoz. Annál is kevésbé voltak lelkesek a kapcsolatok szívélyesebbé tételében, mert azon öt paraméter közül, amelyek alapjaiban determinálják két szomszédos állam kapcsolatait, legalább négyben az utódállamok voltak előnyben.

Két szomszédos állam kapcsolatát legfőképp a következők határozzák meg:

- Elégedettségük az őket elválasztó határokkal.
- A másik állam súlya a saját nemzeti érdekei megvalósításában (mennyire tudja azokat akadályozni vagy előmozdítani).
- A kisebbségek száma, a velük való bánásmód, illetve, hogy mindennek mekkora jelentőséget tulajdonítanak az anyaországban.
- Gazdasági kapcsolataik minősége, gazdasági egymásrautaltságuk.
- Végül, de nem utolsósorban, hogy mennyire illeszkednek bele a térség iránt érdeklődő nagyhatalmak elképzeléseibe, vannak-e közös ellenségeik, esetleg közös barátaik, más szóval: helyük a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, az abból adódó esetleges összhang, illetve diszharmónia.

A határok kérdését egy mondatban el lehet intézni, hiszen míg Magyarország valamennyi irányban elégedetlen volt a trianoni békeszerződésben megvont határaival, addig az utódállamok összességében kielégítőnek találták azokat.

Arra sem kell különösebben sok időt vesztegetni, hogy a másik állam hogyan jelent meg, milyen szerepet kapott saját nemzeti érdekei megvalósításában (mennyire tudta azokat akadályozni vagy előmozdítani). Természetesen, hosszasan lehetne boncolgatni az egész kérdéskört, ám a szűkös terjedelmi keretek miatt e helyütt elegendő annyit megjegyezni, hogy a kisantant létrejöttével mindegyik utódállam megnyugodhatott, s a szervezet fennállásának egész ideje alatt sikeresen betöltötte a Magyarországgal szembeni politikájukban neki szánt szerepet.

A kapcsolatok minőségét meghatározó következő fontos szempont a kisebbségek száma, a velük való bánásmód, illetve az, hogy mindennek mekkora jelentőséget tulajdonítottak az anyaországban. Amint az előbb tárgyalt két kérdésben, úgy a kisebbségek kérdésében is az utódállamok voltak kedvezőbb helyzetben. A Magyarországon maradt délszláv, román és részben szlovák kisebbségek ügye úgyszólván jelentéktelen volt az utódállamok számára a Magyarországgal folytatandó politikájuk formálásában, már csak nemzetrészeik viszonylag csekély száma miatt is.

A magyar kormány ezzel szemben mindvégig hangoztatta, hogy külpolitikája egyik prioritásának tekinti az elcsatolt területeken élő magyarok helyzete javításának a kérdését. A valóságban azonban ez a politika csak ritkán érvényesült. Mégpedig azért, mert ebben az időszakban a kisebbségi kérdés többnyire másodlagos jelentőségű volt. A csehszlovákiai és a romániai magyar kisebbség esetében nem merek ilyen sarkosan fogalmazni, ám a jugoszláviai kisebbség esetében meg merem kockáztatni, hogy a részükre kieszközölendő kedvezmények igénye csak egy eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest kezében a legfontosabb külpolitikai cél, a revízió megvalósításához, a revízióhoz vezető utat eltorlaszoló akadály, a kisantant felbomlasztása révén. A délvidéki magyarság sorsának kérdését a Jugoszláviához való közeledés ügyének lehetett alárendelni, így sorsuk javítása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy általa Magyarország külpolitikai helyzete is javuljon, lehetővé téve, hogy valamilyen szinten rendezze a kapcsolatát Jugoszláviával, fellazítva ily módon az őt körülvevő kisantantgyűrűt.

Az államközi kapcsolatok minősége igen meghatározó mértékben függ az illető államok gazdasági összefonódásának a mértékétől. Ebből a szempontból Magyarország és Jugoszlávia, valamint Románia kapcsolata a világháború után súlyos hendikeppel indult. Az új államok igyekeztek felszámolni korábbi vélt, sokszor viszont valós gazdasági-pénzügyi alárendelt helyzetüket, mely elsősorban a kettős Monarchia két központja, Budapest és Bécs vonatkozásában volt jelentős. Az ebbéli törekvés jegyében autark gazdaságra berendezkedő Jugoszláviában például még a húszas évek derekán is tartotta magát az a nézet, hogy a gazdasági kapcsolatok élénkítése elsősorban magyar érdek, és Jugoszlávia maga alatt vágja a fát, ha piacot biztosít a magyar termékeknek, ezáltal ugyanis egy potenciális ellenfelét erősíti. A politikai megfontolásokon kívül Magyarország és déli, illetve keleti szomszédja sokban hasonló gazdasági szerkezete is gátolta gazdasági kapcsolataik fejlődését.

Végül, de korántsem utolsósorban, Magyarország és szomszédjai kapcsolatát döntő mértékben meghatározta az, hogy mennyire illeszkedtek bele a térség iránt érdeklődő nagyhatalmak elképzeléseibe, voltak-e közös ellenségeik, esetleg közös barátaik. Másként szólva: helyük a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, az abból adódó esetleges összhang, illetve diszharmónia. Ez az utolsó pont kecsegtetett Magyarország számára a legtöbb lehetőséggel, legalábbis a korszak utolsó negyedében. A nagyhatalmak ugyanis szinte kivétel nélkül megélénkülő érdeklődést mutattak a harmincas évek második felében Közép-Európa és benne Magyarország iránt. Ennek következtében Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Annak ellenére is, hogy az utókor (és bizonyos mértékben egyes kortársak is) tisztában voltak a Német Birodalom egyre fenyegetőbb veszélyével. Tagadhatatlan ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlasztásán dolgozott, és legalább Csehszlovákiával szemben támogatta a magyar revíziót. A másik két állammal kapcsolatban pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló álláspontot volt Magyarország „szomszédságpolitikáját" illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést. Nem volt elhanyagolható tényező Nagy-Britannia sem, amely nem téve különbséget a kisantantállamok között, arra biztatta Magyarországot, hogy mindhárom szomszédjával jusson megegyezésre és barátságos viszonyra törekedjen, és *vice versa*. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Mivelhogy főleg Magyarországnak voltak komoly területi igényei – még ha a revízió és a terület-visszaadás nem lehetett is e tárgyalások témája –, Budapest előnyös, vagyis a korábbi helyzetéhez képest jobb helyzetbe került. Csak arra kellett ügyelnie, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint amely államal túlzott követelései miatt lehetetlen a megegyezés.

Ezt a csapdát a magyar politikai vezetés összességében 1938-ig, az első bécsi döntésig sikeresen elkerülte, ám utána nem igazán mutatkozott lehetőség, és vélhetően az akarat sem volt elegendő ahhoz, hogy az ország ki tudjon bújni azokból a csapdahelyzetekből, amelyek egymás után álltak elő a nemzetközi helyzet felgyorsult ütemű változásai következtében.

Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges? Magyarország a második világháborúban

ELNÖK: SZAKÁLY SÁNDOR

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges?

Bevezető gondolatok

Magyarország második világháborús részvételét általában 1941. június 26-tól, azaz a Szovjetunió megtámadásától szokták számítani. A kérdés megítéléséhez azonban szükséges azt is figyelembe venni, hogy a magyar kormány már korábban is fegyveres katonai konfliktusokban (Kárpátalja maradékának[1] elfoglalása és az ezt követő szlovák–magyar kisháború 1939, délvidéki hadjárat 1941) vett részt. Ezek a konfliktusok a délvidéki hadjáratot leszámítva egyrészt részben elkerülhetőek lehettek volna, másrészt viszont jelentősen determinálták azt, ahogyan a magyar politika a későbbiekben reagálni tudott – tehát bizonyos mértékben kényszerhelyzetbe sodorták a döntéshozókat.

Ránki György 1983-ban publikálta *Mozgásterek, kényszerpályák*[2] című tanulmánykötetét. Az ebben használt fogalomkészlet azóta széles körben terjedt el. Zeidler Miklósnak köszönhetően azóta a „mozgástér" és „kényszerpálya" fogalma pontosabb értelmezést nyert.[3] A szakirodalom akkor beszél kényszerpályáról, amikor nem nyílik mód a saját érdekek képviseletére,

1 Kárpátalja déli, magyarok által lakott sávját az I. bécsi döntés visszaadta Magyarországnak. 1939 tavaszán a magyar lakossággal szinte nem rendelkező terület bekebelezése történt meg.

2 Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1983, Magvető.

3 Zeidler Miklós: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar politika „választásai" a két világháború között. In Romsics Ignác: *Magyar történelmi sorsfordulók.* Budapest, 2002, Osiris, 167.

és akkor lát mozgásteret, ha erre van lehetőség. Mindez azért lényeges, mert ez a tanulmány elsősorban arra vállalkozik, hogy felvillantsa a magyar politika kihasznált és ki nem használt mozgástereit, illetve rámutasson bizonyos politikai döntések hosszabb távú következményeire is. Egyáltalán nem érdektelen annak vizsgálata, hogy Magyarország második világháborús tragédiájának minden mozzanata szükségszerű és elkerülhetetlen volt-e. E sorok szerzője szerint egy ilyen állítás két okból is tarthatatlan. Először is azért, mert teljességgel megfosztja az események főszereplőit saját akaratuktól, így személyes felelősségüktől is. Másodszor pedig azért, mert magát a történelmet is végtelenül determinált folyamatnak láttatja, miközben a véletleneknek, a személyes elfogultságoknak, a téves döntések esetlegességének semmilyen szerepet sem tulajdonít. Az igaz, hogy hosszú távú történelmi távlatok esetében a „mi lett volna, ha…" kérdésfelvetés általában nem mond túl sokat a társadalom és a gazdaság folyamatairól.[4] Magyarország második világháborús szerepvállalásában azonban kiemelt szerepe volt eseti döntéseknek, azok nemcsak tízezrek életéről vagy haláláról döntöttek, hanem a háború menetét, annak időtartamát is befolyásolták. Ezzel pedig milliók sorsát is befolyásolni tudták. A „mi lett volna, ha" kérdésre Czettler Antaltól Szakály Sándorig akarva-akaratlanul számos válaszkísérlet született. Ugyanis minden olyan állítás, amely azt állítja, hogy „nem volt más alternatíva", először meg kellene hogy vizsgálja az elméletileg lehetséges döntéseket, majd be kellene bizonyítania, hogy azok a gyakorlatban miért nem hajthatóak végre. Sajnálatos módon azok részéről, akik azt állítják, hogy a döntéseknek lényegében nem volt alternatívájuk,[5] ez a bizonyítás teljességgel elmarad. Az alábbi írás a legfontosabb döntési helyzetek részletes vizsgálatára vállalkozik, megvizsgálva az alternatív döntések lehetőségeit is.

1. A Szovjetunióval szembeni hadiállapot beállásának kérdése

Magyarország második világháborús szerepvállalásának döntő kérdése a Szovjetunióval szembeni hadiállapot deklarálása. Formalitásnak tekinthetjük, hogy ez nem azonos a hadüzenettel, tartalmilag ugyanis ugyanazt jelentette. Döntést ugyanis erről is kellett hozni. A kormányzói jogkör elvileg lehetőséget adott volna arra, hogy Horthy döntsön a hadsereg háborús alkalmazásáról és csak utólag kérje ehhez a parlament hozzájárulását – amennyiben ezt „közvetlen fenyegető veszély" indokolja (1920. évi XVII. tc. 2. §). Az ügy körülményei mutatják a kormányzó és a Honvéd Vezérkar Főnökének nemtörődömségét és felelőtlenségét, valamint az államfő elképesztő befolyásolhatóságát, ezért érdemes részletesebben is tárgyalni a döntéssel kapcsolatos eseményeket.

1941 során a magyar politikai vezetés már folyamatosan szembesült azzal a kérdéssel, hogy Magyarország hogyan és mennyiben rendelje alá magát a német érdekeknek.[6] Ennek hátterében a magyar revíziós igények álltak. Horthy és a magyar politikai elit egy része (elsősorban a katonai vezetés) reális forgatókönyvnek tartotta Dél-Erdély visszaszerzését, holott ezen a területen a magyar lakosság csak körülbelül 400 ezer főt tett ki a több mint 2,7 milliós össznépességből. Mások, mint például Bethlen István vagy Teleki Pál, ekkor már pontosan tisztában voltak azzal, hogy egy ilyen annexió teljesen irreális és az adott politikai körülmények között felelőtlen.[7] Sem Teleki öngyilkossága, sem Bethlen ismétlődő figyelmeztetései nem voltak elegendőek arra, hogy mérsékeljék azt a „mindent vissza" jellegű hurráoptimista szemléletet, amely Horthyt és a kulcspozíciókat betöltő tábornokai zömét jellemezte.

Ezek a revíziós vágyakozások egyébként már csak azért is teljesen megalapozatlanok voltak, mert a II. bécsi döntésben Németország *teljes* garanciát vállalt Románia új határaira – Magyarországgal szemben is. Éppen ezért lehetetlen lett volna egy külön magyar–román konfliktussal ezek megváltoztatása. Így a Dél-Erdéllyel kapcsolatos, magyar körökben elterjedt spekulációk nem nevezhetőek másnak, mint minden realitás nélküli vágyvezérelt álmodozásnak. Felfoghatatlan, hogy olyan személyek, mint például Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar Főnöke, hogyan

4 A kontrafaktuális történetírás kérdésére lásd legújabban Ablonczy Balázs „Mi lett volna, ha…?" című írását. In uő: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei 1918–1921.* Budapest, 2020, Jaffa, 13–37.

5 Ezt a nézetet ebben a kérdésben Gosztonyi Péter, Jaszovszki László, Perjés Géza és Szakály Sándor képviseli.

6 A téma diplomáciatörténeti feldolgozására lásd Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig.* Budapest, 2000, Magvető.

7 Hozzá kell tenni, hogy korábban egyikük sem tiltakozott a nyilvánosság előtt a „mindent vissza" jelszavak kapcsán, sőt Bethlen maga is rendkívül rugalmasan kezelte a revízió kérdését – az etnikai elvet az 1920-as években egyáltalán nem tartotta kizárólagosnak. Így bizonyos mértékben ő is felelős azért a közhangulatért, ami 1938 után egyre végzetesebbé vált. Bethlenre lásd Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, valamint Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Budapest, 2001, Osiris.

voltak képesek ennek dacára Romániával szemben „további országgyarapítást" feltételezni.[8]

Hangsúlyozni kell, hogy a magyar döntéshozókban nem merült fel az, hogy amennyiben az ország kimarad a Szovjetunió elleni hadjáratból, akkor Németország visszacsináltatja a II. bécsi döntést.[9] Erre a magatartásra gyakorlati példa is van, hiszen Bulgária nem lépett be a Szovjetunió elleni hadjáratba, holott a II. bécsi döntés után Dél-Dobrudzsát csatolták hozzá, Jugoszlávia szétesése után pedig megkapta Macedóniát és görög területeket is elfoglalhatott – arányaiban legalább akkora területgyarapodást elérve, mint Magyarország. Így megállapítható, hogy a további német elköteleződéstől előnyöket remélő koncepció teljesen téves volt: Dél-Erdély visszaadása Hitlerben soha nem merült fel, de ha felmerült volna, az ország ezt a területet a kevesebb mint 15% magyar lakossággal képtelen lett volna integrálni, nem beszélve arról, hogy a még szorosabb elköteleződéssel az 1941-ig elért területi bővülések kizárólag a német győzelem függvényeivé váltak, a német győzelmet azonban egyáltalán nem lehetett biztosra venni (Bárdossy az ügyben összehívott minisztertanácson maga is leszögezte, hogy Dél-Erdély visszaadásának semmilyen realitása sincs).[10] Itt bosszulta meg magát egyébként az a revíziós politika, amely 1920-tól belföldön az integer revízió eszméjét hirdette, miközben politikailag ennek soha semmilyen realitása nem volt.[11] Egyedüli megszerezhető koncnak a németek által megszállt, döntően nem magyar lakosságú Bánság maradt, mint amit a német fél esetleg felkínálhatott volna – azonban ez a meglehetősen csekély ellentételezés sem lett volna lehetséges a román fél ellenérdekeltsége miatt –, és a gyakorlatban sem kínálták fel soha.

Fontos leszögezni, hogy a hadba lépés igenlése még a politikai vezetésből sem volt igaz mindenkire. Horthy éppenséggel saját családjában is

8 Werth Henrik memorandumára lásd Czettler: *A mi kis élethalál...* 31–32., valamint Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszéltünk.* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest, 2005, Argumentum, 158–159.

9 Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1941. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. V. köt. Összeállította Juhász Gyula. Budapest, 1982, Akadémiai [továbbiakban DIMK], 816. számú irat, a berlini magyar követ jelentése a külügyminiszternek 1941. június 7., 828. számú irat, a külügyminiszter számjeltávirata a bukaresti magyar követnek, 1941. június 13.

10 DIMK V. kötet, 840. számú irat, 1181. oldal.

11 A revíziós kérdésre lásd Zeidler Miklós tanulmányát ugyanebben a kötetben, valamint uő: *A revíziós gondolat.* Budapest, 2001, Osiris.

találhatott volna a semlegesség szempontjából támogatókat, hiszen fiai elkötelezett angolbarátok voltak. Miniszterei közül egyáltalán nem igaz, hogy mindenki a hadba lépés mellett volt. A kassai incidenst követő rendkívüli minisztertanács során négy miniszter ellenezte a hadiállapot kimondását, és csak négy támogatta.[12] A tábornoki karban is lettek volna a mérsékeltebb politikának szószólói, azonban többségüket a kormányzó vagy nem is nevezte ki kulcspozícióba, vagy nyugdíjazta (például Andorka Rudolf, Béldy Alajos, Nagy Vilmos, Pokorny Hermann).[13]

A magyar kormány 1941 májusától diplomáciai és katonai forrásokból folyamatosan és tömegesen kapott jelzéseket arról, hogy egy német–szovjet háború elkerülhetetlen. Arra tehát, hogy ebben a helyzetben mi lesz majd a teendő, Bárdossy miniszterelnök időben fel tudott készülni. Az, hogy a helyzetet pontosan végig is gondolta és reális következtetéseket vont le, abból is megállapítható, ahogyan a Honvéd Vezérkar Főnökének akcióira reagált.

Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar Főnöke 1941. május 6-án, 31-én és június 14-én is memorandumokat intézett a kormányhoz annak érdekében, hogy tisztázzák a magyar hadsereg jövőbeni háborús alkalmazását a németek oldalán. Ő már ekkor biztosra vette, hogy a német hadsereg megtámadja a Szovjetuniót, miközben a szovjet hadseregről (tévesen) csupán defenzív szándékokat feltételezett.[14] Bárdossy ezeket a memorandumokat a minisztertanács előtt utasította vissza. Koncepciója azonos volt Teleki elképzelésével: Magyarországot ki kell vonni a nemzetközi konfliktusból, ameddig csak lehetséges, mert annak kimenetele bizonytalan és a részvétel nem az ország érdeke. Június 19-én Franz Halder vezérezredes, a német szárazföldi haderő *(Oberkommando des Heeres)* parancsnoka találkozott Werthtel. Ennek során egy szóval sem merült fel az, hogy a német fél igényt tartana a magyar honvédség bevetésére. Sztójay Döme berlini magyar követ jelentéseiben ugyanezt húzta alá: június 7-én azt jelentette, hogy a konfliktusban Németország Magyarországnak más

12 Pritz Pál: *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Budapest, 1991, Maecenas, 80–82.

13 Nyugat-barát és fontos pozícióban alkalmazott tábornokként elsősorban Hardy Kálmán, Lakatos Géza, Lengyel Béla, Náday István és Szombathelyi Ferenc említhető meg. Hozzá kell tenni: a tisztek és tábornokok többségének a politizálás tabunak számított, ennek megfelelően nem is nyilvánítottak véleményt. Bizonyos beosztás felett azonban valamilyen állásfoglalás elkerülhetetlen. Innen nézve a tábornokok túlnyomó többsége passzív vagy háborúpárti volt.

14 Dombrády: *Werth...* 138–139.

szerepet szán, mint Finnországnak és Romániának, de emellett sürgette az önkéntes magyar felajánlkozást, mondván hogy ez módot teremt további területi követelések elfogadtatására.[15] Bárdossy Sztójaynak írt válaszában viszont leszögezte, hogy ez teljesen lehetetlen és „nem hiszem, hogy szükségük volna újabb érdemeket szerezni a Führer előtt".[16] 1941. június 22-én ez az álláspont annyiban finomodott, hogy Alfred Jodl tábornok, az OKH hadműveleti osztályának vezetője közölte, hogy semmit sem követelnek, de az önként felajánlott segítséget természetesen köszönettel elfogadják – ez azonban a katonák véleménye volt, és mint Sztójay korábbi és későbbi táviratataiban is utalt rá, nem a politikusoké, különösképpen nem Hitleré. Komoly problémát jelentett már ekkor (és 1944-ben is), hogy a magyar tábornokok egy része lojálisabb volt a német politikához, mint a magyar politikai vezetéshez. Tudomást sem véve arról, hogy mi a magyar politikai vonalvezetés, azt szuggerálták a németek felé, hogy kérjék ők a magyar kormánytól a hadba lépést, sőt attól sem riadtak vissza, hogy azt a hamis hírt terjesszék a német Véderő Főparancsnokságának (*Oberkommando der Wehrmacht,* OKW) illetékeseinek, hogy a kormányzó háromszor ajánlotta már fel Hitlernek a magyar háborús részvételt, és csak arra vár, hogy jóváhagyást kapjon.[17] A német fél pontosan érzékelte, hogy a honvédség vezetése szembemegy a kormány politikájával. Franz Halder 1941. június 22-én egy beosztottjának megjegyezte, hogy „most az a fontos, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba hozzák a politikai vezetést, hogy azok maguktól ajánlkozzanak".[18] Valójában ez olyan fokú illojalitást jelentett az érintett tábornokok részéről, amiért 1918 előtt őket azonnal nyugdíjazták volna. Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet kudarca is ott lett megágyazva, hogy az effajta magatartás miatt az érintettekkel szemben semmilyen szankcióra nem került sor. A magyar tábornokok győzelemittassága azért is furcsa, mert még a német legfelsőbb katonai vezetők között is többen voltak, akik egyáltalán nem látták 1941 júniusában ennyire rózsásnak a helyzetet. Friedrich Fromm, Erwin von Witzleben, Wilhelm Canaris

15 DIMK V. kötet, 816. számú irat, 1152. oldal.

16 DIMK V. kötet, 836. számú irat, 1174. oldal. Sztójay június 17-i választáviratából kiderül, hogy nem volt képes felfogni Bárdossy üzenetét, továbbra is Dél-Erdély visszaszerzésének lehetőségét hajtogatta. Lásd uo. 846. számú irat, 1188. oldal.

17 Dombrády: *Werth...* 143–149.

18 Himer tábornok hadinaplója. Közli Kun József. *Századok,* 1965. 6. szám, 1941. június 22-i bejegyzés.

ekkor már a legfelső német katonai vezetés tagja volt, de mindnyájan erősen kétségesnek tartották, hogy Németország egyáltalán megnyerheti a háborút. Hasonló attitűdre az 1941 utáni katonai elit vezetők esetében is több példa van, elég, ha csak Gotthard Heinrici későbbi vezérezredesre vagy Carl-Heinrich von Stülpnagel gyalogsági tábornokra gondolunk.[19] Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter éppenséggel meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió megtámadása az USA hadba lépését vonja maga után és a háború rendkívül el fog húzódni – és erről a meggyőződéséről egyébként a római magyar követet, Villani Frigyest is tájékoztatta, a magyar félnek pedig a semlegességet ajánlotta![20]

Horthy két évtizeden keresztül azzal szerzett hírnevet a nemzetközi porondon, hogy minden lehető alkalommal a bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot propagálta. Ehhez képest 1941. június 22-én meglepően józanul és tartózkodóan reagált. Írt ugyan egy frázisokkal teli levelet Hitlernek, de egy szóval sem említette, hogy Magyarország is be kívánna kapcsolódni a hadjáratba. Majd mindent megtett, hogy német diplomaták számára ne legyen elérhető. Az őt kenderesi birtokán felkereső Werth Henriket és Bartha Károly honvédelmi minisztert is leintette, holott azok már azzal riogatták, hogy a tisztikar esetleg puccsot is elkövethet, ha a kormányzó tétlen marad. Tartózkodó véleményében ekkor még támaszkodhatott a kormánytagok többségére is. Megemlítendő, hogy Bartha honvédelmi miniszter illojálisan járt el, mert látogatásáról miniszterelnökét előzetesen köteles lett volna tájékoztatni – ezt nyilván azért nem tette meg, mert tudta, hogy amit mondani akar, az ellenkezik Bárdossy politikájával. Inkorrekt magatartásukat jól illusztrálja, hogy bár semmilyen politikai felhatalmazásuk sem volt, sőt a kapott információk alapján egyértelműen passzívnak kellett volna maradniuk, július 25-én Werth és több másik magyar tábornok már szabadcsapatok szervezését tervezte azon a villásreggelin, amelyet Kurt Himer, a magyar vezérkarhoz delegált német tábornok adott számukra. Ezzel nemcsak hatáskörüket lépték messze túl, hanem egy idegen hatalom előtt olyan politikai tervezgetéseket folytattak, amire kizárólag a miniszterelnöknek lehetett volna joga.[21]

19 A kérdésre lásd Johannes Hürter: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 66.* München, 2007, Oldenbourg.

20 DIMK V. kötet, 887. számú irat, 1235–1236. oldal.

21 Dombrády: *Werth...* 148.

Azt, hogy ezt nem tehetik meg jogszerűen, pontosan tudták – és ha végiggondolták volna cselekedetük horderejét, akkor azzal is tisztában kellett volna lenniük, hogy tettük a „hűtlenség" kategóriába eső bűncselekményként is interpretálható. Bárdossy miniszterelnök ugyanis az 1941. június 22-i minisztertanácson felolvasta Werth korábbi levelét, amiben ő az azonnali hadba lépést követelte. Bárdossy határozottan kijelentette, hogy erről szó sem lehet, „ez nem a mi háborúnk", és öklével az asztalra is csapott. Ezt követően a teljes minisztertanácsot megszavaztatta a kérdésről, és Győrffy-Bengyel Sándor tábornok kivételével, aki a távol levő honvédelmi minisztert helyettesítette, mindenki „nem"-mel szavazott![22] A kormány így megelégedett azzal, hogy megszakította a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatot, ami az adott helyzetben merőben formális lépésnek volt tekinthető. Ráadásul Bárdossy eredetileg még ezt sem akarta! A Külügyminisztériumban tartott tájékoztatóján munkatársaival azt közölte, hogy ehhez semmiféle magyar érdek sem fűződik, és a németekkel szemben hivatkozni lehetne arra, hogy a követség fenntartása titkos szolgálati szempontból még jó lehet. Csak miután kiszivárgott, hogy a magyar kormány még a diplomáciai kapcsolatok megszakítását sem tervezi, a budapesti német követ tiltakozására tette meg Bárdossy ezt a lépést. Június 24-én Bárdossy szóban közölte Otto von Erdmannsdorff budapesti német követtel, hogy szeretné tudni a német kormány esetleges Magyarországgal szembeni elvárásairól, azonban fel kell hívnia a figyelmét arra, hogy a román és szlovák revíziós igények, valamint az ország „igen súlyos gazdasági helyzete" miatt elsősorban a Duna völgyében kell a helyzetet konszolidálnia.[23] Ez burkolt és udvarias jelzés volt arra vonatkozóan, hogy a magyar kormány nem kíván részt venni a konfliktusban, és egybecsengett a minisztertanácson elhangzottakkal.

Csak Horthy meggondolatlanságával magyarázható, hogy miért fordult meg ez a jól átgondolt passzivitás június 26-án néhány perc leforgása

22 A minisztertanácsi ülésre lásd Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke.* Budapest, 1993, Európa, 96–97. Maguk a kérdéses Minisztertanácsi jegyzőkönyvek csak stilizált állapotban maradtak fenn. Ullein-Reviczky verzióját azonban az összes egyéb, itt is ismertetett körülmény alátámasztja.

23 DIMK V. kötet, 872. számú irat, 1217–1221. oldal, valamint *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, 1968, Kossuth Könyvkiadó, 415. számú irat, 596–597. oldal.

alatt. Aznap a szovjetnek vélt légierő[24] nyilvánvaló tévedésből magyar célpontokat is támadott és minimális károkat okozott. Mindez a hadüzenettel egyenértékű ellenlépést egyáltalán nem indokolta (például Svájc sem üzent hadat a területét véletlenül bombázó USA-nak). Magyarán: az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ában szereplő „közvetlen fenyegető veszély" sem állt fenn, így Horthy cselekedete súlyosan törvénysértő volt.

A törvénysértést mutatja az is, hogy 1941. június 26-án délután kettőkor Bárdossy már értesült arról, hogy szovjet repülőgépek megsértették a magyar légteret és ledobtak néhány bombát. Azonban mivel teljesen tudatában volt annak, hogy ez csakis véletlen lehet, arra utasította Ullein-Reviczky Antalt, hogy ezekről az incidensekről semmi sem jelenhet meg a magyar sajtóban – mivel éppenséggel el akarta kerülni, hogy ez *casus belli* lehessen. Magyarán: egyáltalán nem értékelte „közvetlen fenyegető veszélynek" a történteket.

Semmi nyoma nincs annak, hogy a kormányzó elgondolkodott volna a szovjet bombázás valós célján, illetve véletlenségén, de főleg a háborúba való belépés hosszú távú politikai következményein. Mentségére csak az mondható el, hogy erre a hírre miniszтereinek többsége is már a hadiállapot deklarálása mellett volt. Elháríthatatlan német nyomás azonban ekkor még nem érte az országot, mivel a Wehrmacht főparancsnoksága kiütéses győzelemmel számolt, amihez nem kell külső segítség. Ez a prognózis néhány hónappal később már az érintettek fejében is elvesztette realitását, azonban ekkorra Magyarország már hadviselő féllé vált – ingyen. Cserébe viszont azok a revíziós eredmények, amelyeket addig a szovjetek és a nyugati szövetségesek addig legalább hallgatólagosan elfogadtak (azaz az I. és a II. bécsi döntés és Kárpátalja elfoglalása), mind megkérdőjeleződtek. Valójában Magyarország 1941-ben hasonlóan állt a háborúval, mint a cári Oroszország 1914-ben: mindkét esetben azonos, hogy egy győzelem esetén sem reménykedhetett egyik ország sem fenntartható további területi annexiókban, cserébe viszont kockára tette saját egzisztenciáját is. Ebből a szempontból nézve a hadüzenet politikailag

24 A kassai bombázás részletei máig vitatottak. Itt nincs mód a kérdés részletes tárgyalására. Mivel ekkor mind a német, mind a román és a szlovák kormányzat gyors német győzelemmel számolt, értelmetlen lett volna Magyarországot belerángatni egy olyan konfliktusba, amelyben a résztvevők jutalomra számíthattak, míg a távol maradóak nem. A leginkább valószínű – de nem bizonyított – verzió az, hogy a szovjet gépek véletlenül, közeli szlovák célpontokat összekeverve támadtak magyar célokat.

a területi gyarapodások hosszú távú lenullázásával volt egyenértékű és csak a mérhetetlen elbizakodottság és nagyravágyás perspektívájából tűnhetett racionális cselekedetnek.

Érdemes elemezni azt a katonapolitikai helyzetet, amelyet a Szovjetunió megtámadása okozott. Annál is inkább, mert ez nem választható el az akkor már zajló világméretű konfliktustól. Napóleon oroszországi hadjáratát minden bizonnyal a Ludovikán is oktatták, így a tábornokoknak is kellett volna ismerniük a hadszíntér problematikáját, annál is inkább, mert 1914 és 1917 között maguk is harcoltak ezen a hadszíntéren. (Napóleon egyébként majdnem ugyanakkor indult hadseregével, mint a Wehrmacht, de már szeptemberben elérte Moszkvát – ekkor a német csapatok még kétszáz kilométerrel nyugatabbra jártak.) Az 1939–40 közötti finn hadjárat után ugyan érthető feltételezés volt, hogy a szovjet hadsereg ellenálló képessége gyenge lesz, de ez sem változtatott azon, hogy egy több mint hétezer kilométer hosszúságú, 196 milliós lakossággal rendelkező birodalom teljes megszállására a Wehrmacht képtelen lett volna. A leginkább pozitív forgatókönyv is csak annyit tartalmazott, hogy Hitler csapatai a Volgáig eljutva megszerzik a szovjet nyersanyagforrásokat, és ezek birtokában valamilyen patthelyzetet érnek el a nyugati fronton. Amennyiben érdekelte volna őket, akkor azt még a tábornokok és Horthy is tudhatták volna, hogy Hitlernek semmilyen koncepciója sem volt a keleti térség politikai integrálására a totális kizsákmányoláson kívül. Így azt kellett reális forgatókönyvnek tekinteniük, hogy Hitler hosszú távon is úgy tudja kezelni a Szovjetuniót, mint a britek Indiát. Ez ugye India esetében már 1945-től megkérdőjeleződött és a teljesen más politikai tradíciókkal rendelkező szovjet térségben soha nem volt realitás, már csak azért sem, mert a náci politika a brittel szemben népirtásra alapult. Akit ez érdekelt, az egyébként erről a német gazdasági szakemberek publikációiból is tájékozódhatott, amelyekben a keleti térség kapcsán milliós „népességfeleslegről" értekeztek.[25] Hangsúlyozandó, hogy mindez nem utólagos okoskodás: ahogyan már korábban több helyen is utaltam rá, a német győzelmi esélyeket már 1941-ben sem látta mindenki biztosítottnak.

25 A kérdésre lásd Götz Aly-Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung.* Frankfurt, 2004, Fischer. Maga Sztójay is jelentette a háború kitörése után, hogy Sztálin felperzselt föld taktikájára válaszul „német tényezők" közölték, hogy a hadsereg ellátása biztosított (ez nem volt igaz), de a lakosságnak semmit sem fognak szállítani, *és emiatt milliók fognak éhen halni.*

A magyar történészek közül a legtöbbet Szakály Sándor foglalkozott a hadba lépés történetével. Legalább tíz tudományos publikációt szentelt annak bizonyítására, hogy valójában nem történt hadüzenet, hanem csak „beállt" a hadiállapot, és mindez teljesen törvényesen zajlott. A „hadüzenet", illetve a „hadiállapot kinyilvánítása" kifejezések közötti Szakály által folytatott szaktudományos vita sajnálatos következménye, hogy elsikkasztja azt a politikai felelősséget, ami az ügyben Horthyt terheli, mert formalitásokkal, szavakkal való játszadozásokkal foglalkozik ahelyett, hogy magát a döntéshozatalt elemezte volna. Miközben Szakály a kérdés bizonyos részleteit rendkívüli aprólékossággal vizsgálta, egyetlen alkalommal sem tárgyalta azt, hogy miért is volt a veszély „közvetlen" és „fenyegető", és azt sem boncolgatta, hogy Horthy Miklós mennyiben volt döntése kapcsán kényszerhelyzetben. Közelebbről megvizsgálva a helyzetet, egyértelmű, hogy egyik említett kitétel sem áll fenn. Kassa bombázására és a rahói vonatot ért repülőtámadásra június 26-án 12.00–13.10 között került sor. A részt vevő tanúk három (!), illetve egy (!) repülőgépet jelentettek. Mindeközben a szovjet–magyar határszakaszon semmilyen ellenségeskedés nem történt. A támadás után két óra telhetett el további események nélkül, amikor Werth Horthynál jelentést tett az eseményről és sürgette a szerinte megfelelő válaszlépést, azaz a hadiállapot kinyilvánítását, amit Horthy indulatból azonnal jóváhagyott.

Hangsúlyozni kell, hogy a támadás után két órával még semmilyen vizsgálati eredmény nem született arról, hogy kik bombázták Kassát. A kassai légvédelemnek rövid időre megszakadt a közvetlen kapcsolata a Honvéd Vezérkarral. Az Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) sem kapott olyan jelentést, amely szerint szovjet gépek bombáztak volna – ezt már ott tették hozzá, nem tudni, mi alapján. Az OLP-nek azonban nem volt feladata az ügyben a részletes nyomozás. A nap folyamán beérkező későbbi jelentések is kivétel nélkül ismeretlen gépek támadását rögzítették.[26]

Nyilvánvaló, hogy 1920-ban a „közvetlen" és „fenyegető" veszély kifejezés alatt nem néhány eltévedt bombázógép támadását, hanem egy váratlan és lerohanásszerű támadást értettek. 1941. június 26-án azonban ilyesmiről szó sem lehetett. Senki, még a legvadabb kardcsörtető tábornokok sem tudták azt állítani, hogy Magyarországot egy előre eltervezett

26 Részletekre lásd Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya.* München, 1985, Dr. Rudolf Trofenik.

és tömeges katonai invázió érte. A Werth és Horthy között elhangzottakról csak utóbbi verziója ismeretes, de a fennmaradt egyéb dokumentumoknak köszönhetően azt biztosan állíthatjuk, hogy Werth nem mondhatta a kormányzónak azt, hogy a Vörös Hadsereg lerohanásszerű támadást indított Magyarország ellen – egy ilyen állításnak ugyanis az elemi alapfeltételei is hiányoztak. Ellenkezőleg: a magyar katonai felderítéshez csak arról futottak be információk az elmúlt napokban, hogy a szovjet határőrök a korábbihoz képest jóval barátságosabbak.

Ismerve a szovjet légierő és szárazföldi csapatok létszámát, egy ilyen esetben nem ennyi, hanem legalább hússzor ennyi gép támadta volna meg az országot több stratégiailag fontos ponton, és ezt a támadást kiegészítették volna a szárazföldi csapatok hadmozdulatai. Ehhez képest – mint ahogyan azt már említettem – a szovjet–magyar határszakaszon teljes béke és nyugalom honolt.

Azt, hogy más esetekben a honvédség és a politika is helyén tudott kezelni ilyen eseteket, a néhány hónappal korábbi jugoszláviai események is bizonyítják. Németország 1941. április 6-án támadta meg Jugoszláviát. Válaszul a jugoszláv légierő április 7-én minimum 42 repülőgépe támadott 14 alkalommal magyar célokat – miközben Magyarországról német csapatok ekkor még nem támadtak.[27] Egyúttal a jugoszláv határőrök magyar területre támadtak. Horthy ekkor mégsem nyilvánította ki a „közvetlen" és „fenyegető" veszélyre hivatkozva a hadiállapot beálltát – holott ez a támadás tízszer akkora erőkkel történt mint 1941. június 26-án.

Más példa is hozható: ugyanazzal a logikával, amivel Horthy 1941. június 26-án döntött, több tucatszor dönthetett volna 1940 és 1944 között egy Románia elleni hadüzenetről is, hiszen rendszeresen előfordult, hogy román csapatok magyar területen tűzharcot kezdeményeztek a magyar határőrséggel, és ezeknek a villongásoknak nem kevés halálos áldozata is volt. Horthy azonban sem Jugoszlávia, sem Románia esetében nem élt a hadiállapot kinyilvánításának jogával. A Szovjetunió esetében viszont azért élt vele, mert zsigeri antikommunizmusa és Werth Henrik hurrá-

27 Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula: *Légi háború Magyarország felett*. I. köt. Budapest, 1992, Zrínyi, 54–55. Német részről a XXXXVI. gépesített hadtest csapatai Barcs és Zákány térségében hídfőállásokat alakítottak ki április 8. után, de támadásuk Zágráb ellen csak 1941. április 10-én indult.

optimista helyzetértékelése miatt, teljes politikai dilettantizmussal maga is le akart csapni az első ürügyre.

Azt, hogy Magyarország hadba lépésének időpontja és a hadba lépés módja nem volt teljesen szükségszerű, ezt Finnország példája is bizonyítja. Finnország Magyarországhoz képest sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben volt, hiszen egy évvel korábban területének 12%-át kellett átadnia a Szovjetuniónak azért, hogy békét köthessen vele egy olyan támadás után, amelyet egyáltalán nem is provokált ki. Ehhez képest a finnek még 1941-ben, sőt egészen 1944-ig is ragaszkodni tudtak ahhoz, hogy ne kössenek formális szövetséget Németországgal és az USA-val sem kerültek hadiállapotba. Magyarország ezzel szemben már 1940-ben belépett a háromhatalmi szerződésbe, és egy évre rá az USA-nak is hadat üzent. Bulgária Magyarországhoz hasonló mértékben volt területi visszacsatolások kedvezményezettje, de a bolgár politika csak az USA-nak és Nagy-Britanniának üzent hadat, a Szovjetuniónak nem.

A leginkább perdöntő bizonyíték arra, hogy a hadiállapot deklarálása nem volt szükségszerű, Bárdossy László magatartásában állapítható meg. Június 24-én Werth a hadüzenet érdekében új memorandummal fordult a miniszterelnökhöz, aki a levél hatására újfent összehívta a miniszertanácsot. Mélyen felháborította, hogy a Honvéd Vezérkar a kormány hatáskörébe kíván beavatkozni. Haragtól sápadtan olvasta fel Werth levelét, majd az utolsó mondatnál öklével ingerülten az asztalra csapott. „Ehhez a háborúhoz semmi közünk, ez nem a mi háborúnk!" – Bárdossy tehát ekkor még egyáltalán nem érzett kényszerhelyzetet!

Ennek tudatában nem csoda, hogy két nappal később, amikor Horthy és Werth kész helyzet elé állította, a tapasztalt diplomata összeomlott. Ullein-Reviczky Antal szerint Bárdossy a kormányzói kihallgatás után „[m]agába roskadva ült egy fotelben, és riadt tekintettel meredt rám. [...] azt mondtam neki, hogy tudomásom szerint olyan nem fordult elő a történelemben, hogy öt perc alatt át lehessen menni a békéből a háborúba. Máskor Bárdossy bizonyára kidobott volna, de aznap csak annyit felelt fakó hangon: »Mit nem értesz? Hogy az oroszok megtámadtak bennünket?« »De hát biztos, hogy az oroszok voltak?« – kiáltottam fel. A következőt válaszolta: »Mivel a vezérkari főnök a németekkel együtt megállapította, hogy az oroszok voltak, s mivel a kormányzó is azt hiszi, hát ők voltak, és kész!« [...] lehetetlen elkerülnünk ezt a háborút, különös

tekintettel arra, hogy Románia már hadviselő fél lett. Én ezt *öt perc alatt* – ahogy te mondtad – megértettem."[28]

Érdemes egyébként elgondolkodni a döntéshozatal sebességén. 1914-ben az Osztrák–Magyar Monarchia vezetőinek Szerbia megtámadására nem kevesebb, mint egy teljes hónap kellett ahhoz, hogy döntésre jussanak, holott az teljesen nyilvánvalóan bizonyított volt, hogy a szerb titkosszolgálat felbujtása alapján a Monarchia területén gyilkolták meg a trónörököst. Horthy és a második világháború esetében a döntéshozatal kevesebb mint öt perc „gondolkodást" vett igénybe. Mindez mutatja azt a felelőtlenséget és sekélyességet, ahogyan ez a döntés megszületett. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy 1940 márciusában a magyar kormány még ötmillió dollárt utalt át egy titkos washingtoni bankszámlára a német megszállás esetére tervezett magyar emigráns kormány működtetésére,[29] és három hónappal a hadiállapot deklarálása után már Horthy sem bízott a németek totális győzelmében.

Meg kell ennek kapcsán említeni, hogy Horthy előtt 1941. június 26-án milyen más lehetőségek álltak:

1. A szovjetnek vélt atrocitásokat más vonalon ellenőrizteti és diplomáciai keretek között tiltakozik a Szovjetuniónál. Ez annál is inkább indokolt lett volna, mert már akkor komoly kételyek fogalmazódtak meg annak kapcsán, hogy tényleg szovjet gépek bombázták-e Kassát.[30] Amennyiben ezt tette volna, akkor egyébként az is kiderült volna, hogy Kristóffy József moszkvai magyar követ 1941. június 23-án azt táviratozta Bárdossy miniszterelnöknek, hogy a Szovjetuniónak nincsen támadó szándéka Magyarországgal szemben és nincsen kifogása további erdélyi revíziós követelésekkel szemben sem (Kristóffy táviratáról Bárdossy Horthynak nem számolt be, amit az utókor úgy értékelt, hogy ennek tartalmát eltitkolta a kormányzó előtt. Valójában nem rosszindulatról van szó:

28 Ullein-Reviczky Antal: Német háború – orosz béke. Budapest, 1993, Európa, 99. Bárdossy elvileg persze tiltakozhatott volna a döntés ellen. Figyelembe kell azonban venni, hogy korábbi beosztásaiból megszokta, hogy a felülről jövő utasításokban nem kételkedik, hanem azokat végrehajtja. Az ezzel kapcsolatos gondolatmenetet Bern Andrea cikkéből kölcsönöztem. Lásd https://ntf.hu/index.php/2017/01/19/olyan-meg-nem-fordult-elo-a-tortenelemben-hogy-ot-perc-alatt-at-lehessen-menni-bekebol-haboruba-a-kassai-bombazasrol-megegyszer/#_ftn10.

29 Részletekre lásd Borbándi Gyula: A Teleki–Pelényi-terv egy nyugati magyar ellenkormány létesítésére. *Új Látóhatár*, 1966. 2. sz. 155–170.

30 Lásd Borsányi Julián említett művét.

pontosabb, hogy a táviratban foglaltak sem Horthyt, sem Bárdossyt nem érdekelték – a szöveget több kormánytag látta egyébként, de ők sem tartották lényegesnek, ami az adott helyzetben nem is volt meglepő).[31]

2. Az (1.) pontban említettek mellett vagy helyett pusztán megtorló akciók indítása hadba lépés nélkül.

Hangsúlyozni kell, hogy az, amit választott, azaz a hadiállapot kinyilvánítása, valójában a már említett okokból már akkor is törvénytelen volt és nem adhat felmentést Horthynak az, hogy őt Werth félretájékoztatta. Werth sok mindent mondott és írt a hadba lépés érdekében, de azt soha, sehol sem állította, hogy Magyarországot komolyan veszélyeztető támadás érte volna. Horthyt pedig semmi sem kényszerítette arra, hogy elvesse az előbb említett két alternatív lehetőséget.

Az az indoklás, hogy Horthy, illetve Werth azért tartotta szükségesnek a hadiállapot deklarálását, mert ennek elmaradását „elviselhetetlen szégyennek"[32] tartották volna, nyilvánvalóan csak arra szolgált, hogy egy létező prekoncepciót igazoljanak vele. Nem lehet vitás, hogy Werth csak ürügyet keresett arra, hogy támadhasson. A „szégyen" mind Werth, mind Horthy személyes problémája volt csupán: a nyilvánosság előtt ugyanis senki sem tudta és akarta volna megszégyeníteni őket azért, ha az eseményekre nem azonnal a legradikálisabb választ adják.

Még egy szempontra érdemes kitérni. Az antikommunista érzület nem jelent szükségszerűen politikai vakságot. Winston Churchill is elkötelezett és radikális antikommunista volt. 1940 elején még azt is fontolgatta, hogy katonai segítséget nyújt Finnországnak. A Szovjetunió megtámadása után azonban egy percre sem merült fel számára még az sem, hogy lavíroznia kellene Németország és a Szovjetunió között. Mindezt 1941. június 22. utáni első beszédében is nyilvánvalóvá tette: „nincs a kommunizmusnak elkötelezettebb ellenfele, mint amilyen én voltam az elmúlt huszonöt évben. Egyetlen szót sem vonok vissza abból, amit róla mondtam. De a most szemünk elé tárulkozó látvány mellett mindez eltörpül".[33]

A kormányzó minden bizonnyal hamar maga is rádöbbent arra, hogy hibát követett el. Erre utal, hogy a következő hónapokban inkább hallgatott,

31 Pritz: *Bárdossy...* 10.

32 Bárdossy László népbíróság előtti szavait idézi Szakály Sándor: *Trianon, honvédség, háború, sport. Válogatott írások Magyarország XX. századi történelméről.* Budapest, 2013, Kárpátia Stúdió, 41.

33 Winston S. Churchill: *A második világháború.* I. köt. Budapest, 1999, Európa, 528.

egyáltalán nem tett harcias nyilatkozatokat. 1941 augusztusában pedig menesztette a németbarát Werthet, és azt a Szombathelyit nevezte ki helyette, aki egy memorandumban azt írta, hogy nem szabad bevetni idejekorán a honvédség erőit, mert a világháború végkimenetele „teljességgel bizonytalan" és a totális német győzelem valószínűtlen.[34] Emellett demonstratív gesztusként meghívta John Pell amerikai követet gödöllői rezidenciájára. A találkozón elismerte, hogy nem tartja valószínűnek a háború közeli befejezését, a német Gestapót pedig a GPU-val, azaz a szovjet titkosrendőrséggel vette egy kalap alá.[35]

A második világháború kapcsán publicisztikákban felbukkanó érvelés, hogy amennyiben Magyarország nem támadta volna meg a Szovjetuniót, akkor Németország megszállta volna Magyarországot, így a hadba lépés végső soron négy évre megóvta az országot a megszállástól és megmentette a zsidóságot a totális deportálástól.[36] Szakály Sándor *Volt-e alternatíva* című kötetében a választási lehetőségeket két forgatókönyvre szűkítette le: az ország „vagy ellenáll Németországnak és a leigázott államok egyike lesz, vagy megpróbál vele menetelni és időben váltani, ha kell".[37]

A gondolatmenet több szempontból is téves. Egyrészt azért, mert nincsen olyan dokumentum, amely arra utalna, hogy a német fél 1941-ben mindenáron ragaszkodott volna Magyarország hadba lépéséhez. Erre ebben a háborús évben semmi szüksége sem volt.[38] A magyar katonai szerepvállalásnál sokkal nagyobb súllyal estek latba azok a nyersanyag- és hadianyag-szállítások, amelyekre Magyarország képes volt és amelyekhez

34 *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései.* Washington, 1980, Occidental Press, 14.; Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, 1978, Magvető, 434–435.

35 Mario D. Fenyo: *Hitler, Horthy and Hungary. German-Hungarian Relations 1941–44.* New Haven, 1972, Yale University Press, 42.

36 Ezt a nézetet képviseli Jaszovszky László: *Bűnös volt-e Bárdossy László.* Budapest, 1996, Püski, 23., 35–36., 45–46.; valamint Perjés Géza: Bárdossy László és pere. *Hadtörténelmi Közlemények,* 113. évf. 2000/4. sz. 771–840.; valamint Gosztonyi Péter is (lásd a 38. számú jegyzetet).

37 Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban.* Budapest, 1999, Ister, 136.

38 Ezen a véleményen vannak a kérdést részleteiben feldolgozó Czettler Antal és Pritz Pál is. Gosztonyi Péter az egyetlen, aki szerint „legkésőbb 1942 tavaszán" be kellett volna lépni a háborúba, és ha ez elmarad, akkor ősszel már deportálták volna a magyar zsidóságot, a szövetségesek légiereje pedig bombázta volna a magyar városokat. Gosztonyi azonban hipotézisét semmilyen apparátussal sem támasztotta alá. Lásd Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban.* 2. kiad. Budapest, 1992, Európa, 313.

nem volt szükséges hadüzenet. A gondolatmenet azért is téves, mert Németország nem szállt meg más országokat azonnal, ha azok ellenálltak bizonyos követeléseinek – sőt, még megszállt országok is megengedhették bizonyos kérdésekben az ellenállást, mint például a Vichy-féle Franciaország, amely egy idő után a zsidóellenes intézkedések totális végrehajtására sem volt hajlandó. 1941-ben nemhogy terv nem létezett Magyarország megszállására, hanem ez még gondolatkísérlet szintjén sem merült fel. Az effajta tervezgetések csak 1943 második felében kezdődtek el. Kiemelendő az is, hogy közös elemük volt az is, hogy a megszállásnak evolúciós módon, azaz a magyar jobboldali elittel együttműködve kell történnie. Az a forgatókönyv, hogy a német hadsereg úgy szállja meg Magyarországot, hogy annak felső és középső politikai vezetését is teljesen kikapcsolja, a második világháborúban egyszer sem merült fel. Mindez azért rendkívül fontos, mert rámutat arra, hogy a német fél sem politikai, sem katonai-rendőri okokból nem tehette meg, hogy Magyarországot Lengyelországhoz hasonlóan szállja meg, ehhez ugyanis egyrészt hiányoztak az erőforrásaik, másrészt alapvető szükségletük volt a magyar fél önkéntes gazdasági támogatására – ami egy erőszakos fellépés esetén elmaradt volna.

Mindez dokumentumokkal is igazolható. A Szovjetunió megtámadása után a berlini magyar követség és Bárdossy között több ingerült táviratváltásra került sor. Ezek az iratok mutatják, hogy Bárdossy egy rossz döntés néma tudomásulvétele után is képes volt visszatérni eredeti vonalvezetéséhez – amennyire csak lehetett. Azonban arra is súlyos bizonyítékkal szolgálnak, hogy az a vélemény, amely szerint német politikai nyomás érte volna Magyarországot a háború kapcsán, teljességgel megalapozatlan.

Sztójay 1941. június 30-án szükségesnek tartotta visszakérdezni, hogy Horthy Hitlerhez intézett levele azt is jelenti-e, hogy a honvédség aktív módon fog részt venni a hadműveletekben – tehát nem csupán egy korlátozott visszacsapásról van szó – ő ugyanis újabb felajánlkozás után sóvárgott annak érdekében, hogy dél-erdélyi fantazmagóriái megalapozást nyerjenek. Egy órával később pedig a következőt táviratozta: „Utóbbi napokban szerzett benyomásaim szerint mindinkább megerősödik bennem az a meggyőződés, hogy a németek céltudatosan kikapcsolták Magyarországot a szovjet elleni akcióból. De nemcsak azon okból, melyet Halder közölt folyó hó 15-én, hanem elsősorban politikai elgondolás alapján. Bizalmas értesüléseim szerint a napokban egy bennfentes külügyi tiszt-

viselő úgy nyilatkozott egy érdeklődő külföldi baráttal szemben, hogy Magyarországnak **nem szabad** részt vennie."[39]

Bárdossy erre a táviratra másnap reagált. Felhívta Sztójay figyelmét, hogy addigi kardcsörtető magatartása és legutóbbi távirata között kiegyenlíthetetlen ellentmondás van. Végül felhívta a berlini követ figyelmét, hogy a magyar kormány elhatározásainak értelmezését a német kormányra kell bízni, „amelynek józan és jóakaratú ítéletében semmi kétségem sincsen" – ez erős oldalvágás volt Sztójay aktivizmusa felé. A berlini követ másnapi válaszában megismételte, hogy „politikailag mértékadó német részről egyenesen elkerülni kívánják, hogy mi a Szovjet elleni háborúban részt vegyünk", de a német közvélemény nem ezen az állásponton van. A „mértékadó német körök" pedig azért nem akarják Magyarország részvételét, mert úgy látják, hogy „a rendezés tekintetében a magyar–német számla saldója jelenleg többé-kevésbé ki van egyenlítve. Ezért nem is kívánják a további rendezés problémáit olyan magyar követelésekkel terhelni, amelyeknek kielégítésére igényünk támadhat újabb teljesítmények révén, azaz, ha a magyarországi szaldót a szovjet elleni háborúban való aktív részvételünkkel ismét lényegesen a magunk javára billentjük".[40] Végül kérte Bárdossyt, hogy rendelje haza annak érdekében, hogy szóban bővebben is referálhasson neki.

Bárdossy válaszában leszögezte, hogy „semmi szükségét nem látom annak, hogy Führer előtt hatásvadász módon felajánlkozzunk, amikor részvételünk akcióban már befejezett tény. Termelés biztosításával és múlt év december óta magyar vasúti hálózat rendelkezésre bocsátásával különben is jóval nagyobb szolgálatot teszünk Németországnak, mint ha hadműveletekbe bármilyen erővel mindenáron bekapcsolódni akarnánk. Ezzel kétségtelenül Führer is tisztában van".[41]

Ez a táviratváltás mindennél egyértelműbb bizonyíték arra, hogy a magyar politika a Szovjetunió megtámadásával nem is 19-re, hanem 21-re húzott lapot. Különösen profetikus Bárdossy utolsó mondata, amelyben leszögezi, hogy az ország gazdasági erőforrásai amúgy is fontosabbak a németeknek, mint a katonai szerepvállalás – ez a jóslata egészen 1944 elejéig igaz is maradt.

39 Magyar Nemzeti Levéltár, küm. res. pol.1941-24-441. A kiemelés az eredeti szöveg szerint van. Ezúton mondok köszönetet Juhász Gyulánénak, aki a DIMK tervezett VI. kötetének kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. A további jegyzeteket a kéziratban szereplő formában adom meg.

40 Uo. küm.res.pol 1941-24-459.

41 Uo. küm.res. 1941-24 (iktatószám nélkül), 193. sz.

2. Mértéktelenség, koncepciótlanság és vonakodás között

Werth és Bárdossy konfliktusa a hadba lépés után tovább fokozódott. A Honvéd Vezérkar Főnöke a miniszterelnök megkerülésével tárgyalt német katonai vezetőkkel, és anélkül ajánlott fel magyar részvételt, hogy annak kapcsán német diplomáciai kérés lett volna. A konfliktus végül 1941. augusztus 20-án eszkalálódott, amikor Bárdossy a kormányzóval közölte, hogy a további együttműködést miniszterével nem látja biztosítottnak. Végül ez Werth leváltásához vezetett.

Horthy Miklós a háború első hónapjaiban fenntartásai dacára mégis néha úgy viselkedett, mintha egy győztes nagyhatalom vezetője lenne. 1941. szeptember 7-én Rastenburgban felvetette Hitlernek, hogy a Kárpátokban Galícia felé határmódosítás történhetne Magyarország javára. A nem sokkal később konkretizált magyar javaslatok összesen 3250 négyzetkilométernyi területet érintettek – ez egyáltalán nem kevés.[42] A meglepett Hitler először bele is egyezett ebbe, az ötlet azonban a magyar diplomáciát és a galíciai náci vezetőket egyaránt kétségbe ejtette – gyökeresen eltérő okokból.

Horthy részéről több mint felfoghatatlan a kezdeményezés felelőtlensége, különösen annak tükrében, hogy ugyanebben az időben már maga sem lelkesedett annyira a háborúért – és amint az előző fejezetben említettem, Szombathelyi személyében olyan személyt nevezett ki a Honvéd Vezérkar Főnökének, aki maga is pesszimista volt a németek győzelmi esélyeit illetően. Horthynak tudnia kellett, hogy a határmódosítás volt lengyel területet érint – érthetetlen, hogy ezt hogyan kívánta összhangba hozni a magyar–lengyel barátsággal, illetve a nyugati szövetségesek elképzeléseivel, valamint azzal, hogy Magyarország és Lengyelország nem volt hadiállapotban, sőt, Magyarországon lengyel menekültek tartózkodtak

42 Jellemző módon hasonló, politikailag nehezen indokolható határmódosításra Magyarország javára az 1918-as bukaresti békében került sor. Ezt azonban a központi hatalmak kiütéses győzelme előzte meg, ráadásul Románia Besszarábiában az elvesztett területekért komoly kárpótlást is kapott.

(az elcsatolni kívánt terület lakossága viszont nem lengyel nemzetiségű volt). Bárdossy László alapvetően ezért nem rokonszenvezett az ötlettel.

Katonailag a határmódosításnak, amely a jól kontrollálható kopárabb hegytetők helyett a határsávot egy völgyekkel szabdalt erdőségbe helyezte volna át, semmi értelme sem volt, nem beszélve arról, hogy a németekkel szemben is igen furán hangzott, amikor a magyar tárgyalódelegáció „védelmi" szempontokat emlegetett egy olyan határszakaszon, ahol a német fél hosszú távon kívánt berendezkedni. Az SS képviselői ezért rendkívül határozottan ellenezték a javaslatot.[43] A német fél vonakodása és a magyar diplomácia háborús események által egyre inkább visszatérő realitásérzéke végül levette a kérdést a napirendről.

Ezeket a nagyhatalmi allűröket a kormányzó máskor is megengedte magának. Példa erre az adriai kikötő kérdése, amelynek megszerzését Horthy Magyarország egyik legfontosabb politikai céljának tekintette – miközben sem etnikai, sem külpolitikai érvek nem szóltak az ötlet mellett, ellene viszont annál inkább, nem beszélve arról, hogy az ügy közvetlenül és súlyosan sértette Olaszország érdekeit is.[44]

Horthy külpolitikai problémáit nem oldotta meg a Honvéd Vezérkar Főnökének lecserélése. Mialatt Horthy beteg volt, 1941. december 6-án Nagy-Britannia hadat üzent Magyarországnak. Ez elháríthatatlan volt, mint ahogyan elháríthatatlan volt az is, hogy a másnapi, USA ellen elkövetett japán agresszió miatt Németország is szolidaritásáról biztosítsa Japánt és hadat üzenjen az USA-nak. Ezt követően a német diplomácia erőteljes nyomást kezdett gyakorolni a magyar kormányra is annak érdekében, hogy a háromhatalmi szerződés értelmében Magyarország is üzen-

43 A kérdésre lásd Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest, 2015, Osiris; valamint Maruzsa Zoltán: A meg nem valósult területi gyarapodás. Német–magyar diplomáciai tárgyalások Magyarország terjeszkedéséről a Keleti-Kárpátokon túl 1941–1942 folyamán. In Majoros István et al. szerk.: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* Budapest, 2010, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 403–414.

44 Az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano gróf ugyan a magyar féllel folytatott nem nyilvános tárgyalásokon elvben támogatta azt az ötletet, hogy Magyarország Fiumében legalább egy szabadkikötőhöz jusson, a város átadása a magyar fél számára hivatalos diplomáciai csatornákon nem merült fel. Horthy Fiuméval kapcsolatos ötleteire lásd Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* I–II. köt. Jegyz., utószó Bán D. András. Bibliográfiai utószó John Lukacs. Ford. Földes Gábor. Összeáll., szerk. Antal László. Budapest, 1994, Európa–História, II. köt. 13.; valamint DIMK V. kötet, 752. számú irat, 1068. oldal; 771. számú, 1089. oldal.

jen hadat. Bárdossy pontosan tudta, mit jelent ez, és pontosan úgy is viselkedett, mint Horthy legrosszabb pillanataiban. Először kiadott egy tessék-lássék szolidaritási nyilatkozatot Németország oldalán, majd, amikor német részről figyelmeztették, hogy ez kevés, kínjában hadat üzent – holott formálisan nem lett volna erre kötelezhető.[45] Az USA budapesti követe – aki Bárdossyval korábban már-már baráti viszonyt ápolt és a magyar álláspontot mindig rendkívüli megértéssel kezelte – pontosan érezte, hogy a hadüzenet kényszerből történik, és ezt meg is jegyezte Bárdossynak, „aranyhidat" kínálva neki ahhoz, hogy amennyire csak lehet, elsimítsa a helyzetet. A magyar miniszterelnök azonban erre megsértődött, és emelt hangon kérte ki magának azt, hogy kétségbe vonják döntésének szuverenitását.[46] Feltehetjük természetesen a kérdést, hogy mit változtatott volna a következményeken, ha nem így jár el? Az ország szempontjából ez csakugyan nem jelentett volna semmit sem. Azonban a kérdésfeltevés rossz, ugyanis azt feltételezi, hogy Bárdossynak nem volt más választása, mint a hadüzenet, illetve azt, hogy erről percek alatt kellett döntenie. Ez azonban nem igaz. Egyrészt azért, mert le is mondhatott volna, és ez az adott esetben elég nyomós üzenet lett volna a magyar közvéleménynek és Horthy Miklósnak egyaránt. Másrészt pedig amint írtam, jogilag nem volt semmire se kötelezhető, és a német fél számára ez az ügy 1941-ben is csak elvi jelentőséggel bírt, így nem is ragaszkodtak volna hozzá mindenáron. Harmadsorban pedig azért, mert arra is lett volna módja, hogy húzza az időt: konzultálhatott volna a kormányzóval, összehívhatott volna minisztertanácsot, kérhetett volna jogi állásfoglalást – azt mégsem kérhették volna rajta számon, hogy egy ilyen sorsdöntő lépésben időt kér. Valójában arról van szó, hogy Bárdossy ugyanazt ismételte meg, mint amit Horthy követett el néhány hónappal korábban, azonban értelmesebb volt annál, hogy ne ismerje fel a helyzet fonákságát. Mivel maga is pontosan tudta, hogy súlyos hibát követ el, ezt a feszültséget csak a magyar szuverenitásról tett valótlan állításával volt képes feloldani.

45 A háromhatalmi szerződés csak akkor írta elő a felek támogatási kötelezettségeit, ha *„a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban vagy a kínai–japán konfliktusban".* Azonban nem az USA üzent hadat Németországnak, illetve Japánnak, hanem Japán és Németország az USA-nak, így a szerződési kötelezettség Magyarországra jogilag nem vonatkozott.

46 Barcza: *Diplomataemlékeim...* II. köt. 37.

Természetesen Magyarország 1941–1944 közötti politikáját nem csak a mértéktelenség és koncepciótlanság jellemezte. Horthynak, Bárdossynak, illetve Kállay Miklós miniszterelnöknek voltak kifejezetten jó döntései is. Ide tartozik az újabb zsidótörvények elszabotálása,[47] vagy magyar megszálló csapatok Balkánra küldésének a bunyevácok,[48] illetve a délvidéki szerb lakosság teljes elűzésének[49] elmaradása. Az őrült, ámde meg nem valósított ötletekre minden bizonnyal Werth Henrik tette fel a koronát, amikor a miniszterelnöknek írt 1941. augusztus 19-i emlékiratában a Kárpát-medence összes nemzetiségének, több mint nyolcmillió embernek a kitelepítését reális politikai programnak nevezte, és ennek végrehajtása érdekében szorgalmazta a honvédség teljes bevetését a németek oldalán.[50]

Belegondolni is rossz abba, hogy milyen mértékben terhelte volna meg a magyar–szerb, illetve magyar–horvát viszonyt, amennyiben magyar katonák is részt vettek volna a partizánellenes hadműveletekben, és még nehezebben képzelhető el, hogy mit jelentett volna, ha ennek a tömeges elűzési tervnek a végrehajtását akár csak részletekben megkezdik. Pozitív szereplőként ismét érdemes megemlíteni Bárdossy Lászlót, aki még a hadiállapot deklarálása után is vissza tudott térni egy ideig ahhoz a politikai vonalhoz, amelynek lényege a minél kevesebb koncesszió megtétele volt. El tudta érni a Gyorshadtest hazahozatalát, és 1941 októberében szó szerint közölte Dietrich von Jagow budapesti német követtel, hogy „a magyar kormánynak csapatok felajánlása nem állt és most sem áll [sic!] szándékában".[51] Amennyiben a német fél ezt szeretné, akkor diplomáciai úton terjessze elő kérését. 1941. november 26-án Bárdossy Ribbentrop német külügyminiszterrel majd Hitlerrel is tárgyalt. Szinte szemtelenségnek értékelhető, hogy Ribbentrop külföldi rádióadók hallgatásának betiltását vetette fel, ezt azzal a nyilvánvaló valótlansággal

47 Részletekre lásd Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Budapest, 2016, Jelenkor, 504–515.

48 DIMK V. kötet, 815. számú irat, 1150–1151. oldal. Ugyanerre utalt Erdmannsdorff követ jelentésében 1941. július 9-én. *Wilhelmstrasse,* 421. számú irat, 600. oldal.

49 Lásd *Wilhelmstrasse,* 396. számú irat, 581. oldal; 406. számú irat, 589–590. oldal.

50 *Horthy Miklós titkos iratai.* Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Negyedik kiadás. Budapest, 1972, Kossuth, 306.

51 *Wilhelmstrasse,* 451. számú irat, 623. oldal. Nem sokkal később, immár német kérésre, a honvédség csekélyebb megszálló erők kiküldéséről döntött.

ütötte el, hogy ez felesleges, mert „az ellenséges propagandát az események mindig megcáfolják".[52] Az, hogy a tárgyalás során Ribbentrop kéréseit a magyar export növelésére elegánsan vissza tudta utasítani, szintén Bárdossy mellett szól. Az pedig, hogy képes volt 1941. december 2-án kijelenteni az őt meglátogató Hans Frank lengyelországi főkormányzónak, hogy szándékában áll „lemondani" a galíciai területekről, bátor gesztus volt részéről, hiszen ezzel Horthy akaratával is szembement.

A magyar politika mozgástere tehát szűkült ugyan, de döntési lehetőségei még 1944. október 15-én is maradtak. Az, hogy ezeket a lehetőségeket hogyan használta ki, hely hiányában itt részletesen nem kerülhet részletes kifejtésre.[53] Azt azonban érdemes leszögezni, hogy a kormányzó még 1944. október 15-én is rendelkezett azzal a lehetőséggel, hogy úgy fordul szembe a németekkel, hogy ennek tényét és tartalmát egyértelművé teszi a magyar lakosság előtt. Vagy azzal, hogy elutazva az 1. magyar hadsereghez, arra támaszkodva jelenti be a fegyverszünetet, vagy azzal, hogy katonai esküjéhez és soha le nem tett, ámde 1944. október 16-án csak jelmeznek használt egyenruhájához méltóan vállalja a fegyveres harcot, és adott esetben a hősi halált – amit tisztjeitől egyébként teljesen természetesnek véve mindig el is várt. Amennyiben ezek valamelyike megtörtént volna, akkor azokra az eseményekre sem kerülhetett volna abban a formában sor, amit e tanulmány utolsó fejezete tárgyal. A magyar honvédség sokkal nagyobb mértékben is felbomolhatott vagy átállhatott volna, ez pedig alapjaiban rengette volna meg a német hadvezetést is.

Az előző fejezetben már említettem, hogy minden jel szerint a magyar tábornoki kar többsége lelkesebben hitt a német győzelemben, mint maguk a német tábornokok. A helyzetfelismerési különbség a villámháború elakadása után egyre nagyobb szakadékot nyitott a két katonai elit között. Halder vezérezredestől kezdve hosszú azoknak a német stratégáknak a sora, akik a kezdeti hurráoptimista elképzeléseik feladására kényszerültek – és ennek környezetükben hangot is adtak. Tevékenységük végül az 1944. július 20-i merénylethez vezetett, amelyet Erwin Rommeltől kezdve számos prominens tiszt helyeselt. Ehhez képest a magyar tábornoki karban ilyen pálfordulások kevésbé ismertek. Talán csak Vörös János vezérezredes említhető meg, aki lelkes németbarátból 1944 októ-

52 *Wilhelmstrasse,* 454. számú irat, 629. oldal.

53 Részletekre lásd Ungváry Krisztián: *A kormányzó és felelőssége.* Budapest, 2020, Jaffa, 80–100.

berére el tudott jutni a háború értelmetlenségének belátásáig. Ekkor azonban már késő volt.

3. Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges?

A főcímben is jelzett kérdésre részben egyértelmű válasz adható: Magyarország nem volt utolsó csatlós. Hozzá kell tennünk, hogy az „utolsó csatlós" minősítés nem történelmi, hanem politikai kategória. A kifejezés elterjesztésének kétes érdeme Andics Erzsébetet illeti, aki ezt, mint a „horthyzmussal" kapcsolatos vádat már egy 1945-ben megjelent brosúrájában megírta. Revideálására pedig már 1983-ban részlegesen sor került, amikor Ránki György említett tanulmányában visszautasította azt a vádat, amely szerint Magyarország 1944. október 15. előtti teljesítményére ez a jelző használható volna, azt legfeljebb a Szálasi-rendszer esetében látta indokoltnak. Valójában azonban a kifejezés még ebben az esetben is félrevezető.

Diplomáciailag Magyarország pontosan ugyanaddig vett részt a második világháborúban a Harmadik Birodalom oldalán, mint a Vichy-féle Franciaország, Horvátország, a vasgárdista Románia vagy a salói Olasz Szociális Köztársaság, illetve a szlovák bábállam – ezek az országok ugyanis egészen a háború végéig rendelkeztek nácikkal kollaboráló politikai vezetéssel. Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy melyik szövetséges „ugrott ki" utoljára, akkor Horvátország az egyetlen, amelyre az „utolsó csatlós" elnevezés áll, itt ugyanis a régi államrend képviselői nem is kíséreltek meg átállást a korábbi ellenséghez – cserébe viszont létezett komoly horvát nemzetiségű harcosokból is álló antifasiszta partizánmozgalom, amelynek vezetője, Josip Broz Tito is horvát volt (ő egyébként már a Monarchia hadseregében is szolgált).

Amennyiben képzeletbeli versenyt rendeznénk abban, hogy a Harmadik Birodalom melyik szövetségese nevezhető vonakodóbbnak, ez nehezen lenne eldönthető. Az olasz, a francia, a román, szlovák és a magyar politika 1943-ig egyaránt mindent megtett annak érdekében, hogy a lehetőségek szerint minimalizálja a kizárólag német érdekek képviseletét. Ez a zsidóellenes intézkedések esetenkénti nyílt szabotálásától kezdve egészen a németeknek vonakodva nyújtott katonai segítségnyújtásig egyértelműen megállapítható. Horthy például Jány Gusztávnak, a 2. magyar

hadsereg parancsnokának nyomatékkal értésére adta, hogy „kíméld a magyar vért" – arra utalva ezzel, hogy a német szövetséges óhajai, illetve követelései sohasem lehetnek kizárólagosak egy magyar hadvezér számára.

Az „utolsó csatlós" igaztalan vádja mögött azonban létezik egy racionális mag. Ez leginkább Horthy Miklós politizálásában érhető tetten. Amint arra az előzőekben rámutattam, a kormányzó a magyar háborús szerepvállalás kapcsán akár napokon, sőt órákon belül többször is váltogatta álláspontját a túlteljesítő kardcsörtetés és a visszafogott semlegesség között. Ez az inkonzekvens, érzelemvezérelt politizálás egyúttal a teljes magyar katonai szerepvállalásra is rányomta bélyegét.

Magyarország 1944. márciusi megszállása után a magyar katonai szerepvállalás lehetőségei gyökeresen megváltoztak. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy az ország vezetése még ekkor is komoly mértékben tudta szabotálni a német követeléseket. A Magyar Királyi Honvédségnek korántsem mozgósították teljes állományát. Erre csak 1944 augusztusától került sor. A „Huba III" hadrendben szereplő, elméletileg 2 298 773 mozgósítható katonához képest 1944. május végére csak 834 439 katonát mozgósítottak, de ekkor ebből is csak 309 182 katona állt a fronton vagy a megszállt területeken.[54] Mindez csak a felszerelések hiányával nem magyarázható, hiszen 1944 augusztusától ez már nem jelentett akadályt – az addig visszatartott 10. és 13. gyaloghadosztály mellett hét póthadosztály, két pótdandár és egy pótezred, valamint számos egyéb alakulat került ekkor bevetésre. Német követelésekkel szemben a magyar kormány ahhoz sem járult hozzá, hogy az SS megszerezze a magyarországi német hadkötelesek többségét. Ahhoz képest, hogy az eredeti német követelés szerint 202 ezer főt szerettek volna besorozni a fegyveres SS-be, ebből a magyar kormány 71 ezer főt nem engedett besorozni! Ez a szám annak tükrében értékelendő, hogy a sorozásról szóló német–magyar államközi egyezményben a magyar állam az összlétszámnak csak 10,5%-át, azaz 21 ezer főt tarthatott volna vissza.

A „csatlós", illetve „vonakodó szövetséges" ellentétpár mögött részben a magyar katonai teljesítmény értékelésének problematikája is áll. Alapvető kérdés ugyanis, hogy a magyar háborús részvétel mennyire volt meghatározó a második világháború szempontjából. 1941-ben ennek

54 Az adatért Számvéber Norbertnek mondok köszönetet. Ezek a létszámok jelentős mennyiségű munkaszolgálatos századokat is tartalmaztak.

semmilyen jelentősége sem volt, és 1942–1943 között sem a magyar szerepvállalás volt az, ami stratégiai jelenőséggel bírt volna. Mindez azonban 1944 márciusától gyökeresen és radikálisan megváltozott. A német hadvezetésnek ekkor már nem volt lehetősége arra, hogy a fronton kialakult hatalmas lukat csapatokkal lezárja. Ez döntötte el Magyarország megszállásának időpontját is. Az 1. magyar hadsereg német érdekekért folytatott galíciai harcai ebből a szempontból nagy jelentőséggel bírtak. 1944. augusztus végétől pedig a magyar katonai szerepvállalás a Kárpát-medencében rövid időre ugyan, de meghatározó lett. Mindezt annak fényében kell értékelni, hogy német szempontból az év végére Magyarország vált a fő hadszíntérré, miközben 1944 végéig létszám és felszerelés tekintetében a Dél Hadseregcsoport alárendeltségében harckocsikat és rohamlövegeket leszámítva több magyar erő harcolt, mint német. A magyar katonai szerepvállalás ebben az időszakban már az olasz Salói Köztársaság hadseregének aktivitásánál is jóval fontosabb volt.

Mindez egyúttal azt is pontosan érzékelteti, hogy hol lehet feltételezni azt az időszakot, amikor Hitler egyszerűen már nem engedhette volna meg magának azt, hogy a magyar háborús részvételről lemondjon. 1941-ben egészen biztosan állítható, hogy erre komolyabb szüksége nem volt. A moszkvai csata hatására ez a helyzet változott, de az ezzel kapcsolatos alkudozás jellege (Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter 1942. januári budapesti látogatásán először majdnem a teljes magyar haderő bevetését kérte, ehhez képest azonban végül megelégedett a honvédség létszámának negyedével) mutatja, hogy a német fél még hajlott engedményekre és lehetett tárgyalni. Ugyanez tapasztalható egészen 1944 elejéig. Az újra és újra előhozott német követelések egy részét meg lehetett tagadni (példa erre a balkáni megszálló csapatok kiküldésének meghiúsulása), más része pedig még nem eredményezte a teljes magyar haderő bevetését. Azonban az is biztos, hogy a szovjet hadsereg megjelenése a Kárpátok előterében olyan körülmény volt, amely semmilyen módon sem tette volna lehetővé a semlegesség fenntartását – még akkor sem, ha valamilyen okból korábban elmaradt volna a hadba lépés.[55] A „tárgyalás" lehetősége ettől kezdve a hadszíntérré válásról és a háborús részvételről megszűnt, és az

55 Bethlen István miniszterelnök 1944-es emlékiratában maga is úgy vélekedett, hogy óvatos politizálással a háborúból eddig az időpontig lehetett volna kimaradni. Lásd Romsics Ignác szerk.: *Bethlen István emlékirata 1944*. Budapest, 1988, Zrínyi, 119.

a témakör, ahol egyáltalán német és magyar fél között tárgyalásra volt mód, rendkívül leszűkült. Elveszni azonban még egészen 1944 októberéig nem veszett el minden. Hiszen egészen a kiugrási kísérletig a magyar erők igen jelentős része tisztán magyar parancsnokság alatt harcolt. Hadműveleti jelleggel működtek a magyar hadsereg- és hadtestparancsnokságok és általában hadosztályszint alatt nem keverték össze a német és a magyar alakulatokat. Ráadásul az 1. magyar hadsereg 1944 augusztusa után szinte tisztán csak magyar seregtestekből állt: ez a körülmény egy rendes koalíciós hadviselésre emlékeztetett. Mindez a magyar fél számára rendkívüli, ki nem használt lehetőségeket is jelentett, egyúttal pedig minden irányba jelentős diplomáciai tárgyalási pozíciókat is biztosított: a német fél ugyanis nem volt abban a helyzetben, hogy ezen a helyzeten egyik pillanatról a másikra változtasson, a szovjet fél számára pedig egy, a korábbi szövetségessel akár esetleg szembefordulni is hajlandó intakt magyar haderő sokkal többet ért, mint egy szétvert honvédség. Ezt egyébként a szovjetek Romániával, illetve Erdéllyel kapcsolatos politikája is pontosan érzékelteti. Erdély kérdése ugyanis még a román kiugrás után sem dőlt el rögtön és véglegesen. Sztálin csak azután döntötte el a terület sorsát, hogy bebizonyosodott számára a magyar átállási kísérlet teljes kudarca.

A Magyar Királyi Honvédség részleges autonómiája a kiugrási kísérlet csődje után radikálisan megváltozott. A honvédség hadműveleti értelemben a német seregtestek beszállítójává degradálódott, a magyar felsőbb parancsnokságok hadműveleti feladatai megszűntek, és azokat német parancsnokságok vették át. A magyar katona ettől kezdve nem volt több, mint ágyútöltelék egy értelmetlen háborúban.

Az alábbi táblázat arra tesz kísérletet, hogy a fennmaradt heti állományjelentések és egyéb adatok alapján megadja a Kárpát-medencében bevetett német és magyar erők bizonyos kategóriákra vonatkozó mennyiségi adatait.[56] Mindez nem azonos a m. kir. honvédség teljes erejével, mivel bizonyos erők 1944 októberéig Lengyelországban tartózkodtak, az 5. tartalékhadosztály ráadásul csak 1945 elején csatlakozott a Kárpát-medencei főerőkhöz. A számítások kiindulópontja minden esetben a Dél Hadseregcsoport iratanyaga volt. Az adatok nem tekinthetőek teljesen

56 A kérdésre már korábban is végeztem számításokat, ezeket azonban ebben a táblázatban pontosítottam. A korábbi adatokra lásd Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005, Osiris, 352.

pontosnak, ráadásul a hadseregcsoport- és hadsereg-, illetve hadtestközvetlen erőket nem is tartalmazzák minden esetben. Ezen túlmenően az adatsorból hiányoznak bizonyos fegyvernemek, mint például a műszaki utászcsapatok, valamint a légvédelmi tüzérség, miközben a helyzet stabilitásához német és magyar oldalon ezek rendkívül nagy mértékben járultak hozzá – ráadásul a Wehrmacht rendkívül komoly erejű légvédelmi tüzérséggel rendelkezett. A német–magyar erők közötti viszonyt azonban a táblázat adatai így is érzékeltetik. Nehézséget elsősorban a jelentésekben szereplő „gyalogzászlóalj" fogalma okoz, mert ez teljes feltöltés esetén 1250 fős élelmezési és 500 fős harcoslétszámot is jelenthetett, miközben a gyakorlatban sokszor előfordultak 50-100 fős harcoslétszámmal rendelkező zászlóaljak is (az ilyenekből kettőt számoltunk egynek).[57] A tüzérütegek általában négylöveges egységeket jelentettek.

Meg kell említeni azt is, hogy a harcoló és a nem harcoló erők aránya a német és a magyar hadseregben teljesen eltérő volt. A Magyar Királyi Honvédség alig volt gépesített, ezért az ellátóegységeinek létszáma sokkal nagyobb élőerővel látta el azt a feladatot, mint a német hadsereg. Igen jelentős volt a munkaszolgálatos egységek létszáma is. Emellett a parancsnokságok a háború elhúzódásával egyre inkább rászoktak arra, hogy kisebb erőket jelentsenek, mint amivel valójában rendelkeztek. Ez részben a harci morál csökkenésével, részben pedig a rendszeresen eltúlzott feladatokkal is összefüggött. Elvileg a honvédség 2,3 millió potenciálisan behívható hadkötelessel rendelkezett. 1944. május végén ebből 834 439 főt hívtak már be. Az összlétszám 1944 augusztus végén minden bizonnyal meghaladta az egymillió főt, a mögöttes alakulatokkal pedig még 1945 elején a budapesti erők nélkül is félmillió körül mozgott. Ezzel a magyar háborús részvétel legalább akkora jelentőséggel bírt a német hadvezetés szempontjából, mint a salói Olasz Szociális Köztársaság csapatainak teljesítménye.

A magyar háborús szerepvállalás értékelését rendkívül megnehezíti, hogy magyar hadműveleti iratok csak rendkívül töredékesen állnak rendelkezésre, a szintén hiányos német iratanyag pedig komoly forráskritikával értelmezhető csak. Német szempontból ugyanis a magyar szövetséges tagadhatatlanul kisebb harcértékét rendszeresen a kudarcok

57 A kimutatás egyúttal a lovasosztályokat is zászlóaljnak feleltette meg, de nem tartalmazza a be nem vetett, tehát hátországi, felállítás és kiképzés alatt lévő egységek számát.

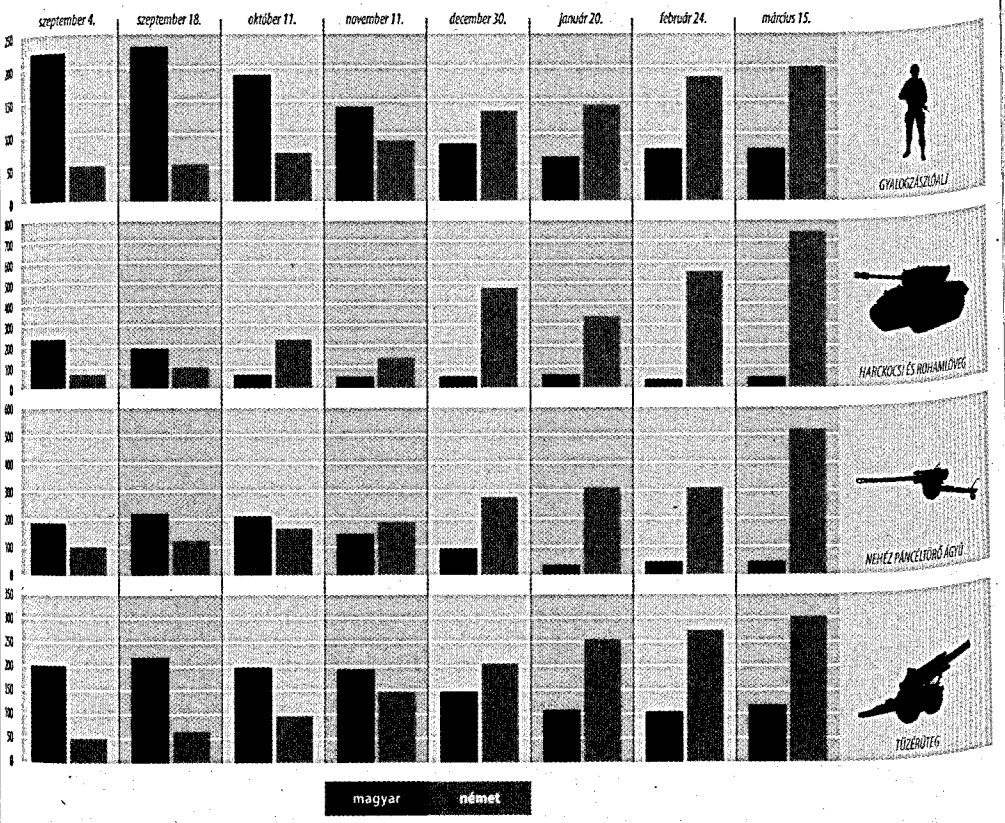

szinte kizárólagos magyarázatára használták. Mindez elfedi azt, hogy a magyar katonai szerepvállalás 1944 szeptemberében a Kárpát-medencében abszolút meghatározó volt és ezt követően sem jelentéktelenedett el egészen 1945 márciusáig. Igaz ugyan, hogy német segítség nélkül a magyar csapatok sem tudtak volna sokáig sikerrel védekezni a Vörös Hadsereggel szemben. Az állítás azonban fordítva is igaz: a német hadsereg sem lett volna képes arra, hogy önerőből tartani tudja a frontot, vagy akár csak szervezetten visszavonuljon. Románia kiugrása után a keleti front déli szakaszán majdnem 600 kilométer hosszú arcvonalon gyakorlatilag csak német csapattöredékek maradtak, akik maguk is bekerítésbe kerültek volna, ha a honvédség nem lép be mellettük a harcba. A Harmadik Birodalom ugyan még 1944 őszén is rendelkezett stratégiai tartalékokkal, azonban az is bizonyos, hogy a front stabilizálására nem lett volna esélye sem az osztrák határ előtt akkor, ha csak saját erőire kell támaszkodnia, illetve ha a sorsdöntő 1944. szeptemberi hónapban a honvédség nem

támogatja harcait. Ezt követően természetesen a magyar katonai teljesítmény értéke rohamosan csökkent. A debreceni páncéloscsata, Budapest ostroma és a felmentési kísérletek, valamint az egyéb hadműveletek már alapvetően a német hadosztályok harcairól szóltak, és ezekben a magyar részvétel jelentősége egyre csekélyebb volt. Jelentéktelennek azonban még a háború végén sem nevezhető.

Érdemes ismét összehasonlítani az olasz és a magyar katonai teljesítmény jelentőségét. Az olasz fronton nem lett volna különösebb jelentősége annak, hogy az arcvonal Róma előtt vagy mögött, esetleg az Alpok előterében húzódik. Ezzel szemben a magyar hadszíntérnek perdöntő jelentősége volt, mivel 1944 nyarától kezdve a Harmadik Birodalom üzemanyag-szükségletének zömét már innen fedezték. Ezt Hitler tudta a legjobban, aki 1944 szeptemberétől a szabaddá tehető csapatainak zömét épp a magyar hadszíntérre küldte. A teljes Kárpát-medence hadszíntérré válása és a magyar olajmezők feladása biztosan lerövidítette volna a háborút. Az, hogy ez nem így történt, részben az ide irányított, egyre komolyabb német erősítéseknek, részben pedig a honvédség 1944. szeptember–október közötti szerepvállalásának eredménye volt. Utóbbi pedig szervesen összefüggött azzal, ahogyan Horthy Miklós kormányzó a kiugrási kísérletet megszervezte. Horthy határozottabb és egyértelműbb szembefordulása esetén a honvédség még jobban szétesett volna és a magyar hadszíntér még kevésbé lett volna tartható.

A magyar szerepvállalás fontosságát a szovjet veszteségi adatok is alátámasztják. A Kárpát-medence területén harcoló német–magyar és szovjet–román[58] csapatok veszteségeit összegezve a következő adatsorhoz jutunk (lásd a következő oldalon a grafikát).

Az adatok szovjet–román veszteségeknél pontosnak tekinthetőek,[59] a német csapatok esetében az időszak zömére szintén viszonylag szabatos adatok állnak rendelkezésre. A magyar veszteségeket illetően azonban

58 A Kárpát-medencében 1944 novemberétől bolgár csapatok is harcoltak, az ő veszteségeiket a táblázat nem tartalmazza. A bolgár hadsereg teljes háborús vesztesége 31 910 főt tett ki, ennek zöme azonban nem a magyar hadszíntéren, hanem a Balkánon visszavonuló német–horvát csapatokkal szemben keletkezett.

59 A szovjet adatsor csak 1945 áprilisára nem teljes, itt a 3. Ukrán Front esetében becslésekre támaszkodtam. Az összes többi adat az egyes frontok állományjelentésében a pamjaty naroda oldalon lelhető fel. A román adatok átengedéséért Mihai Ungureanunak mondok köszönetet. Utóbbiakat lásd *Armata română în al Doilea Război Mondial (1941–1945).* Dicţionar (ediţia a II-a, revăzută şi adăugită), Bucureşti, 2017, Editura Enciclopedică, 444–447.

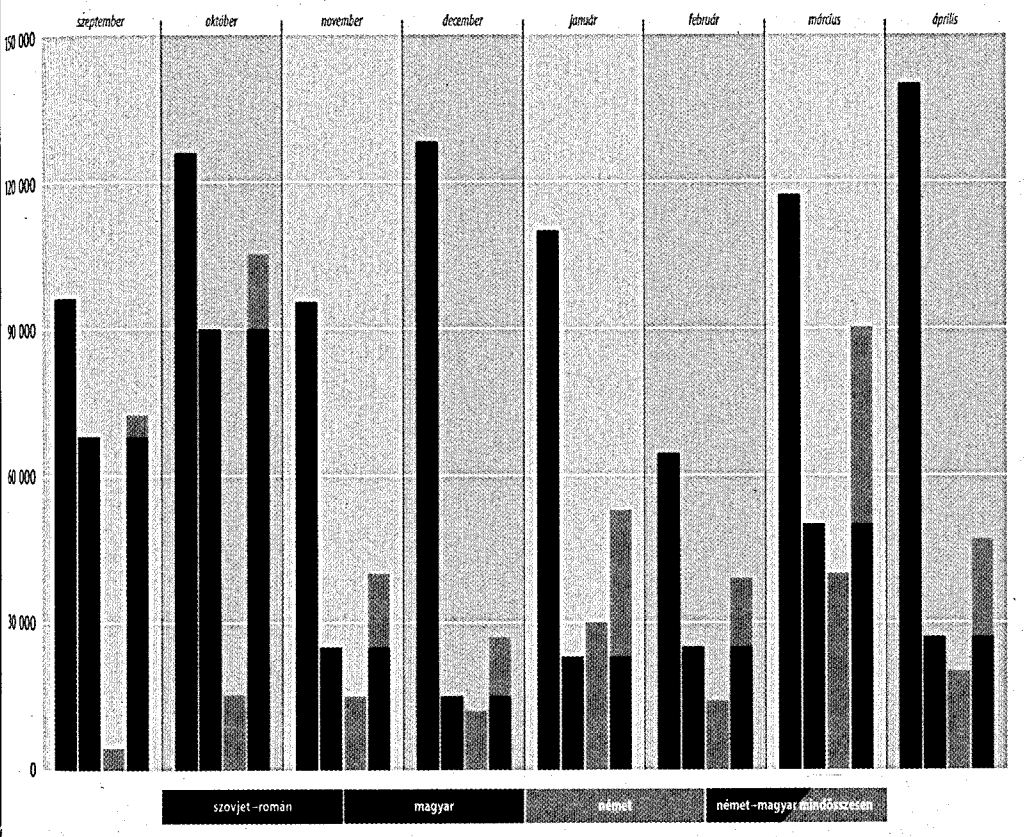

minden esetben becslésekre van szükség. Ezeket rendkívül megnehezíti, hogy nehéz elválasztani azokat a veszteségeket, amelyek nem harc közben keletkeztek (szökés, lemaradás) azoktól, amelyek a harcokkal függnek össze. A magyar veszteségeknek rendkívül jelentős része viszont épp a szökésekből és a passzív ellenállásból származott. Ez a budapesti védősereg létszámviszonyain eléggé pontosan megállapítható, de hasonló a helyzet az 1944. szeptember–október közötti veszteségekkel is. Ekkor, az erdélyi és kelet-magyarországi visszavonulás során százezres nagyságrendet is elérhetett az alakulatuktól lemaradók száma. A veszteségek számítására a szovjet hadifogolyadatok sem alkalmasak, mivel a szovjetek rengeteg esetben hurcoltak el civileket katonai fogolyként. Az alábbi táblázat az átállók, civil ruhába öltözők és katonaszökevények adatait nem tartalmazza. Csak azokat tünteti fel veszteségnek, akik fegyveres harc során elestek, megsebesültek vagy fogságba estek.

Az adatok igencsak elgondolkodtatóak. 323 ezer magyar és 150 ezer német katona került a Kárpát-medencében veszteséglistára, de ezzel szemben a szovjet–román veszteségek ennek majdnem dupláját tették ki. Az arányok minden bizonnyal még jobban torzulnának, ha csak a halottak számát vizsgálnánk. Erről sajnos német–magyar relációban nem rendelkezünk megbízható statisztikai adatokkal, azonban azok a részadatok, amelyek ismertek, arra engednek következtetni, hogy a magyar veszteségnek nagyságrendekkel nagyobb része volt hadifogoly és kisebb része halott, mint a németnek.[60]

A számokból az is látható, hogy a Vörös Hadsereg és a szövetséges román erők veszteségei a Kárpát-medencében szinte minden hónapban elérték vagy kissé meg is haladták a százezer főt! Az összveszteség a bolgár áldozatokkal együtt már az egymilliót is elérhette. 1989 előtt a magyar és a szovjet hadtörténetírás csak a mai határokon belüli veszteségeket számolta a magyarországi hadműveletekhez (az Orosz Föderáció történetírása sem változtatott ezen). Ezt a számítást azonban sem politikai, sem katonai szempontok nem indokolják. A Kárpát-medence hadműveletei nem különíthetőek el azokra az akciókra, amelyek csak a mai államhatáron belül folytak, ezért ez a tanulmány a magyar honvédség harcainak összességét vizsgálja.

Szovjet szempontból a leginkább veszteségteljes hónapnak 1944 októbere bizonyul, de ez sem volt sokkal több, mint az ezt megelőző vagy követő időszak veszteségei. Mindez egyszerre két fontos megállapítást is bizonyít: az egyik az, hogy egy ideig döntően magyar fegyverek is igen fájdalmas veszteségeket tudtak okozni a szovjeteknek. Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy a szovjet hadviselés elképesztően pazarlóan működött. A háború utolsó két hónapjában a magyar honvédség harci morálja rendkívül meggyengült és a szovjet vezetés a németekkel szemben is fölényes anyagi és élőerő-túlerővel rendelkezett. Mással, mint az emberéletre egyáltalán tekintettel nem lévő parancsnoki hozzáállással az 1945. március–áprilisi kiemelkedő veszteségek aligha magyarázhatóak.

60 Ezt a Dél Hadseregcsoport 1944. szeptember–október közti veszteségei is mutatják, de ugyanez látható Budapest német védői létszámviszonyainak változásában is egészen a kitörési kísérlet kezdetéig.

4. Utószó

Ez a tanulmány alapvetően mozgásterekről és felelősségekről szólt. Érdemes röviden végigvenni, hogy a benne szereplő politikusok és katonák mit is ismertek el utólag saját felelősségükből.

Horthy emlékirataiban magát megtévesztett és tehetetlen politikusnak állította be, személyes felelősségéből semmit sem ismert el, memoárjában pedig alapvető tényeket is letagadott. Hasonlóan jártak el a háború katonai felelősei is. Werth Henrik semmilyen politikai szerepet sem vállalt, és a menekülést sem kísérelte meg, bár módja lett volna rá. Budapesten esett fogságba, távollétében a Népbíróságok halálra ítélték, 1952-ben szovjet fogságban hunyt el. Bartha Károly 1945-ben Nyugatra emigrált, és Linzben hunyt el 1967-ben. Ehhez képest a realitások talaján járó Szombathelyi Ferencet először a Gestapo, majd a kommunista rendőrség tartóztatta le. Koncepciós perben először életfogytiglanra ítélték, majd törvénytelenül kiadták Jugoszláviának és kivégezték. A magyar politikában fehér hollóként Bárdossy László volt az egyetlen, aki ténylegesen elvállalta a háborúért a felelősséget – ezen belül olyasmiért is, amiért valójában nem ő felelt.[61] Minden bizonnyal ebben a gesztusában az is vezethette, hogy koncepciós felhangokkal terhelt pere nem személyének, hanem magának a „Horthy-rendszernek" szólt. Az utolsó szó jogán nem kért kegyelmet, sem a kormányzót, sem a katonai vezetést nem hibáztatta. Politikája csődjét legkésőbb akkor kellett tapasztalnia, amikor megdőlt az a feltételezése, hogy ő még mindig csak a kisebbik rosszat jelenti, mert őt csak nagyobb németbarát követheti a miniszterelnöki székben. Kállay Miklós kinevezése és miniszteri működése még a második világháború kényszerpályáin is bizonyíték arra, hogy volt komoly mozgástér.

61 Bárdossy a sorsdöntő június 22-i és 26-i Minisztertanácsi jegyzőkönyvet csak lemondása után adta át Bárczy Istvánnak, aki a Bárdossy-perben észrevételezte, hogy azokat a miniszterelnök átstilizálta: Bárdossy tárgyalásán ezt elismerte, és hozzáfűzte azt is, hogy az általa eszközölt változtatások rá nézve terhelőek. Az ügyre lásd Jaszovszky: *Bűnös...* 133–135.; valamint Pritz Pál már említett tanulmányát és a történeti tények alapján írt életrajzát. Uő: *Bárdossy László. Élet-kép sorozat.* Budapest, 2001, Elektra Kiadóház.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

SZÁMVÉBER NORBERT

A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban

A Szovjetunióval szembeni hadiállapot beállásának kérdése

Magyarország második világháborús katonai részvételét 1941. június 26-tól alighanem senki sem számítja, mert az csupán a kassai légitámadás időpontja, de semmiképpen sem a Szovjetunió magyar megtámadásáé. A magyar katonai válasz repülőcsapatok által június 27-én, szárazföldi erőkkel pedig csak június 28-tól történt meg.

Ungváry Krisztiánnal ellentétben én kutatásaim során találkoztam a magyar vezérkar vizsgálatával a kassai légitámadással kapcsolatban, noha az valóban nem állapította meg egyértelműen a támadó repülőgépek nemzetiségét.

Itt szeretnék rámutatni arra, hogy a magyar haderő felvonulása az akkori szovjet–magyar határra nem június 26–28. között történt meg, hanem egy hosszabb folyamat eredményeként. Így egyetértek Ungváry Krisztiánnal abban, hogy a magyar támadás megindításának eldöntése rögtönzött, következetlen és átgondolatlan volt.

A szakirodalom zöme egyébként az 1941. áprilisi Jugoszlávia elleni magyar katonai akcióhoz köti Magyarország második világháborús katonai részvételét, nem pedig a Szovjetunió elleni támadáshoz.

A hadba lépés szükségszerűségével kapcsolatban Finnországot példaként felhozni megítélésem szerint nem szerencsés. Finnországnak ugyanis Magyarországtól eltérő geostratégiai környezetben kellett döntéseket hoznia. A Szovjetuniót leszámítva nem volt jelentősebb területi vitája

egyik szomszédos országgal sem, és éppen emiatt nem kényszerült rá, hogy a végletekig keresse a németek kegyét, vagy csatlakozzék Németország szövetségi rendszeréhez, nehogy lemaradjon szomszédjai mögött.

Bulgária szintén nem jó példa, mivel a szovjet csapatok 1944-ben úgy szállták meg az országot, hogy korábban egyetlen bolgár katona sem harcolt a Szovjetunió ellen.

Magyarország támadó szándékú hadba lépése véleményem szerint a hazánkkal feszült viszonyban álló szomszédos országok (legfőképpen Románia) Szovjetunió elleni katonai szerepvállalásának elmaradása esetén nagy valószínűséggel nem így következik be, de bizonyosan nem az 1941. június 26-i légitámadásokra hivatkozva.

Utolsó csatlós vagy vonakodó szövetséges kérdése

Az 1944. nyári magyar katonai létszámviszonyokkal kapcsolatban az alábbi megjegyzéseket tartom szükségesnek.

1944. május végi hivatalos adatok szerint a Magyar Királyi Honvédségben egymilliónál kevesebb volt a tényleges katonai szolgálatot teljesítők és a beosztott (behívott) tartalékosok együttes létszáma (tényleges tiszt: 18 186 fő, tartalékos tiszt: 21 970 fő, tényleges legénység: 306 443 fő, tartalékos legénység: 487 840 fő; mindösszesen: 834 439 fő.[1]

A magyar haderő 1944. évi igénybevételének vizsgálatakor megítélésem szerint nem a „Szabolcs" hadrendből kellene kiindulni. Ebben a hadrendben Ungváry Krisztián állításával szemben nem három hadsereg, csak egyetlen tábori hadsereg szerepelt, négy hadtesttel. Másrészt 1944 nyarán szerintem még a „Huba III" hadrend volt érvényben, csak már megkezdték a „Szabolcs" hadrendre való áttérést, amely elsősorban az új fegyverrendszerek (például puskagránátvető, MG 42, Flak 8,8 cm, Pak 7,5 cm, 12 cm-es aknavető, 15 cm-es rakéta-sorozatvető, Zrínyi II rohamtarack stb.) hadrendbe beillesztésében öltött testet. A „Szabolcs" hadrend, ahogy a Huba is, békehadrend volt. A hadi („M") hadrend teljesen más létszámokat és katonai szervezeteket tartalmazott, így a békehadrendek önmagukban nem alkalmasak a katonai igénybevétel elemzésére.

1 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), m. kir. Honvédelmi Minisztérium iratai, Létszámhelyzet 1944. május hóról (1. ny. osztály szám nélküli irata).

A már idézett 1944. május végi HM-adatok szerint több mint 309 000 fő már hadműveleti területen volt, további 253 000 fő mozgósított alakulatokban a határon belül, további 272 000 fő pedig hátországi béke- vagy pótalakulatokban szolgált. Ezek alapján az 1944. május végén katonai szolgálatot teljesítő magyarok 37%-a (tehát nem Ungváry Krisztián által megadott 25%) volt hadműveleti területen, további 30%-a pedig már mozgósított alakulatokban szolgált a határokon belül.

A dokumentum szerint (HM 1. ny. oszt., 1944. május végi állapot) a magyar 1. hadseregnél 206 285 fő szolgált, a II. tartalékhadtestnél (megszállók) pedig 102 897 fő.

A galíciai hadszíntéren bevetett magyar 1. hadsereg alárendeltségében is volt egy német hadtest (a XI.) és több önálló (közöttük fontos páncélos- és páncélvadász-) alakulat az 1944. áprilisi támadás során. Így ez a magyar hadműveleti seregtest nem kizárólag magyar erőkkel tevékenykedett.

Véleményem szerint 1944 augusztusában már nem nőtt tovább jelentősen a Honvédség létszáma, mivel a pótalakulatban már 1944. május végén is több mint 270 000 fő szolgált. Szerintem ezeket mozgósítva álltak fel a tábori pótseregtestek és -csapattestek 1944 augusztusában. Ha ehhez hozzávesszük a magyar 1. hadsereg jelentős veszteségeit az 1944. július vége/augusztus eleje időszakban, akkor számomra nehéz belátni, hogyan érte volna el 1944 augusztusában a Honvédség aktív létszáma az egymillió katonát.

Ennek ellenére magam is úgy vélem, hogy a német haderővel szövetségben a legtöbb katonát mozgósító állam Magyarország volt. Fontos körülmény, hogy a legnagyobb magyar létszámot csak akkor mozgósították, amikor már a magyar határok közvetlen védelme (!) vált szükségessé 1944 márciusától. Ugyanakkor érdekes adalék, hogy a Szovjetunió népei is mintegy 800 000 (!) valódi önkéntest és „szükségből önkéntest" (szabadulni akaró volt szovjet hadifoglyot) adtak a Wehrmachtnak.

A Kárpát-medencében vívott harcokkal összefüggésben elkészült diagramban közölt magyar veszteségi adatok megítélésem szerint pusztán becslések. Hasonló a sejtésem a magyar tüzérségi lövegek mennyiségével kapcsolatban. Nem derült ki számomra, hogy a gyalogzászlóaljak számában szerepelnek-e a felderítő- és utászzászlóaljak, valamint a lovasosztályok is (a maguk nyilvántartott gyalogsági harcoslétszámával).

A zászlóaljak puszta mennyisége megítélésem szerint alapvetően semmit nem mond a gyalogsági harcoslétszámról, és még kevesebbet a valós harcértékről.

A magyar–német katonai erő-összehasonlítás módszereivel alapvetően nem értek egyet. A számszaki részt emiatt nem is vizsgáltam.

Megítélésem szerint teljesen téves pusztán a szervezeti elemek (gyalogzászlóaljak vagy tüzérütegek) számszerű összehasonlítása a (harcos-) létszám, a tűzerő (űrméret, tűzgyorsaság), a kiképzettség, az ellátási rendszer, a harci szellem és a harci tapasztalat figyelembevétele nélkül.

Kétséges számomra az is, hogy Ungváry Krisztián a német lovasosztályokat, a rendőr-, területvédelmi és riadózászlóaljakat is beleszámolta-e a zászlóaljak közé, illetve a tüzérütegek számában szerepelnek-e az önálló (hadtest-, hadsereg- vagy fővezérség-közvetlen) tüzéralakulatok ütegei is.

További kérdés, hogy a páncéltörő ágyúknál figyelembe vette-e Ungváry Krisztián a német önálló páncélvadászosztályokat és az erőd páncéltörő ágyús századokat.

Mi a helyzet a rendkívül nagy mennyiségű német és magyar légvédelmi tüzérséggel, amelyek német ágyúit hármas (légvédelmi, tábori tüzér, páncéltörő), gépágyúit ugyancsak hármas (légvédelmi, szükség páncéltörő, „szuper" nehéz géppuska) feladattal is alkalmazták a németek és a magyarok is?

A forrásként kínálkozó német heti állományjelentésekben csak akkor szerepelnek az önálló alakulatok (akkor sem mindig), ha éppen egy-egy hadosztály, dandár vagy ezeknek megfelelő erejű harccsoport alárendeltségében vannak. Ha hadtest-, hadsereg- vagy hadseregcsoport-közvetlenekként tevékenykednek, akkor legfeljebb a *Heerestruppenübersicht*ben szerepelhetnek, de az pedig messze nincs meg minden hétről.

A német légvédelmi tüzérség véleményem szerint a második világháborús német katonai harcérték, a harci teljesítmény egyik alappillére. Kihagyni bármiféle általános erőszámvetésből igen torzító következményekkel járhat.

Nem azt állítom, hogy Ungváry Krisztián táblázatos bemutatása haszontalan, csupán azt, hogy az véleményem szerint nem tükrözi a Kárpát-medencében vívott harcok során megtestesített magyar és német valós harcértéket, így ez alapján nem ítélhető meg az ottani magyar katonai részvétel jelentősége és valódi súlya.

A veszteségi diagramból hiányoznak a bolgár adatok 1945. január–április között.

1944. augusztus vége és 1945. április közepe között véleményem szerint Arad 1944. szeptember közepén végrehajtott visszafoglalását és az ottani halogató harcokat a hónap végéig (nevezzük szovjet mintára „aradi hadműveletnek") leszámítva nem zajlott olyan hadművelet a Kárpát-medencében, amelyben a magyar csapatok a németeket meghaladó mértékben, vagy csatadöntő módon vették volna ki részüket a harcokból. Ez szerintem a székelyföldi/erdélyi, alföldi és kárpátaljai harcokra is igaz, tehát az 1944. október 16. előtti időszakra.

Ahogy korábban is írtam, a magyar meghatározottságú időszakot kizárólag az aradi hadműveletre fogadom el. Noha a német csatarepülőgépek támogatása nélkül ott sem boldogultak volna a magyarok, szárazföldi német erők nélkül foglalták vissza Aradot és vívtak halogató harcot a szovjet 53. hadsereggel szemben szeptember végéig. Az 1944. szeptemberi tordai csata teljesen más: ott a német „Kessel" zárókötelék, majd a 23. páncéloshadosztály beavatkozása nélkül a magyar védelem napok alatt összeomlott volna. Székelyföldön pedig szinte csak azok a völgyzárak tartottak ki hosszabb ideig, ahova német alakulatok vonultak vissza román területről.

A magam részéről rendkívül találónak tartom Tömöry Jenő vezérkari ezredes szavait, aki 1944. szeptember 30-án meglátogatta a német 128. páncélgránátos-ezred parancsnokát Püspökfürdőn berendezett harcálláspontján:

„Itt ismét megállapítottam azt, amit már a 13. hadosztálynál[2] *a Kárpátokban is megtettem, hogy tudni illik a németek 'profik' a hadviselésben, és nemcsak mi, hanem Európa többi nemzetei is amatőrök vagyunk mellettük.*

A német hadsereg rettenetes veszteségei ellenére (ami a hitleri hadvezetés hibája és nem a német katonáé!) még ma, az egész világ ellen vívott háború 6. esztendejében, a gyenge ellátás, az állandó és pihenés nélküli harc, a már kétéves állandó visszavonulás és a mind jobban szenvedő és nélkülöző hátország befolyása ellenére is, a középső és alsó vezetés még

2 Tömöry vezérkari ezredes korábban a m. kir. 13. honvéd gyaloghadosztály gyalogsági parancsnoka volt.

mindig kifogástalanul működik! A törzsek mindenütt az arra való emberekből vannak összeállítva, akik nem csak pontosan ismerik, de el is látják kötelességeiket. A kiadott parancsok a legkétségbeejtőbb helyzetekben is végrehajtatnak, ha eredményre nem vezetnek is. A nálunk szokásos sopánkodás, a helyzetről kért beteges tájékoztatási mánia, a nemtörődömség és a felelőtlenség itt ismeretlen fogalmak. Kapkodás, idegeskedés nincs! A háború életmóddá lett és az egyéni életet nem értékelik túl a nemzet rovására. Igaz, hogy rendelkeznek is mindazokkal az eszközökkel, amik a vezetéshez nélkülözhetetlenek! Híradó eszközeik mindig működnek, a mieink soha! Viszont az is igaz, hogy a német híradós nem ismeri a forgó áram rejtelmeit, az utász nem tud négyzetgyököt vonni és tüzér nem versenylovas, de a maga szakmáját mindenki pontosan ismeri és a reá bízott eszközöket kezelni tudja. Hogy a 12. tartalékhadosztály létszámának felét nem kitevő 23. német páncéloshadosztály mit csinált itt egypár óra alatt, azt a szétvert román ütegállások, a lekaszabolt kezelőlegénység és az elszórt fegyverek mutatják. Igaz, hogy a felszerelésük is a mai harcnak megfelelő!"[3]

A második világháborús magyar katonai szerepvállalás tényleges súlyát véleményem szerint csak akkor tudjuk tényleges összefüggéseiben vizsgálni, ha a magyar fegyveres erők 1938–1945 közötti harcértékét mennyiségi és minőségi téren is mérhető módon meg tudjuk állapítani és más haderőkkel azonos szempontrendszer szerint összehasonlítani. Példa lehet erre az izraeli Martin van Creveld professzor kiváló munkája, aki a második világháborús német és amerikai harcértéket vetette össze. Ehhez magyar viszonylatban szerintem egy hazai interdiszciplináris kutatócsoport kitartó, többéves munkája szükséges (például a néprajz, a polgári és katonapszichológia, valamint a hadtörténet kutatóinak összefogásával).

3 Tömöry Jenő: A m. kir. 4. póthadosztály és a m. kir. 12. tart. hadosztály Nagyvárad környéki harcai 1944. szeptember 19. – 1944. október 25. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), TGy 3347. szám. 12. oldal.

JOÓ ANDRÁS

Kísérlet a háborús részvétel következményeinek elhárítására – Kállay Miklósról, a mozgástérről és a „cseppfolyós" magyar határokról

Jól ismert a magyar részről bejelentett hadiállapottal kapcsolatos anekdota, amelyben Washingtonban, az amerikai elnök kérdései nyomán, Magyarországnak, a király nélküli királyságnak (élén a tenger nélküli tengernaggyal) a paradox helyzetét rövid válaszokban vázolja egy illetékes tisztviselő.[1] A történet a kávéházi fantázia szüleménye, de a Fehér Ház valóban, szó szerint nem tudott mit kezdeni a magyar, s egyébként a román vagy a bolgár hadüzenettel[2] sem, csupán konstatálta, hogy ezek az országok szuverén mozgásterüket elvesztették. Roosevelt elnök személyes utasítása volt, hogy hagyják válasz nélkül az említett országok hadiállapotra vonatkozó bejelentéseit.[3] Már nem Bárdossy László ült a miniszterelnöki székben, amikor 1942 tavaszán, egyébként az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió Hitler-ellenes koalíciójának ellentmondásoktól korántsem mentes megszilárdítása idején, ez a kérdés napirendre került. Washington számára a hadiállapot nyílt, demonstratív tudomásulvétele nem tűnt

1 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* 3. kiadás. Budapest, 2001, Osiris, 255., vö. Igor-Philip Matić: *Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik.* München, 2002, Oldenbourg, 194. A továbbiakban hivatkozást is tartalmazó lábjegyzettel csak jelentősebb, hangsúlyos tartalmi elemek esetében láttuk el a szöveget.

2 Itt, mint alább is, eltekintünk a *hadüzenet* kifejezés valós tartalmától, hiszen Magyarország a *hadiállapot beálltát* közölte, ami formális és tartalmi szempontból is eltér a szándékolt hadüzenettől, a következményeket illetően azonban különösebb jelentőséggel nem bírt már.

3 Paul D. Quinlan: *Clash over Romania: British and American Policies towards Romania, 1938–1947.* II. Oakland, California, 1977, American Romanian Academy of Arts an Sciences, 75–76.

sürgősnek, de a háború terheit Moszkva viselte, s Magyarország időközben a 2. hadsereget a keleti frontra küldte. Ebben az esetben is, akár a briteknél korábban, a szovjetek sürgették Washingtont (Churchill sokáig igyekezett Sztálint meggyőzni, hogy a hadiállapot deklarálása Németország kisebb szövetségeseivel szemben nem csupán felesleges, hanem a hadviselés szempontjából kifejezetten előnytelen is). Jogi értelemben csak 1942. június 5-én állt be végül a hadiállapot, kongresszusi döntés révén.

Horthyval kapcsolatban – akinek felelősségéről Ungváry Krisztián bőven ejtett szót – eszünkbe juthat Thomas Sakmyster *Admirális fehér lovon* című művének egy megállapítása is, eszerint a kormányzó magatartása az „álló óra analógiájával" írható le, amely legalább „naponta kétszer" mutatta a pontos időt is.[4] Az óramutató – véleményem szerint – jó helyen állt, mikor Horthy 1942. március elején elérte Bárdossy távozását és egy olyan kormányfő (Kállay Miklós) felkérését, akinek több esélye nyílt arra, hogy német háborús kudarc esetére menekülőutat biztosítson Magyarország számára. Mindez 1942 elején nem volt könnyű döntés, főleg, hogy különösebben alkalmas személyek nem is tolongtak a posztért.

Ekkor Németország – megtorpanása ellenére – óriási területeket uralt, így háborús agóniája nagyon hosszú ideig is eltarthatott. 1942 nyara után is elhúzódó, akár váratlan fordulatokkal járó konfliktusra lehetett még számítani. A szövetségesek tartós, sikeres és közös hadviselésére mérget venni ekkor nem lehetett. Az 1943-as esztendő viszont (és ez sem lényegtelen) már épp a háború előzőekben nem várt, gyors lezárásának a lehetőségét (vagy éppenséggel az illúzióját) vetette fel (különösen az év kora őszén).

Kállay koncepciójának lényege abban állt, hogy az angolszász hatalmaknak döntő szava lesz az ország sorsát illetően, de ez a helyzet lassan alakul majd ki. 1942. szeptember végén a lapszerkesztők értekezletén így fogalmazott: „Cseppfolyós állapotban van még a jövő ideológiája, éppúgy, mint határaink" (Bethlen István egyik kijelentését visszhangozta ezzel, aki szerint a cél emiatt: rezerválni minden erőt).[5] Az 1941-ig elért területgyarapodásra közben az „átmeneti" jelzőt okkal-joggal lehetett használni. 1942 nyarára elég világos lett az is, hogy Erdély kérdését a németek

4 Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Budapest, 2001, Helikon, 359.

5 Andorka (Rezső) Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig.* Budapest, 1978, Kossuth, 256.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944.* Budapest, 2008, Napvilág, 30.

sem tekintik lezártnak. Érdemes itt az előadó által említett 1941. júniusi Kristóffy-táviratra visszatérni. Igaza van Ungváry Krisztiánnak, hogy a Moszkvából érkező távirat tartalma jószerével senkit nem érdekelt Budapesten, aminek egyik magyarázata az is, hogy a Szovjetuniót nem tekintették szavahihető államnak. 1941. június 23-án Molotov tisztázni kívánta Magyarország viszonyát a német támadáshoz, a nevezetes távirat szövege szerint: a Szovjetuniónak „nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele". Eltekintve attól, hogy a hallgatás a nemzetközi politikában korántsem beleegyezés, Molotov politikai naplójának ide vonatkozó részében (amint arra Kolontári Attila munkája rávilágít) jövőre vonatkozó ígérettel nem találkozhatunk. Korábban Moszkva pillanatnyi érdekei (Besszarábia ügye) indokolták, hogy nyíltan ne rosszalja a magyar területgyarapítást. A magyarnál korábbi, román hadba lépés kapcsán, Molotov Románia nyugati határaira még burkolt utalást sem tett.[6] A magyar határok háború utáni alakulása már a hadba lépés előtt is felettébb bizonytalan volt.

A Kállay-kormány regnálása sokkal előbb ért volna véget, ha nem áll mögötte tekintélye minden súlyával Horthy, aki teljes mértékben ráhagyatkozott miniszterelnökére abban a tekintetben, milyen titkos megállapodást hoz végül tető alá. Horthy a részletekről minden valószínűség szerint nem is akart tudni, Kállay legalábbis mélyebb lelkiismeret-furdalás nélkül mehetett akár a legmesszebbre anélkül, hogy a kormányzót tájékoztatta volna.

Kállay az ismert, 1943. szeptemberi, isztambuli magyar–brit titkos fegyverszüneti megállapodásról nem szólt Horthy előtt egyetlen szót sem a háború alatt, erről egy emigrációban írt levelében tett csak említést neki „most már bevallhatom" felvezetéssel. Ezt a vonalat (Veress László fiatal diplomatáét – az egyetlen politikailag igazán lényeges és szövetséges oldalról ilyennek el is ismert csatornát) jól titkolhatták, előttünk eddig ismert német forrásokban ugyanis nincsen nyoma, nem úgy, mint számos másodrangú, végül jelentéktelennek bizonyuló szálnak, vagy épp azoknak, amelyek az angolszászok hírszerzési területen tapasztalható fiaskói miatt jutottak Berlin tudomására.

6 Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, 2009, Napvilág, 343–344.

Magyarország a titkos diplomácia frontján átmeneti (de nem jelentéktelen) részsikereket könyvelhetett el, ezzel azonban mégsem fordíthatott az ország helyzetén, azért sem – mert a várakozásokkal ellentétben – sem a briteknek, sem az amerikaiaknak nem volt egyértelmű elképzelése Magyarországot illetően (akár egy fordulat valószínűségét, akár az országnak a jövendő szovjet érdekszférába sorolását tekintve – miközben például Románia gyorsabb átállását várták, s utóbbi országot már 1943-ban a szovjetek kompetenciájába tartozónak ítélték). A britek inkább szerették volna a saját érdekszférájukban látni hazánkat, mint a szovjetekében, de nem mindenáron.[7] Elsődlegesek pedig a hadviselés szempontjai maradtak.

Az angolszász erők megérkezésére alapozó elképzelés 1944 elejére lényegében elvesztette realitását, a további időnyerésre nem lehetett politikát építeni. A stockholmi követ, Ullein-Reviczky Antal február végén arra ösztönözte Kállayt, hogy amennyiben tovább manőverezni nem lehet, akkor „vigye kenyértörésre" a dolgokat. A követ helyzetösszegzésében a nemzetközi élet „legfontosabb kérdése" gyanánt aposztrofálta Oroszországot, majd sajnálkozott, hogy negyed évszázad alatt „összes kombinációnk" Oroszország „kihagyásával" formálódott, a „mi szempontunkból" Oroszország „nem létezett" – „most azonban – írta – itt van".[8]

Ebben a helyzetben a szakítás útján csak olyan kormányfő léphetett előre, aki a teljes német szövetséget egy csapásra maga mögött tudta volna hagyni. Erre csekély hajlandóság mutatkozott: a közeli német vereség tudatában is amolyan „muszkavezető" szerepnek tűnt ez. Emellett olyan forgatókönyvvel is számoltak (újabb Molotov–Ribbentrop mintájú lezárása a keleti frontnak), amely utólag már képtelennek tűnhet. Ghyczy Jenő külügyminiszter azt írta egy ízben, hogy ez a kérdés egyenesen a „hobbija".[9] 1944 tavaszán egy szovjet előretörést segítő kiugrás volt valóban reális, miközben az angol–amerikai erők még nem mutatkoztak a közelebbi láthatáron. Kállay lassanként tudomásul vette, szükséges lesz

7 Joó: *Kállay Miklós külpolitikája*... 69.

8 Idézi: Joó András: Titkos diplomácia és nemzeti sorskérdések: Ullein-Reviczky Antal. In *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor. Budapest, 2020, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 270. (Megjelenés alatt, tördelt korrektúra oldalszáma.)

9 Idézi: Joó András: „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető". Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44. In *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2016, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 187.

a szovjetekkel is kapcsolatba lépni. Elegendő időt kívánt azonban nyerni, míg a nyugati szövetséges offenzíva megindul – ez viszont együtt járhatott a németek felé tett engedményekkel és gesztusokkal, valamint az angolszász tárgyalások időleges befagyásával is. Az ország szuverenitását talán pár hétig, esetleg – nagyobb szerencsével – még egy-két hónapig is fenn lehetett volna tartani, de azt a már irreális és „idilli" béke szigete állapotot aligha, amelyben az angolszászok nem bombázták Magyarországot.

Lényeges itt, hogy Ungváry Krisztián előadásában hangsúlyosan utalt a magyar alakulatok helyzetére a Kárpátok előterében 1944 elején, egy igen kritikus időszakban, hátuk mögött az 1. magyar hadsereggel, amelynek jelentősége hirtelen megnőtt, miként az egész országterületé is. 1944. február végén Magyarország instabil elemmé vált, amellyel Hitlernek gyorsan és határozottan kellett foglalkoznia, a megszállás március legvégére tervezett időpontját így előre is hozták.

Az „utolsó vagy vonakodó csatlós" kifejezések eltérő jelentéstartalommal bírhatnak aszerint, hogy miképp ítéljük meg például a legitimitás, illetve a fennmaradó szuverenitás kérdését 1944-ben. Kállay szerint például – aki miniszterelnöknek tekintette magát 1945-ben is – minden legitim kormányzás megszűnt 1944. március 19. után. A hivatali folytonosság gondolatát Kállay már lefektette 1944. júliusi, a Sztójay-kormánnyal szakító (disszidens) diplomaták részére, Svájcba kijuttatott levelében, amelyben – miközben hangsúlyozta, hogy minden törvénytelen, ami 1944 márciusa után történt – mégis legitim államfőnek tekintette Horthyt, akinek a történtek után a „megtorlás" is feladata lesz.[10] Ebben a megközelítésben (főleg, ha a megszállás tényét sikerül demonstratív módon kihasználni) Magyarországot kvázi a náci Németország utolsó áldozatának is fel lehetett volna tüntetni – a további történések azonban ehhez egyáltalán nem nyújtottak alapot.

Kállay 1944. február–március során számolhatott még több forgatókönyvvel is, így például akár a front gyors összeomlásával a Kárpátok előterében, melyet már ekkor követhetett Románia kiugrása és a teljes szovjet dominancia egész térségünk felett, talán 1944 őszére. A kormányfő az ország német megszállására is számított, de bízott benne, hogy Magyarország legitim kormányzati tényezőinek, akár még az államfőnek is, sikerül idővel valamiképp kihasználni a változó helyzetet és esetleg külföldre is távozni, vagy ott emigráns képviselet létrehozását előmozdítani. Utóbbira a svájci, nagy értékű aranyalap létrehívásával Kállay az előkészületeket megtette, a felkért kezelőket (például Bakách-Bessenyey György és Wettstein János követeket) pedig ennek megfelelően igazította el.[11]

Az angolszász hatalmak és a nevükben viszonylag autonóm módon Magyarországgal tárgyaló személyek nem voltak összhangban egymással, elsődleges volt a hírszerzés és a szabotázs, a különleges hadműveletek. Magyarországot 1944 elejéiig egyértelműen brit illetékességi területnek ítélték (főleg azért, mert ők bővebb, érdemi hálózattal bírtak, továbbá a szövetségesek katonai kompetenciáinak akkori elosztása szerint is). A brit SOE *(Special Operations Executive)* kezdett hazánknak nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mivel – az előzetes várakozások dacára – a Balkánon (Románia, Bulgária) általában elég eredménytelen maradt.

Magyarország bombázását 1944. március 19. után is egy darabig felfüggesztették még, így az angol–amerikai szövetségesek gépei nem kaptak zöld jelzést magyarországi célpontok támadására, mert a korábban titkos csatornákon át létrejött politikai kapcsolatoktól eredményt vártak még ekkor is. (Februárban Budapest ugyan megjelent már kijelölt célpontként, de március 22-én az illetékes szövetséges főparancsnok, Henry Maitland Wilson tábornok egyelőre nem engedélyezett támadó akciókat.)[12]

1944 márciusa szinte bizonyosan korai lett volna az elrugaszkodásra, a megszállás pedig (katonai okokból) mindenképp (még a tavasz vége előtt) bekövetkezik. Mondhatni Galeazzo Cianónak, Mussolini egykori külügyminiszterének az egyik 1942. januári feljegyzésébe foglalt mondata „teljesedett be" végül: „Mégis bizonyos, hogy Magyarország végig kitart a tengely mellett, a számos morális fenntartás és kényelmetlenség ellenére, amelyek manapság a magyar népet zavarják."[13]

10 Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakách-Bessenyey György volt svájci magyar követnek, 1944. július 14. A stanfordi Hoover Institute archívumának 80030-8.33 jelzetű dokumentuma. közreadja: Bán D. András. *Mozgó Világ*, 1995/12., 79.

11 Joó András: „Gstaad 6.9.99." – A svájci, úgynevezett Kállay-féle aranyalap létrejöttének és kezelésének problémái – dokumentumok Wettstein János hagyatékából. In *Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények*, Budapest, 2018, 684–686.

12 Richard G. Davies: *Bombing the European Axis Powers. A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945*, 318.

13 Réti György: Egy méltatlanul elfeledett olasz történészről. *Századok*, 2006/1. sz. [Dokumentumok] 16. sz. 248.

Élve ismét az említett, álló óra analógiájával Horthy esetében, 1944 tavaszán a mutató sajnos nem állt jó helyen. A kormányzó (a miniszterelnök tanácsa ellenére) végzetes döntést hozott azzal, hogy eleget tett Hitler Klessheimbe szóló meghívásának. A megszállás így maximálisan a német terveknek és érdekeknek megfelelően zajlott le. Az új helyzetből Magyarország nem kovácsolhatott szerényebb politikai tőkét sem a szövetségesek előtt. A tanácstalanság és a sodródás vált meghatározóvá. Dessewffy Gyula (Kállay szabolcsi földije, akivel az emigrációban jó kapcsolatban maradtak) felidézte emlékírásában a megszállás előestéjén Kállaynál tett látogatásakor elhangzott szavakat: „Kegyetlenül szidta a németeket! Tiltakozásom, tanácsom ellenére Horthy eleget tett Hitler meghívásának: és Klessheimbe utazott. A kormányzó azt hiszi, képes lesz Hitlert észhez téríteni és rábírni, hogy a magyar csapatokat a Kárpátok védelmére hazaengedje."[14] A következő napok az ország sorsát megpecsételték.

14 Dessewffy Gyula: *Tanúvallomás*. Budapest, 1997, AGROINFORM Kiadóház, 67.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

PETŐ ANDREA
Kovácsné

A Horthy-korszak és főleg a második világháború története nem a Kovácsnék története. Pedig egy Kovácsné kitűnik a sorból. Ez a Kovács Istvánné akkor került elő kutatásomban, amikor 1996-ban elkezdtem a szélsőjobboldali női politizálással foglalkozni, és az Országos Levéltár katalógusában megtaláltam az 1932-ben alapított Magyar Nők Pártja rendkívül vázlatos anyagát. A Horthy-rendszer nőknek szóló „konzervatív ajánlata" – azaz, hogy a nők ugyan kicsit tanulhatnak, de főleg anyák legyenek – eddigre már egyértelmű kudarcot vallott. Ennek oka az általános elszegényedés miatti fokozott női munkavállalás kényszere volt. Mind a szociáldemokraták, mind pedig a szélsőjobb egyre határozottabban lépett fel a női munkavállalók védelme érdekében. Ez a munkavállalói világ igen távol állt a filmbeli *Meseautó* happy endes világától. Ezért fordított a Horthy-elit a nagy világválság után különös figyelmet a nők politikai mobilizációjára. Ennek a figyelemnek köszönhetően jött létre a külön női párt, amelynek elnöke dr. Kovács Istvánné lett.[1] Akkor és azóta is folyik a vita a politikai elemzők között arról, hogy szükséges és lehetséges-e egy társadalmi nemek szerinti ügy mentén politikailag mobilizálni a választókat. Ez a párt se volt egy sikertörténet. Több kísérletet tettem Kovács Istvánné életének megismerésére, de folyamatosan forráshiányba ütköztem, illetve a korszak férfi kutatóinak legyintésébe: „áh, ez nem volt fontos".

Az első magyarországi női párt felfedezésénél is nagyobb volt a meglepetésem, mikor kiderült, hogy a Baky–Jaross–Endre népbírósági perében

1 Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők*. Budapest, 2019, Jaffa.

a vád egy fontos tanúja nem volt más, mint maga dr. Kovács Istvánné. A perben betöltött szerepe azért érdekes, mert rámutat arra, milyen elméleti és módszertani következményekkel jár, ha a Horthy-korszak kutatása csak a férfi politikai elit, illetve a hadtörténet vizsgálatát jelenti. Kovácsné esete illusztrálja, hogy hogyan jönnek létre vakfoltok a történetírásban, melyek aztán meghatározzák, hogy mit látnak és így később mit láttatnak a történetírók a munkáikban.

Kovácsné nem szerepel sehol a Horthy-korszak történeti munkáiban. A nagy nyilvánosságot kapott népbírósági perben, illetve az azt megelőző nyomozásban senki se kérdőjelezte meg, hogy Kovácsné a kormányzó belső bizalmas köréhez tartozott. A társadalmi helyzetéből adódó informalitásnak voltak előnyei és korlátai. Előnye, hogy a nők a politikában az alternatív köztérben mozognak, és mivel nem tartoznak egyik korábban kialakult, szigorú elvek szerint működő intézményhez se, ezért kihasználják a szabadságot. Kovácsné is így tudott úgy kapcsolatokat kiépíteni és információkhoz jutni, ahogyan másnak nem ment volna a kormányzó rendkívül hierarchikus, német besúgókkal teli környezetében. A népbírósági tárgyaláson elmondta: „én mint nő, jobban be tudok furakodni bizonyos helyekre". És be is furakodott.[2] Ezekről a „furakodásairól" népbírósági vallomásai érdekes információkkal szolgálnak. Hátránya, hogy az informális hatalomról nem marad fenn a történészek számára forrás. Azt, hogy a népbírósági anyag különleges történeti forrás, nem kell külön hangsúlyozni.[3] Nyilván soha nem fogjuk megtudni, valójában mit mondott Horthy Kovácsnénak négyszemközt, és azt sem, volt-e a vallomása előtt közvetlen vagy közvetett politikai nyomásnak kitéve a vádhatóság által. De azt el kell ismerni, hogy nem kevés kockázatot vállalt Kovácsné azzal, hogy Horthy belső bizalmasaként jelent meg a népbíróságon 1945–1946 fordulóján.

A népbírósági kihallgatás kezdete már jelezte, hogy Kovácsnénak meg kell küzdenie a hiteles visszaemlékező helyéért. Azért a helyért, amely minden férfinak, akár háborús bűnös vádlott, akár tanú, automatikusan megadatott. És a helyért, amelyet még ma sem foglalhat el a történetírásban.

2 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 72.

3 Barna Ildikó – Pető Andrea: *Politikai igazságszolgáltatás a második világháború után Budapesten*. Budapest, 2012, Gondolat.

A kihallgatása így kezdődött:

„Elnök: Foglalkozása?

Kovácsné: Egyetemi tanár felesége.

Elnök: Háztartásbeli."[4]

A háztartásbelivé degradált Kovácsnénak később se volt könnyű dolga, mert a védelem ügyvédjei egyszerűen megkérdőjelezték értelmi képességeit, miközben azt – és ez fontos! –, hogy Horthy közvetlen bizalmas környezetébe tartozott volna, nem kérdőjelezték meg.

Kovácsné szerepe a korábbi hiedelmekkel szemben több szempontból fontos a második világháborúban.

Először is a Horthy felelősségét megkérdőjelező történetírás később azokat az érveket használja, melyeket Kovácsné a népbírósági tárgyaláson elmondott. Azaz Kovácsné szerint Jaross Horthyt félrevezette, akit Horthy a „németek emberének"[5] nevezett. Szintén Horthy „szadista gazembereknek" nevezte előtte Bakyt és Endrét.[6]

A fordulópontot, a budapesti zsidóság deportálásának megállítását is Kovácsné vallomása szerint neki, Kovácsnénak köszönhetjük. Horthy felkérésére utánajárt, mi az igazság a zsidók deportálása ügyében. Megnézte a szegedi deportálást, amelynek folyamatát az autóban ülő Endre napszemüvegben személyesen felügyelte. A talpraesett nő megpróbált bejutni a téglagyárba azzal a rendkívül veszélyes történettel, hogy egy ott fogva tartott orvosnak szeretne hálaajándékot adni. Itt, a szegedi útján meginterjúvolta a deportálásokban aktív szerepet játszó egyenruhás férfiakat. Ekkor kottyantotta el neki egy csendőr alezredes, hogy 6000 vagont gyűjtöttek össze Óbudán a budapesti zsidók deportálására és Eichmann is megjelent, akinek a csendőr alezredes szerint „óriási gyakorlata" van a tervezett műveletben.[7] Kovácsné személyesen látja, hogyan verik agyon puskatussal az öreg és beteg zsidókat.[8] Igazából az bántotta, hogy miért fényképezik ezeket a jeleneteket, mert „ezzel a magyar nemzet jó hírét sértik".[9] A szegedi tényfeltáró út után jelenti tapasztalatait a kormányzónak. Míg Ravasz László 12 napig vár egy audienciára, Kovácsnénak – úgy

4 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 67.

5 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 69

6 ÁBTL 3.1. 9-V 79802-3, 283.

7 ÁBTL 3.1. 9-V 79802-3, 284.

8 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 74.

9 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 74.

tűnik – szabad bejárása volt a kormányzóhoz. Miután délután háromkor elmondta mit látott, öt órakor már utasította Horthy Jarosst és Ferenczyt, hogy a vagonokat vigyék el Budapestről. Hogy Horthy személyes füle és szeme volt-e Kovácsné, azt valószínűleg ketten tudták: Horthy és Kovácsné. Horthy naplójában ezt az epizódot nem említi, de a napló a jövőnek szánt Horthy-képet kívánta bemutatni, és ebben Kovácsnénak nem volt helye.

Kovácsné harmadik történelmi szerepe, hogy 280 kivételezést intézett el, mert Horthy állítólag azt mondta neki: „minden rendes ember kérvényét vigyem el neki [Horthynak – *P. A.*], mert minél több embert meg tud menteni, annál jobban tudja az ország érdekeit védeni".[10]

Negyedszer pedig ő volt az, aki szerinte az amerikai elnök által közvetlenül Magyarországra küldött „svéd urat, a neve nem jut az eszembe" és a Vöröskeresztet bevonta a budapesti zsidóság megmentésébe.[11] Jelen volt, amikor Horthy kormányzó „azt mondta ennek a svéd úrnak, hogy nyugodjon meg, semmiképpen nem engedi a budapesti zsidóság deportálását". A Horthyval való találkozó után pedig Kovácsné a „svéd urat" elvitte Sztójayhoz, a külügyminiszterhez és Jarosshoz. Jaross persze megígérte neki, hogy írásba adja, hogy az Országos Vöröskereszt vezetősége felügyelheti a csillagos házakat. Jaross tudta, hogy az idő a legfontosabb tényező, és 12 napig húzta az időt, majd közölte, hogy ugyanúgy deportálni fogják a budapestieket, mint a vidékieket.[12] 1945 végén, mikor Wallenberg hollétéről nem lehetett semmit tudni, különösen bátor lépés volt Kovácsnétól, hogy belemondta az eset iránt kevéssé érdeklődő népbíróság jegyzőkönyvébe ezt a történetet. Igaz, Wallenberg nevének említése nélkül. Később a kérdés, hogy Wallenberg járt-e Horthynál, külön fejezetet kapott Ember Mária könyvében.[13] Ember szerint a megsemmisült audiencianapló adhatna végső bizonyítékot arra, hogy valóban megtörtént-e találkozó, és teszem hozzá, hogy volt-e benne Kovácsnénak valami szerepe. Ha valóban megtörtént a találkozó, akkor az legkevésbé az audiencianaplóban volt benne.

10 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 77.

11 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 80.

12 ÁBTL 3.1. 9-V 79 802/4, 80.

13 Ember Mária: *Wallenberg Budapesten.* Budapest, 2000, Városháza, 65–70. Köszönet Klacsmann Borbála segítségéért, aki felhívta erre a figyelmemet.

A népbírósági források különleges források. A népbíró vasakarattal fojtotta többször Kovácsnéba a szót, pedig szívesen részletezte volna tovább talpraesettségét és a kormányzó, valamint a humánus értékek iránti elkötelezettségét bizonyító szegedi kalandját. De a népbíró csak arra volt kíváncsi, hogy a vádlottakról ki, mikor, hol és mit mondott és tudott, és ezen állítását hogyan tudja pontosan igazolni. Kovácsné nem érdekelte a népbíróságot, ahogy a „svéd úr" sem.

A kirendelt védő Prohászka Károly volt, aki Vergiliusból idézett, de beszédében le „Kovács Kálmánnézte" Kovács Istvánnét. Ő volt az egyetlen tanú a per alatt, akit arra se méltattak, hogy a pontos nevét megjegyezzék, sőt még úgy is megpróbálták ellehetetleníteni, hogy azt állították, nőként biztos nem beszélhetett neki Horthy fontos ügyekről. „...a kormányzó akkoriban Magyarország legelső polgára volt és nem hiszem, hogy a kormányzó dr. Kovács Kálmánné előtt, ami a politikában egyáltalán nem szerepelt ilyen kitételt használt volna, de nem hiszem, hogy mással szemben is általában ilyen erős kifejezést [„szadista bérenc" – *P. A.*] használt volna... Dr. Kovács Kálmánné azóta sok emberrel beszélt, elmondta egyiknek is, másiknak is, egyik is tett és másik is tett hozzá valami megjegyzést, végül úgy összekeverte a dolgokat, hogy azt hiszi, hogy úgy történt, ahogy elmondta".[14] Tehát Kovácsné konfabulált, és ami még rosszabb: ezt minden érdek nélkül tette. A népbírósági eskü alatt tett vallomása nem volt tét nélküli. Ahogy az sem, hogy beismerjük, Kovácsné története nélkül se a Horthy-korszak, se a második világháború története sem teljes.

14 ÁBTL 3.1. 9-V 79802-3, 336.

Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő?

ELNÖK: ROMSICS IGNÁC

TURBUCZ DÁVID

Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő?[1]

Amennyiben arról a kérdésről, hogy Horthy Miklós „honmentő" vagy „honvesztő" volt-e, reprezentatív közvélemény-kutatásra kerülne sor, eltérő válaszok születnének. Lennének válaszadók, akik szerint – az 1919 és 1944 közötti Horthy-kultusz egyik fő üzenete értelmében – „honmentő" volt. Mások – az 1945 és 1989 közötti kommunista propaganda interpretációjával összhangban – ennek ellenkezőjét állítanák. A kizárólag pozitív és negatív vélemények propagandisztikus túlzások, amelyeket a politikai meggyőződés és/vagy az alapvető ismeretek hiánya eredményez. Feltételezem, hogy a kiegyensúlyozottságra törekvés jegyében olyan válaszok is lennének, amelyek – különböző arányban – a két említett álláspont egyes elemeit ötvöznék.[2] Azok, akik szerint a történelem egyes alakjait kiegyensúlyozottságra törekedve, egyszerre empatikusan és kritikusan szükséges vizsgálni, azt mondanák, hogy Horthy Miklós „honmentő" és „honvesztő" sem volt. Én legalábbis – a történettudomány alapvető szabályainak megfelelően – ezt a választ adnám, ha a közvélemény-kutatók megkérdeznének.[3]

1 Az előadás megtartásához szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 128 500 azonosító számú „Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus között. Horthy Miklós 1919–1931" című, NKFI alapból megvalósuló projekt keretében valósult meg.

2 Horthy Miklós megítélésének történetéhez lásd Romsics Ignác: Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, 2007/10. sz. 3–32.; Turbucz Dávid: Kultusz és ellenkultusz. *Mozgó Világ*, 2012/8–9. sz. 19–26.

3 Ennek megfelelően jártam el a Horthy Miklósról szóló tudományos ismeretterjesztő életrajz megírásakor is. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2011, Napvilág Kiadó. Erre a kötetre – az egyszerűség kedvéért – a továbbiakban már nem hivatkozom.

Előadásomban Horthy Miklós fővezéri és kormányzói tevékenységének azon aspektusairól lesz szó, amelyek összefüggnek ezzel a kérdéssel. Amellett érvelek tehát, hogy egyik sem volt, mivel sosem egyetlen ember érdeme, ha egy válságperiódus után talpra tud állni egy ország, ahogyan sosem egyetlen ember felelőssége, ha ennek ellenkezője történik. A sikerek és kudarcok egy személyhez való kapcsolása ugyan ma is népszerű, mivel leegyszerűsíti a múlttal való szembenézést, azonban pont emiatt félrevezető és megalapozatlan válaszokat eredményez.

A következő oldalakon Horthy 1919 és 1944 közötti fővezéri és kormányzói tevékenységének azon aspektusairól lesz szó, amelyek relevánsak annak a kérdésnek a megválaszolása szempontjából, hogy „honmentő" és/vagy „országvesztő" volt-e.

A hatalomra kerülés körülményei

Horthy Miklós érdemi politikai szerepvállalása a bolsevik diktatúra bukását követően kezdődött, amikor függetlenedett a szegedi kormánytól és a szerveződő hadseregével átvonult a Dunántúlra.

Siófok székhellyel kezdte meg – a világháborúban a szárazföldi hadseregben szolgáló, megszállási tapasztalatokkal is rendelkező, jobboldali radikális környezetének tanácsai alapján – a hatalmának kiépítését. A nemzeti hadsereg ellenőrzése alatt álló területeken a budapesti kormány nem tudta érvényesíteni az akaratát. A Dunántúl katonai parancsnoka Horthy volt, aki a katonai kerületek és a vármegyék katonai parancsnokait irányította. Elviekben a politikai és a katonai hatóságok mellérendelt viszonyban álltak, a gyakorlatban azonban a katonai hatóságok dominanciája érvényesült. Így a hadseregszervezésre, a statáriumra és az internálásra, a katonai cenzúrára, a hírszerzésre és a propagandára vonatkozóan a fővezérség intézkedett a saját érdekeinek megfelelően.[4] Az 1919 augusztus

4 Ehhez lásd, bár az itt hivatkozott könyveket forráskritikával szükséges használni, Vargyai Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921).* Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege 1919–1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszilárdításában Magyarországon (1919. augusztus – 1921. július).* Budapest, 1973, Zrínyi Katonai Kiadó; Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922).* Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó.

közepét követő időszakkal kapcsolatban utalni kell a fehérterror jelenségére is, amelyről – mint számos egykorú, levéltári dokumentum és későbbi források alapján kijelenthető – Horthy tudott és szükségesnek is tartott a „rendteremtés" érdekében.[5]

A fővezér – a hadsereg hatalmi helyzete eredményeként is – az ország jövőjét meghatározó politikai szereplők egyike lett. A döntő tényező azonban nem a hadsereg szerepe, hanem a győztes hatalmak álláspontja volt. Az őket képviselő Szövetségesközi Katonai Misszió tagjaival és Sir Georg Clerk brit diplomatával Horthy meglehetősen jó kapcsolatot épített ki. Ez tudatos volt a részéről, mert belátta, hogy az antant támogatása szükséges az ország helyzetének stabilizálásához és saját hatalmának a megalapozásához is.[6] A megszálló román hadsereg kivonulása az antant nyomására valósult meg. Az így kiürített területekre a nemzeti hadsereg vonult be. A fővezér 1919 végén, 1920 elején arra tett javaslatot a Katonai Misszión, hogy az antant autoritása alatt katonai diktatúra épüljön ki az országban. A javaslata azonban nem kapott támogatást, amit tudomásul is vett. Azt azonban nem ellenezték a győztes hatalmak, hogy kormányzó legyen.[7] Az, hogy Horthy Miklóst 1920. március 1-jén kormányzóvá választotta a nemzetgyűlés, több tényező eredménye volt. Ezek közül a legfontosabbnak az antant támogatása tekinthető. Emellett mögötte állt az egyetlen magyar katonai erő, a tanácsaidóra is hallgatva jól helyezkedett, jó döntéseket hozott. A terror, a katonai diktatúra bevezetésének lehetősége, a fenyegetettség érzése is befolyásolta a politikai pártokat, amikor arról döntöttek, hogy támogatják a megválasztását. Ugyan felmerült más jelöltek neve is, azonban érdemi választási lehetőség – az adott helyzetben – nem volt. Ez annak ellenére is helytálló, hogy a fővezér átlagosnak tekinthető képességekkel rendelkezett.[8] Politikai, jogi és közgazdasági ismeretei és tapasztalatai nem voltak, mert ezeket az

5 Romsics: Horthy-képeink… 7., 30.; Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945).* Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 71–74.; Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921).* Doktori (PhD-) disszertáció. Eger, 2018, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 178., 184–185.

6 Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Budapest, 2001, Helikon Kiadó, 37–52.

7 Pritz Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle,* 2011/1. sz. 127–139.

8 Sakmyster: i. m. 55–63.; Ormos: *Magyarország…* 67., 76–80.; Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945).* Budapest, 2006, Pannonica Kiadó, 17–18.; Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve.* Budapest, 1982, Gondolat, 83–85.

1882 és 1918 közötti haditengerészeti karrierje során esélye sem volt megszerezni.[9]

Összegzésképpen megállapítható, hogy Horthy fővezéri tevékenysége pozitívan és negatívan értékelhető elemeket egyaránt tartalmazott. Azonban nemcsak ő határozta meg az ország jövőjének alakulását, hanem az ellenforradalom más szereplői és az ország sorsát érdemben befolyásoló döntéseket meghozó győztes hatalmak is.[10]

IV. Károly visszatérési kísérletei

A király restaurációs kísérleteinek története ismert. A kormány és a kormányzó is az ország érdekeivel összhangban cselekedett, amikor tavasszal és ősszel is megakadályozta IV. Károly visszatérését a magyar trónra.[11] Ennek elsősorban nemzetközi okai voltak, ugyanis mind a győztes nagyhatalmak, mind pedig a szomszédos államok nem támogatták Károly visszatérését a hatalomba. A nemzetközi tényezőkön túl belpolitikai körülmények is befolyásolták a kormányzó és a kormány magatartását. Az államfő radikális jobboldali környezetét ugyanis szabad királyválasztók alkották és a nemzetgyűlésben is a szabad királyválasztó kisgazdák voltak többségben. Horthy a nyilatkozatait leszámítva, amelyeknek lényege szerint lojális a királyhoz, de annak személyéről jelenleg nem lehet döntést hozni, semmit sem tett a királykérdés megoldása érdekében. A Nagykövetek Konferenciájának 1920. február 2-i álláspontja ismeretében ráadásul különösebb kockázat nélkül biztosíthatta nyilvános és privát csatornákon keresztül

9 A szakirodalomban az az álláspont meghatározó, hogy Horthy Miklós kiváló haditengerésztiszt volt. E sorok írója is így mutatta be az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetében betöltött pályafutását a Napvilág Kiadónál megjelent, már hivatkozott könyvében. Azonban az újabb bécsi kutatásaim alapján ez az értékelés alapos átgondolásra szorul. Az elsődleges források alapján ugyanis mégsem állítható, hogy kiváló tengerésztiszt lett volna. Itt ennek részletes kifejtésére nincsen mód, de azt jelezni szükséges, hogy az 1882 és 1918 között átlagos, közepes kvalitásokkal és teljesítménnyel rendelkező tengerésztisztnek tekinthető.

10 Horthy Miklós fővezér tevékenységéről megjelenés alatt van egy tanulmányom, amely a releváns szakirodalom főbb megállapításai és az elsődleges források alapján mutatja be az 1919 augusztusa és 1920 márciusa közötti időszakot. A tanulmány előreláthatóan a *Történelmi Szemle* 2020. évi 3. számában fog megjelenni.

11 blonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 197–202.; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 192–198.

a királyt a hűségéről. Egy szempontból azonban a kormányzó felelősnek tekinthető IV. Károly visszatérési kísérleteiért: ugyanis nem tájékoztatta pontosan a királyt azokról a bel- és külpolitikai körülményekről, amelyek nem tették lehetővé a magyar trónra való visszatérését. Egy ilyen körültekintő tájékoztatás a király döntéseit befolyásolhatta volna.[12]

A bethleni konszolidáció

Azzal, hogy az antant elvárásaival összhangban 1920 elején nem vezetett be katonai diktatúrát, a fővezér megtette az első lépést a politikai konszolidáció felé. Kormányzóként Horthy feladta az addigi, jóval kiterjedtebb hatalmát. 1920 tavaszán ugyan még nem lehet konszolidált politikai viszonyokról beszélni, de megkezdődött az a folyamat, amely eredményeként egyre inkább az alkotmányos, választott intézmények hozták a döntéseket, miközben a hadseregé fokozatosan csökkent. Ennek során egyre több jogosítvány került át a kormányhoz, a nemzetgyűléshez és az igazságszolgáltatáshoz.[13]

Ez a folyamat Teleki Pál első miniszterelnöksége alatt folytatódott, majd Bethlen István volt az, aki azt befejezte. Ennek során a kormányzó fontos szerepet töltött be, mert támogatta a konszolidáció megvalósítását. Egy ideig azonban ez még nem volt magától értetődő, mivel Horthy a hozzá közel álló különítményeket védte és az 1920. és 1921. évi karácsonyi amnesztia is sokakat mentesített a fehérterror alatt elkövetett tetteik büntetése alól. 1921 és 1923 között azonban a kormányzó egyre inkább a Bethlen István nevéhez köthető konszolidációs politika támogatójává vált, amivel párhuzamosan eltávolodott a jobboldali radikális környezetétől. Ugyan nem szakadt meg közte és a radikálisok közötti kapcsolat, de háttérbe kerültek. Horthy ugyan meghallgatta őket, de már nem rájuk, hanem a kormányfő véleményére és javaslataira hallgatott. A konszolidáció elsősorban nem a kormányzó érdemének tekinthető, hanem a miniszterelnök és szakminiszterei sikereként értékelhető, mivel az nem az államfő politikája volt, a konkrét irány részleteit nem ő, hanem

12 Ormos Mária: *„Soha, amíg élek!". Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben.* Pécs, 1990, Pannónia Könyvek, 21–28., 57–59.; Sakmyster: i. m. 67–70., 90–91.; Bencsik Gábor: *Horthy Miklós. A kormányzó és kora.* Budapest, 2001, Magyar Mercurius, 120.

13 Ehhez a folyamathoz lásd a 4. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

a kormányfő szabta meg. Horthy Miklós azután, hogy 1919 és 1921 között aktív szereplője volt a kormányzati politika alakításának, 1921 végét követően lassan hátrébb is húzódott. Emellett nem rendelkezett azokkal a képességekkel, amelyek szükségesek lettek volna a konszolidációs politika részleteinek meghatározásához. Horthynak – összegezve – a konszolidációban az volt a szerepe, hogy kinevezte Bethlent miniszterelnöknek, és a kormányfő politikáját a jobboldali radikálisokkal szemben egyértelműen a támogatásáról biztosította. Ez tekinthető a legjelentősebb államfői érdemének.[14]

A kormányzó gondolkodásmódjában és szerepfelfogásában az 1920-as évek első felében végbement változásokat jól érzékeltetik azok a kijelentések, amelyeket 1923. augusztus 21-én Kozma Miklósnak tett. Bethlen Istvánról ezt mondta: „azt hiszem, megtaláltam benne a legtehetségesebb embert, ki ma az ország kormányzására alkalmas". Majd kitért a fajvédők, személy szerint Gömbös Gyula értékelésére is. Kozma így összegezte az államfő álláspontját: „Érzelmileg úgy az antiszemita, mint a nacionalista politikát illetőleg teljesen velük érez, de ez csak keresztülcsillan azon sorok között, amit mond, egyébként pedig mondja azt, amin három szó után meglátszik a miniszterelnök igen nagy befolyása és hatása." Horthy Miklós a következőképpen foglalta össze kormányzói tevékenységének fő célját: „Ebben az országban rendnek kell lennie, és én rendet fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenkedés a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval."[15]

Gömbös Gyula miniszterelnöksége

Gömbös kormányfőként a parlamentárius intézményrendszerre épülő autoriter rendszer tekintélyelvű vonásait kívánta erősíteni. Érdemi változás a politikai rendszerben azonban nem történt, mert az országgyűlési választásokra, amelyen Gömbös el tudta érni, hogy a kormánypárti frakció

14 Sakmyster: i. m. 69–81., 122–139.; Püski: i. m. 20–25. A bethleni konszolidáció bemutatásához lásd Romsics Ignác Bethlen István-életrajzának releváns fejezeteit.

15 Kozma Miklós naplóját idézi Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. 1. köt. Budapest, 2000, PolgArt, 122–123.

többségét a támogatói alkossák, csak 1935-ben került sor. A belpolitikai jobbratolódás folyamata azonban akkor kezdődött.[16] Ennek ellenére a választások után sem tudta a miniszterelnök a politikai rendszert érintő törekvéseit végrehajtani. Megakadályozta ebben a betegsége, és az is, hogy a környezetében sem támogatta őt mindenki. Közülük kiemelhető a kormányzó, aki – a tanácsadóira hallgatva – döntött arról, hogy leváltja a kormányfőt. Ettől Gömbös gyógyíthatatlan betegsége miatt végül eltekintett.[17] Ebben az esetben sem lehet kizárólag a kormányzó szerepével magyarázni a gömbösi politika kudarcát. A kormányzó szembefordult a miniszterelnökkel, ez tény, de ebben másoknak – például Bethlen Istvánnak – is volt szerepe.[18]

Antiszemitizmus

Horthy Miklós államfői tevékenysége kapcsán nem megkerülhetők az antiszemita nézetei és azok a döntései, amelyek a magyar zsidóság életlehetőségeit, jogait végül pedig az életben maradási esélyeiket érintették.[19]

Horthy Miklós antiszemita nézetei kapcsán a Teleki Pálnak 1940 októberében írt leveléből érdemes idézni. Eszerint: „Ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal sohasem érintkeztem. Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidókezekben legyen. [...] Azonban [...] lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk. Én hirdettem talán először az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktalan megaláztatásokat, mikor még szükségünk van rájuk."[20]

16 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, 2018, Kronosz Kiadó, 281–495.

17 Sakmyster: i. m. 171–176., 182–183.

18 Romsics: *Bethlen...* 383–384.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, 2001, Vince Kiadó, 301–302., 304–305.

19 Erről részletesebben Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár*, 2012/5. sz. 51–64.

20 Szinai Miklós – Szűcs László s. a. rend., jegyz.: *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, 1962, Kossuth, 260.

A kormányzó ebben a levelében visszautalt a korszak elejére, magának tulajdonította az antiszemita politika megkezdését. Ezzel kapcsolatban azonban túlzott: ugyanis ennek nem a kezdeményezője volt, hanem sokkal inkább a befogadója és támogatója. Az viszont kétségtelen, hogy a korszak elején a radikálisabb antiszemiták közé tartozott. Idővel a nézetei mérséklődtek és szelektív antiszemitizmussá változtak. Ezt azt jelenti, hogy a nemzethűségük alapján különbséget tett a „jó" és a „rossz" zsidók között. Az idézetben „a zsidókkal sohasem érintkeztem" állítás azt jelenti, hogy a „jó" zsidókat (bankárokat, gazdasági vezetőket, színészeket, művészeket stb.) nem is tekintette zsidónak, hanem becsületes, tisztességes magyar embereknek. Velük személyes kapcsolatban volt, a zsidósággal kapcsolatos előítéleteit nem vonatkoztatta rájuk. A „rossz" zsidók közé – a kormányzó szóhasználata szerint – a „lázadó kommunista zsidók" és a galíciai „söpredék" tartoztak, akik nem integrálódtak a magyar társadalomba, a társadalom szegényebb rétegeihez tartoztak és nem hoztak hasznot a magyar nemzetnek. A szelektív antiszemitizmus mellett, mint látható, nézeteinek fontos eleme volt a fokozatos jogkorlátozás. Ugyan a zsidóellenes törvényeket nem ő kezdeményezte, de támogatta, elfogadta a zsidóság jogait korlátozó, diszkriminatív jogszabályokat. Az 1937-ben megerősített halasztó erejű vétójogával nem élt. A zsidóság fizikai megsemmisítésével azonban már nem tudott azonosulni.[21]

A magyar zsidóság 1919 és 1944 közötti sorsát illetően nehezen vitatható a kormányzó felelőssége, de szintén nem lehet erről kizárólag az ő személyére koncentrálva beszélni.

A területi revízió

Horthy Miklós, mint közismert, egyértelműen támogatta a területi revíziót célzó külpolitikát. Az első és a második bécsi döntést megelőző tárgyalásokban nem vett részt, Magyarországot hivatásos diplomaták képviselték, akik a miniszterelnök és a Külügyminisztérium utasításai alapján tették a dolgukat. Nyilvánvalóan ezek az utasítások nem voltak ellentétben a kormányzó akaratával. Hasonló szerepet töltött be a kormányzó 1939 és 1941 tavaszán is, Kárpátalja és a Délvidék visszaszerzése esetében.[22]

Nem lehet tehát Magyarország kormányzóját „országgyarapítónak" tekinteni. Azért sem, mert a magyar állam nem rendelkezett önálló erővel a területi revízió végrehajtásához. Rá volt tehát szorulva a versailles-i békerendszerrel elégedetlen nagyhatalmak, a tengelyhatalmak, főként a náci Németország támogatására.[23] A magyar állam nem eszmei, ideológiai okokból, hanem Trianon revíziója érdekében működött együtt a náci politikai vezetéssel. Személy szerint a kormányzó nem tudott és nem is akart a nácizmussal azonosulni, magáról Hitlerről nem is volt pozitív a véleménye.[24] Az 1938 és 1941 közötti revíziós sikerek elsősorban Adolf Hitlernek és a magyar diplomácia előkészítő munkájának voltak köszönhetők. A kormányzónak ebben tehát lényegében nem volt szerepe. A propaganda – a visszatért városokba fehér lovon bevonuló kormányzó képével – azonban azt sugallta, hogy az ő érdemének tekinthető a területgyarapodás.[25] A területi revízió áraként Magyarország elköteleződött Németország irányába. Ez tekinthető a revízió árának. Ezzel összefüggésben a magyar állam mozgástere korlátozottabb lett, amihez a magyar politikai és katonai elit egyes döntéseivel, elsősorban az önmérséklet hiánya miatt, maga is hozzájárult. Ez elmondható a kormányzóról is.[26] Erre vonatkozóan a hadba lépést említeném példaként.

A hadba lépés körülményei

Magyarország hadba lépését illetően több kérdés is felvethető: például a június 26-i események rekonstruálása, kik hajtották végre a támadást, stb. Itt azonban kifejezetten a kormányzó szerepével foglalkozom.

21 Ehhez a témakörhöz lásd még Karsai László: Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok, valóság. *Beszélő*, 2007/3. sz. 72–91.; Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Budapest, 2020, Jaffa Kiadó, 101–122.

22 A rendelkezésre álló szakirodalomból lásd például Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó; Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken (1938–1945). Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, 2014, Jaffa Kiadó; Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó.

23 Pritz Pál: 20. századi magyar külpolitika. In uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Budapest, 2011, Magyar Történelmi Társulat, 38–44.

24 Sakmyster: i. m. 181–182., 200–208., 286., 288–289.

25 A kormányzó személye körüli vezérkultuszhoz lásd Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, 2015, MTA BTK TTI.

26 A Horthy-korszak külpolitikájához lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram.

Június 26-án, a Kassát ért bombatámadást és a rahói vonat elleni támadást követően az államfőt Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar Főnöke, és Bartha Károly honvédelmi miniszter arról tájékoztatta, hogy a támadást szovjet gépek hajtották végre. A megrögzötten antikommunista Horthy Miklós azonban bele sem gondolt abba, hogy milyen oka, érdeke fűződhetett ehhez a szovjeteknek. Ha alapos körültekintéssel mérlegelte volna a történteket, akkor rá kellett volna jönnie, hogy a Szovjetuniónak nem volt oka szándékos támadás végrehajtására. A kormányzó az incidenst mindenesetre háborús oknak nyilvánította, és néhány percen, de az is lehet, hogy néhány másodpercen belül – a kormányfővel történő egyeztetés nélkül – döntött arról, hogy válaszlépésre van szükség. Ennek eredményeként Magyarország hadviselő féllé vált.[27]

Hogyan értékelhető mindez? Egyrészt szükséges leszögezni, hogy geopolitikai okokból a Németország irányába egyre nagyobb mértékben elköteleződő Magyarország számára nem lett volna lehetőség kimaradni a második világháborúból. Horthy felelőssége – mivel ezt a döntés ő hozta meg – nem az, hogy az ország hadba lépett, hanem annak időzítése és módja. Ugyanis lehetett volna még várni, addig, amíg Hitler nem kezdi el követelni a magyar kormányzattól a magyar állam csatlakozását a keleti fronton zajló hadműveletekhez.[28] Okkal vethető fel tehát a kormányzó felelősségének kérdése, de ezt árnyalja, hogy ha Horthy Miklós akarta volna, akkor sem tudta volna elérni, hogy az ország kimaradjon a világháborúból. A kormányzó döntését illetően tehát nem az a lényeges, hogy valójában kik hajtották végre a június 26-i támadásokat, hanem az információ, amit a Honvéd Vezérkar Főnökétől és a honvédelmi minisztertől kapott. Ha az államfő az információt mérlegelte volna, akár rájöhetett volna arra is, hogy az 1920. évi XVII. tc. szerint a „közvetlen" és fenyegető" veszély nem állt fenn 1941 júniusának végén.

A német megszállás időszaka

1944. március 19-én a náci Németország megszállta a magyar állam területét. Mivel Horthy Miklós nem mondott le a kormányzói hivataláról, így a neve jogosan köthető össze a megszállást követő eseményekkel.[29] A március 19. és október 16. közötti időszak kapcsán kizárólag a magyar zsidóság sorsára és az átállási kísérlet kudarcára térek ki.

Azzal, hogy Horthy Miklós a helyén maradt, törvényesítette a megszállást, amivel hozzájárult a megszállási rendszer hatékony működtetéséhez, ahhoz, hogy a részleges elitcserén átesett államapparátus, a honvédség és a karhatalom kiszolgálja a németek igényeit, ahhoz, hogy megvalósuljon az ország gazdasági és katonai mozgósítása, illetve a vidéki zsidóság deportálása.[30] A kormányzó gyakorolta az államfői jogait (például: kinevezte az új kormányt, a németbarát főispánokat és államtitkárokat, eleget tett a reprezentatív funkciónak).[31] Egyedül a magyar zsidóság sorsával összefüggő döntésektől igyekezett távol maradni. Mivel már a megszállás előtt megtudta, hogy mi is a náci zsidópolitika lényege, így okkal számíthatott arra, hogy március 19-e után ez Magyarországon is érvényesülni fog. Mivel ezzel nem tudott azonosulni, így saját lelkiismerete megnyugtatása érdekében igyekezett ettől – amennyire lehetett – távol maradni. A deportálást az ország katonai és gazdasági mozgósításához hasonlóan a magyar állam szuverenitásának visszaszerzése érdekében szükséges rossznak tekintette. Az adott helyzetben nem tartotta elkerülhetőnek a zsidóság gettósítását és deportálását.[32] Emiatt a neve okkal köthető össze a népirtással, mert tekintélyével, pozíciójából következően jóváhagyta azt, ami 1944 tavaszán Magyarország területén történt. Horthy Miklós június végén – a nemzetközi tiltakozás és a romló katonai helyzet hatására – döntött a deportálások leállíttatásáról. Azonban ezt megtehette, de legalábbis

27 Ungváry: i. m. 65–80.; Sakmyster: i. m. 246–248.; Romsics Ignác: Magyar történeti problémák, 1900–1945. In uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 330–332.

28 Pritz: 20. századi... 43–44.

29 Felmerül a kérdés, hogy jó döntés volt-e a részéről, hogy nem mondott le. Úgy vélem, hogy a lemondás és a le nem mondás mellett is érdemben lehet érvelni. Ha lemondott volna, akkor az egy komoly jelzés lett volna a társadalom számára, már csak azért is, mert 1919 ősze óta Horthy a nemzet vezérének számított, még ha ennek tartalma és intenzitása a korszakban változott is. Feltehetően a kormány és a közigazgatás alacsonyabb hatásfokkal működött volna. Azonban Horthy nem mondott le, így ezzel és nem a „mi lett volna, ha..." kérdéssel kell foglalkozni.

30 Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* 1. köt. Budapest, 1997, Belvárosi Könyvkiadó, 381–382.

31 Sipos Péter: Horthy Miklós és Magyarország német megszállása. *História,* 1994/4. sz. 24.; Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege.* Budapest, 1990, Zrínyi Kiadó, 213–214.; Szakály Sándor: Elveszett önállóság. A megszállás forgatókönyve és megvalósítása. *Rubicon,* 2011/5. sz. 57–59.

32 Christan Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945.* Budapest, 2005, Noran, 204–208.

megpróbálhatta volna korábban is. Nem tette, miközben május és június folyamán a kormányzó pozíciója érdemben nem tért el a július eleji helyzettől. A kormányzó felelőssége kétségtelen, azonban a magyar kormány, a közigazgatás működtetői stb. is részesei voltak az akkor zajló gettósításnak és deportálásnak.[33]

Ami az átállási kísérletet illeti: a kormányzó csak szeptember végén járult hozzá, hogy fegyverszüneti delegáció utazzon Moszkvába. Az előzetes fegyverszünet megkötésére október 11-én került sor. Ez sikernek tekinthető, azonban a tartalmának megvalósítása, azaz a németekkel történő szembefordulás, már teljes kudarcot jelentett. Ugyanis nem került sor a szükséges politikai és katonai előkészületekre, az adott helyzetben indokolt parancsok és utasítások kiadására. Horthy megalapozatlanul bízott abban, hogy a tisztikar fenntartások nélkül követi a parancsait. A kormányzó környezete, akikben az államfő megbízhatott, elszigetelten tevékenykedett, a kormánnyal és a honvédséggel sem voltak meg a szükséges kapcsolatai. Az október 15-i államfői kiáltványban nem szerepelt az a tény, hogy az előzetes fegyverszünet megkötésére már sor került.[34]

Az átállási kísérlet kudarcát tehát több tényező okozta, nem lehet azt állítani, hogy az kizárólag rajta múlott. Emiatt szintén nem lehet Horthy Miklóst „honvesztőnek" nevezni, mert Magyarország háborús veresége nem csak az ő tevékenységével kapcsolható össze. Elegendő ismételten csak arra utalni, hogy Magyarország hadba lépése eleve nem volt elkerülhető. Azonban az, hogy hogyan is fejezi be a magyar állam a háborút, már a kormányzón is múlott.

Összegzés: Államférfi volt-e Horthy Miklós?

Végezetül, összegzés jelleggel, arra a kérdésre válaszolnék, hogy tekinthető-e álllamférfinak Horthy Miklós? Megítélésem szerint egyértelműen

33 Horthy Miklós döntéseinek hátteréhez, a felelősségéhez lásd a 19. jegyzetben már hivatkozott tanulmányomat. Emellett Ungváry Krisztián 2020 tavaszán megjelent – szintén hivatkozott – könyvének releváns fejezete is hasznos olvasmány lehet azok számára, akik ezzel kapcsolatban még tájékozódni szeretnének.

34 Az átállási kísérlet kudarcának értékeléséhez Dombrády Lóránd, Thomas Sakmyster és Ungváry Krisztián már hivatkozott könyvein kívül lásd még Szakály Sándor: A kormányzó és a kiugrás. *Rubicon*, 2007/10. sz. 62–65.

nem. Három okot, tényezőt látok arra, hogy ezt az álláspontot képviseljem. (Ebből az is következik, hogy azokat a politikusokat lehet államférfinak tekinteni, akikre ez a három megállapítás helytálló.)

Először is azért, mert Horthy Miklós nem rendelkezett azokkal a képességekkel, tudással és tapasztalatokkal, amelyek államférfivá tesznek egy politikai szereplőt. Ráadásul ez nem tekinthető a történész utólagos értékelésének, merthogy a kortársai közül többen is, olyanok, akik bizalmas, baráti viszonyban álltak vele, hasonló megállapításokat tettek. Közéjük tartozott például Erich Heyssler sorhajókapitány, aki már tengerészként is ismerte Horthyt és baráti viszonyban voltak. Úgy emlékezett rá, hogy nem volt egy intellektuális alkat.[35] Thomas Hohler brit diplomata, akivel már az első világháború előtti évektől kezdődően barátinak mondható viszonyban állt, szintén ezt az álláspontot osztotta. Thomas Hohler, aki a külföldi diplomaták közül legjobban ismerte az államfőt, így jellemezte őt: „makulátlan tisztességű, ám nem különösebben okos", nincs kifinomult gondolkodásmódja, így „amikor egy szeme megragadja őt, abból szilárd elvet kovácsol magának".[36] Hóman Bálint 1933-ban így fogalmazott: „A nagy világrengető tehetséget a sorsa megtagadta tőle, de hivatásának magaslatára áll és igyekszik a sors által neki juttatott s tőle ma is kissé idegen hivatást a nemzet javára betölteni."[37] Hardy Kálmán, aki az 1920-as években volt a kormányzó egyik szárnysegéde, szintén hasonlóan vélekedett. Ráadásul – tette hozzá – a kormányzót alapvetően a hadsereggel, a hajózással, a sporttal és a vadászatokkal összefüggő kérdések foglalkoztatták, minden más untatta.[38] Az államfő korlátozott érdeklődése azonban nem akadályozta a kormányzati munkát.

Másrészt azért nem lehet Horthy Miklóst államférfinak tekinteni, mert egyetlenegyszer sem fejtette ki részleteiben, hogyan is képzeli el Magyarország, a magyar nemzet jövőjét. Nem volt egy átgondolt, részletes koncepciója a jövőről, amit lépésről lépésre – az éppen aktuális politikai

35 Paul G. Halpern: *Otrantói ütközet. Az Adria bejáratának ellenőrzése az I. világháborúban.* Győr, 2007, Laurus Kiadó, 67.

36 Idézi Fürj Orsolya: *Brit diplomáciai jelenlét Magyarországon 1924 és 1941 között. A British Legation szervezete és működése.* PhD- (doktori) értekezés. Debreceni Egyetem, 2017, 130.

37 OSZK Kézirattár. Hóman Bálint iratai 15/6. Hóman Bálint feljegyzése Horthy Miklós és IV. Károly viszonyáról (1933).

38 Hardy Kálmán: *Az Adriától Amerikáig. Hardy Kálmán altábornagy emlékiratai.* Budapest, 2008, Kairosz Kiadó – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 165., 423.

helyzet függvényében – meg lehetett volna valósítani. Ezt az elemzett beszédei és nyilatkozatai jól érzékeltetik, amelyek alapján egy felületes nézetrendszer rajzolódik ki.[39] Ez nem is meglepő, mert nem érdeklődött a magyar állam, társadalom, gazdaság stb. működésének számos eleme iránt. Így nem is lehetett átgondolt, koncepcionális és nagyobb távlatokra vonatkozó programja, amelynek a megvalósítására törekedhetett volna. Horthy Miklós „a magyar belpolitikát az antibolsevizmus, az antiliberalizmus és a mérsékelt antiszemitizmus görbe tükrén át szemlélte" – fogalmazta meg a lényeget Barta Róbert.[40] Bár azt nem említette, hogy a területi revízió megvalósítására törekvés is, ami teljesen érthetően tartozott a kormányzó alapvető céljai közé, meghatározó eleme volt ennek a tükörnek.

Végezetül azért sem tekinthető államférfinak, mert a fővezéri és kormányzói tevékenységéhez csak néhány – bár korántsem lényegtelen – pozitív, elfogadhatónak tekinthető, az ország érdekeit szolgáló döntés kapcsolódik. Ennek az is lényeges oka volt, hogy 1921 végét követően egyre kevésbé avatkozott be a napi kormányzati politika alakításába, egészen 1930/1931-ig, így, ha egy döntési folyamatban nem vett részt, akkor annak az eredményei nem is sorolhatók az érdemei közé. Ugyan 1931 után újra aktívabban vett részt a napi kormányzati döntésekben, de ez nem jelentette azt, hogy minden döntésben komoly szerepe volt. Fontos leszögezni, hogy nem attól lesz államférfi valaki, mert mindent jól csinál, ebben az esetben senkit sem lehetne annak tekinteni, és az utókor mindenben pozitívan értékeli őt, hanem attól, hogy az általa is irányított ország szempontjából a tevékenysége inkább pozitívan, mint negatívan értékelhető.

Horthy Miklós tettei: a pozitív oldal („nemzetmentés", „országépítés", „országgyarapítás")		
1	az ország érdekeit szolgáló döntésekben való részvétel fővezérként	a szerepe nem volt kizárólagos, mások is részt vettek ezekben
2	lemondott a katonai diktatúra bevezetéséről, elfogadta a kormányzói hatalom alkotmányos keretek közé illesztését	az antant elvárásai miatt
3	Bethlen Istvánt kinevezte miniszterelnökké	Horthy már 1920-ban őt kívánta kinevezni a kormány élére
4	IV. Károly visszatérési kísérleteinek megakadályozása	fontos volt a szerepe, de nem kizárólagos
5	a bethleni konszolidáció	ez elsősorban a miniszterelnök és a szakminiszterek érdeme (kivéve: a kormányfő kinevezése és a radikális jobboldal elszigetelése)
6	a radikális jobboldal kilépése a kormánypártból	a kormányzó szerepe meghatározó, döntő volt
7	Gömbös Gyula miniszterelnöksége	a kormányzó – a tanácsadóira is hallgatva – döntött a kormányfő leváltásáról
8	területi revízió	támogatta ezt, ezen kívül nem volt benne szerepe

Horthy Miklós tettei: a negatív oldal („hon/nemzetvesztő")		
1	fehérterror	a szerepe nem kizárólagos
2	antiszemitizmus (*numerus clausus*, 1920)	az antiszemitizmus nem miatta erősödött meg 1919-ben, antiszemita kijelentéseket a nyilvánosság előtt ritkán tett, miközben magát annak tartotta, a *numerus clausust* nem ő kezdeményezte, de támogatta
3	antiszemitizmus (zsidóellenes törvények 1938 után)	ezeket a törvényeket nem ő kezdeményezte, de támogatta, a hatálybalépésük ellen semmit sem tett, a magyar zsidóság jogainak fokozatos korlátozásával egyetértett
4	elköteleződés a náci Németország irányába (fokozatosan szűkülő mozgástér)	a nemzetközi erőviszonyok mellett a magyar politikai és katonai elit mulasztásai eredményezték
5	a jobbratolódás folyamata	szintén nem lehet a kormányzó kizárólagos felelősségéről beszélni
6	a hadba lépés	nem volt elkerülhető, de máskor és máshogy is sor kerülhetett volna rá (a kormányzó döntött)
7	a magyar zsidóság deportálása	amennyiben július elején le tudta állíttatni a deportálásokat, akkor korábban is megpróbálhatta volna
8	az átállási kísérlet kudarca	számos tényező eredményezte, közöttük a kormányzó döntései és mulasztásai

39 Sipos Péter: Horthy Miklós személyisége és gondolkodásmódja. *Rubicon*, 2007/10. sz. 57–61.; Turbucz Dávid: Horthy Miklós beszédei 1919 és 1923 között. *Századok*, 2020/1. sz. 183–208.

40 Barta Róbert: Egy memoár margójára. Horthy Miklós: Emlékirataim. *Rubicon*, 2001/1–2. sz. 72.

Ebben a két táblázatban láthatók Horthy Miklós pozitívnak és negatívnak tekinthető tettei, mindkét kategóriában nyolc-nyolc szerepel, a lista ugyan nem teljes, de a lényeg feltüntetésre került. A táblázatból kiderül, hogy a pozitívnak és a negatívnak tekinthető tettei esetében is részleges volt a szerepe. A „nemzetmentő" és „honvesztő" jelzők, illetve az ezekhez hasonló további egyoldalúan pozitív és negatív értékelések, tehát nem alkalmazhatók Horthy Miklós esetében. A nyolc-nyolc példa – a félreértések elkerülése végett – nem azt jelenti, hogy ugyanolyan mértékben lehet az 1919 és 1944 közötti tevékenységét pozitívnak és negatívnak tekinteni. Az egyes példák ugyanis nem ugyanolyan súlyúak. Annak ellenére, hogy az összkép inkább negatív, mint pozitív, Horthy Miklós „honvesztő" politikai szereplőnek nem tekinthető, a többi – a mai magyar közéletben is gyakran előforduló – propagandisztikus jelzőhöz hasonlóan.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

BENCSIK GÁBOR

Horthy, az elég jó államfő

Ha a két háború közötti korszak politikai szereplőiről igyekszünk történészi véleményt alkotni, az első, amit számításba kell vennünk, hogy ez a kényszerpályák kora, méghozzá egyre fokozódó mértékben az. A trianoni béke meghatározta a magyar politika elsődleges célját, a revíziót, és kijelölte szövetségeseit, akik erre esélyt kínáltak.

Ezen túl további két szempontot is érdemes figyelembe venni. Az első egy negatív megközelítés: a cselekvő, vagy éppen a cselekvést megtagadó aktor mit akart elkerülni. Például a választójog kiterjesztésének kérdését illetően a két totalitárius birodalom közé ékelődött Magyarország politikusainak döntéseiben ezt a szempontot nyilvánvalóan nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nem azért, hogy igazat adjunk nekik, hanem hogy megértsük, miért tették, amit tettek.

A másik szempont a személyiség szerepe. Meggyőződésem, hogy például Gömbös politikusi karrierjének megértéséhez hozzá tartozik, hogy briliáns szónok volt, színes, csillogó személyiség – magyarán karizmával rendelkező politikus.

Hogy Horthy mit akart mindenképpen elkerülni, az világos: a nemzetközi és a nemzeti szocializmus térnyerését. Az előbbit korábbról kezdve és határozottabban, de nem kétséges, hogy az utóbbi is igen távol állt tőle.

Ami Horthy személyiségét illeti, az első, amit számításba kell vennünk, hogy a dualizmus idején magasra emelkedő családhoz tartozott. Az apja a főrendiház tagja lett, egyik bátyja lovassági tábornok, az öccse főispán (elesett a világháború első hónapjaiban), ő maga admirális, nem mellesleg ezer hold birtokosa. Egy ilyen háttér elég komoly önbizalmat ad az

embernek. Hát még, ha az illető a birodalom uralkodójának lesz a szárnysegéde, éveken át naponta magával a császárral és királlyal érintkezik.

Ami a személyes képességeit illeti, ifjú tiszt korában vívásban hadseregbajnok volt, teniszben az angol hadseregbajnokot is megverte, eredményes középtávfutó volt, ügyes amatőr festő, remek lovas, jó vitorlázó, kitűnő táncos, jó amatőr zongorista, hét nyelvet kitűnően vagy jól beszélő, kellemes társasági ember.

Végül tudjuk, hogy fegyelmezett, parancsoláshoz és parancsvégrehajtáshoz szokott, nagy léptékben gondolkodni képes, a vezetésben gyakorlott ember. 1919-ben 51 éves, nyugalmazott admirális – mondhatjuk erre, hogy stabil háttér birtokosa a fölfordult világban. Ami lényeges: nem akart karriert csinálni, mert már megcsinálta. A hiúsága addigra már bőven ki volt elégítve.

És akkor a reflexiók Turbucz Dávid tételeire.

1. A hatalomba kerülés

Horthy – szemben például Gömbössel, aki ott nyüzsgött mindenütt, ahol a maga számára teret remélt – nem a hatalom megszerzése céljából kapcsolódott be a folyamatokba, hanem hogy a rendteremtés részese, majd vezetője legyen. Egyetértek azzal a megállapítással, hogy a fővezéri tevékenysége pozitív és negatív elemeket is tartalmazott. Az „átlagosnak tekinthető képességek" megfogalmazást azonban vitatnám. Ne becsüljük alá a Monarchia haditengerészetének azt a képességét, hogy alkalmas vezetőket állítson a flotta élére. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy Horthy katonai karrierjében a szerencse is szerepet játszott, ismételten jókor volt jó helyen, hiszen nála is igaz a mondás, hogy a szerencse nem más, mint fölkészültség a lehetőségre. Horthy rátermett és gyakorlott vezető volt, aki meg tudta hozni a szükséges döntéseket – márpedig az országnak akkor erre volt a legnagyobb szüksége.

2. A királypuccsok

Azt gondolom, itt Horthy államférfiként viselkedett, az ország nyilvánvaló érdekében szembefordult a saját lojalitásával. Az egész addigi életét a Habsburg-ház szolgálatában töltötte, négy évet egyenesen az uralkodó mellett. Megkockáztatom, hogy Ferenc József erősebb apafigura volt

a számára, mint a saját apja, akit nem szeretett. Nem látom azt a lelki pozíciót, amelyből kiindulva a királyt távolmaradásra tudta volna biztatni.

Ha a kérdés úgy vetül fel – ez 1920 óta ismételten megtörténik –, hogy mintegy becsapta volna a királyt, nem mondta meg neki, hogy ő maga is szembefordul vele, ha megpróbál visszatérni – azt gondolom, hogy ez sem áll. Horthy megpróbálta elkerülni, hogy az ország érdeke és a saját lojalitása konfliktusba kerüljön, de amikor erre mégis sor került, egy pillanatig nem habozott.

3. A bethleni konszolidáció

Horthy 1919 végén, 1920 elején az antant egyetértésével megragadta a hatalmat, és annak a nagyobb részét egy-két év alatt ki is adta a kezéből. Egyetértek Turbucz Dáviddal abban, hogy a konszolidáció elsősorban nem Horthy érdeme, de osztozom abban a nézetében is, hogy Bethlen liberális konzervativizmusának feltétlen támogatása abban a helyzetben jelentős államfői teljesítmény volt, amelynek az eredménye egy élhető Magyarország megteremtése lett.

4. Gömbös Gyula miniszterelnöksége

Nem tudom, megválaszolható-e egyáltalán az a kérdés, hogy 1930-ra Horthy magától kezdett aktívabb szerepvállalásba, vagy, a hiúságára építve Bethlen ellenfelei vették rá erre, mindenesetre megtörtént a dolog, és nem jól sült el. Horthy engedett a nyomásnak, és rövid kitérő után, a Bethlen és Gömbös közötti felettébb bonyolult hatalmi játszma eredményeként Gömböst jelölte miniszterelnöknek. Ez olyan hiba volt, aminek messzire nyúltak a következményei. Mentségére szolgál, hogy Gömbös, amint már említettem, lebilincselő személyiség volt, bravúros szónok, jó humorú, közvetlen, színes, dinamikus egyéniség. Aki miniszterelnökként meglehetősen zavaros játszmába rángatta bele, és Horthy hosszú töprengés után, alaposan megfontolva rossz döntést hozott, az országgyűlést feloszlatva alkalmat adott Gömbösnek, hogy Bethlent kiszorítsa a hatalomból. Megint csak Horthy mentségére szolgál, hogy fölismerte a tévedését, és Gömböst csak annak betegsége miatt nem mondatta le. Ellenállt annak, hogy Magyarország az olasz vagy a német útra térjen.

5. Antiszemitizmus

Erről röviden szólni fölöttébb nehéz, annyit mégis lehet és kell is elmondani, hogy különösen a harmincas évektől Horthy osztozott a saját társadalmi osztálya zömének antiszemita érzelmeiben. Turbucz Dávid világosan írja le azt a „jó zsidó – rossz zsidó" képzetet, amely ekkor sokakkal együtt Horthynak is a sajátja volt. Hogy ennek a, mondjuk így: úri antiszemitizmusnak a gyakorlati politikára váltásában meddig ment volna el, ha kényszerek nélkül teheti, ezt soha nem tudjuk meg; de okunk van feltételezni, hogy a fizikai megsemmisítés semmiképpen nem lett volna a számára elfogadható.

Ami a hírhedett Teleki-levelet illeti, ebből ki kell hallanunk egyfajta fordított logikájú, védekező érvelést, éppen azon vád ellen, hogy túlságosan kesztyűs kézzel bánik a zsidókkal – ebből fakad a túlzó volta is, ahogy arra Turbucz is felhívja a figyelmet. Annak azonban nem látom bizonyítékát, hogy a zsidók fokozatos jogkorlátozása nézeteinek fontos eleme lett volna. Inkább úgy tűnik, hogy nem voltak ebben a tárgyban kiérlelt gondolatai, talán mert az ő világképében a tekintélyes, konzervatív-liberális hazai zsidóság nem volt egy kategóriába vonható az általa elítélt „kommunista" zsidósággal. Tény, hogy noha erre lettek volna eszközei, Horthy soha semmilyen ellenvetést nem tett a zsidótörvényekkel szemben, de ebben nem látszik céltudatosság, inkább az események többé-kevésbé egyetértő tudomásulvétele.

6. Területi revízió

Ezzel röviden végezhetünk: Horthynak sem a diplomáciai előkészítésben, sem magában a végrehajtásban semmilyen személyes érdeme nem merül föl, a szerepe merőben protokolláris volt. Az az állítás azonban, hogy a revízió ára utólag túl nagynak bizonyult, és ezért az árért mások mellett Horthyt is felelősség terheli, meggyőződésem szerint nem áll. A revíziót nem lehetett nem elfogadni. Bethlen korábbi szavaival élve, a kapura szögezték volna azt a politikust, aki nem ezt teszi.

7. A hadba lépés

A hadba lépést nem lehetett elkerülni, az azonban Horthy személyes felelőssége és hibája, hogy erre az elkerülhetetlennél jóval korábban sor

került. Horthy sokakkal együtt elhitte a kassai provokációt, mert el akarta hinni. De még ennek sem kellett volna alapot adnia a háborúba lépésre. Az ország érdekében álló politika a végletekig halogatás és a németektől valamiféle ellentételezés kialkudása lett volna. Ma már tudjuk, hogy a végkifejleten ez sem változtatott volna, a súlyos politikusi hiba azonban kétségtelen.

8. A megszállás időszaka

Ami a lemondást illeti, Horthy számára a süllyedő hajó elhagyása valószínűleg elképzelhetetlen volt. Az efféle ideákhoz való ragaszkodás persze nem feltétlenül politikusi erény. Ami a megszállás utáni magatartását illeti, osztozom Ormos Máriának abban a nézetében, hogy egyfajta bénultság vett rajta erőt, politikai akaratot hónapokon át nem vagy alig nyilvánított. Azzal, hogy a németek deportálni akarják a magyar zsidóságot, nyilvánvalóan tisztában volt, de nem látom annak bizonyítását, hogy a megsemmisítési mechanizmus valóságáról ismerete lett volna. Az élénk történészi vita arról, hogy a haláltáborokról milyen információk jutottak el hozzá, és azoknak milyen mértékben adott hitelt, valószínűleg soha nem jut nyugvópontra.

A budapesti deportálás leállítása mindenesetre a személyes érdeme. Egyáltalán nem látom megalapozottnak azokat az állításokat, hogy ezt külső nyomásra, a jövendő elszámoltatástól félve tette. Ahogy az elsietett hadba lépés egyértelműen a személyes mérlegének a negatív serpenyőjébe esik, ez a döntése maradéktalanul a pozitív oldalra.

A kiugrási kísérlet igazából egyikbe sem, mert a cél akkor már nem volt megvalósítható, de Horthy ennek nem volt, talán nem is lehetett tudatában. Egy személyes megjegyzést azonban megérdemel: az a hetvenhat éves ember szánta rá magát a lépésre, aki a négy gyereke közül hármat már eltemetett, és az egyetlen még élőt aznap reggel azok rabolták el, akik ellen fellépni kívánt, és aki másodszor látta összeomlani azt a világot, amelyet minden képességével szolgálni igyekezett.

Horthy nem volt sem honmentő, sem honvesztő, viszont alapvetően tisztességes, stabil értékrenddel rendelkező ember, akitől meggyőződésem szerint nem lehet elvitatni a személyes hozzájárulását ahhoz, hogy a mindent fölülíró külső kényszerek időszaka *előtt* élhető volt az élet Magyarországon.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

OLASZ LAJOS

Horthy Miklós dinasztikus törekvései – tények és feltételezések

A kormányzói utódlás és az ehhez kapcsolható dinasztikus szándékok komoly politikai vitákat váltottak ki a kortársak között, még a hatalom bázisát jelentő politikai erők körében is, és a mai napig különböző, gyakran téves elképzelések élnek erre vonatkozóan a köztudatban. A kérdés egyik aspektusa, hogy tett-e lépéseket Horthy Miklós uralkodói dinasztia alapítására, hogy megszerezze a koronát a maga vagy valamelyik családtagja számára. A másik, hogy törekedett-e Horthy kormányzói dinasztia alapítására, hogy fia, majd unokája kövesse őt az államfői poszton.

Az 1920-as évek elején a kormányzóhoz közel álló szabad királyválasztó körökből Ráday Gedeon és mások Horthy királlyá koronázását szorgalmazták. A kormányzó meggyőződéses monarchista volt, a trónt azonban sosem akarta elfoglalni, ezért elhárította a kezdeményezést. A király-kérdéssel kapcsolatban Gömbös Gyula környezetében olyan extrém elképzelés is felmerült, hogy Horthy Paulette és Habsburg Albrecht királyi herceg házassága révén lehetne a legitimisták és a szabad királyválasztók számára is elfogadható, új nemzeti dinasztiát teremteni. Horthy az ilyen ötleteknek nem tulajdonított jelentőséget. Az 1930-as évek második felében a kormányzói jogkör körüli viták időszakában a szélsőjobboldal egymással rivalizáló csoportjai közül ifj. Balogh István és Kémeri Nagy Imre Magyar Nemzetiszocialista Pártja indított kampányt Horthy királlyá koronázása érdekében, hogy politikai tőkét kovácsoljon magának. Horthy provokációnak tekintette ezt a lépést, és a kormány a pártot feloszlatta, az értelmi szerzőket perbe fogták és elítélték.[1]

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) K 589. Horthy Miklós ir. 8930. mf. I. A. 5., 8938. mf. III. H. 2.; L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak*

A kormányzóság holdudvarába tartozók körében 1940-ben többen azt szorgalmazták, hogy az államfő vegye fel az erdélyi fejedelmi címet. Ez lehetővé tette volna, hogy Horthy az európai uralkodók közé emelkedjen. Biztosította volna számára, hogy gyakorolhasson minden felségjogot, erősítve ezzel is a rendszer monarchikus jellegét. Egyúttal a magyar állam ilyen módon is deklarálta volna az Erdélyre vonatkozó jogigényét. Mivel az erdélyi fejedelmek a történelem során mindig egy csonka ország élén állva tettek lépéseket az egyesítés érdekében, ez a pozíció a további revízió tekintetében is elvi alapként szolgálhatott. A kezdeményezők szerint, a fejedelmi cím felvétele nem prejudikál a király-kérdésben, hiszen koronázásra nem kerül sor, a magyar királyi trón továbbra is üresen marad, ezért egy ilyen lépéshez akár a legitimisták támogatását is meg lehetne nyerni.[2]

Utoljára 1942 őszén merült fel a dinasztiaalapítás kérdése, amikor Horthy István kormányzóhelyettes halálát követően sokan azt feltételezték, hogy a kormányzó megpróbálja királlyá koronáztatni az unokáját. Horthyhoz közel álló körökből, illetve a radikális nemzeti erők részéről, Lukács Béla, Laky Dezső és mások fellépésével történtek is ezt szorgalmazó megnyilatkozások. A legitimisták, a katolikus egyház vezetése és a parlamenti ellenzék komoly aggodalommal figyelték a fejleményeket, az esetleges koronázás megelőzésére Serédi Jusztinián, Rassay Károly és mások különböző politikai lépéseket tettek. Miközben néhány katolikus egyházfő, köztük Bubnics Mihály rozsnyói püspök, a Horthy unoka katolizálása esetén nem zárkózott volna el ettől a megoldástól.[3]

A kormányzó, fia tragikus halála után láthatóan szívesen fogadta a családja iránt kifejezett hódolatot és az unokája lehetséges közéleti szerepével kapcsolatos megnyilvánulásokat, a trón betöltésére vonatkozó kezdeményezéseket azonban – ha érzelmileg azonosult is velük – államfőként elhárította. 1942 őszén úgy fogalmazott, hogy sem az országot, sem az unokáját nem kívánja kitenni azoknak a veszélyeknek, melyek egy

1931–1945. Budapest, 1986, Akadémiai, 36–37.; Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, 2011, Európa, 166.; Laczkó Miklós: *Nyilasok, nemzeti szocialisták 1935–1944.* Budapest, 1966, Kossuth, 97.

2 MNL OL K 589. Horthy Miklós ir. 8930. mf. I. A. 10., I. A. 11.

3 MNL OL K 589. Horthy Miklós ir. 8937. mf. III. D. 18.; *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései, 1941–1944.* Sajtó alá rendezte, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Orbán Sándor – Vida István. Budapest, 1990, Zrínyi, 83–91., 159–163.; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944.* I–II. köt. Budapest, 1991, Európa–História, I. 131–132.

gyermekkirály megkoronázásából fakadnának. Kállay Miklós miniszterelnök javaslatára 1943 őszén abba is beleegyezett, hogy ha idegen megszállás vagy szélsőjobboldali puccs miatt akadályoztatva lenne államfői feladatai ellátásában, akkor Habsburg Ottó vegye át Magyarország nemzetközi képviseletét, közvetett módon elismerve ezzel a trónörököst állami tényezőnek.[4]

Horthy Miklós, saját politikai szerepét a kormányzói hatalom gyakorlásában látta, szükségesnek tartotta azonban jogköre jelentős kibővítését. Ennek részeként igényt formált utóda kijelölésére is. Ez a szándék 1937-ben, az utódajánlást tartalmazó törvényjavaslat (1937. évi XIX. tc.) előkészítése során öltött konkrét formát. A készülő jogszabály szerint az államfő három főt ajánlhatott utódként a parlament figyelmébe, akikkel szemben az országgyűlés csak nyílt szavazással, minimum 200 vokssal állíthatott volna ellenjelöltet. Ez gyakorlatilag korlátlan befolyást biztosított volna a kormányzónak utódja személyének kiválasztására. A parlamenti erők többsége hevesen tiltakozott egy ilyen megoldás ellen. Az elutasítás hatására a törvényjavaslatot átdolgozták. A beterjesztett és elfogadott jogszabály szerint az államfő által megnevezett három személy mellé az országgyűlés titkos szavazással állíthatott negyedik jelöltet, és közülük választották meg az új kormányzót.[5]

A viták során a Horthy elképzeléseit elutasító politikusok közül sokan azt terjesztették, hogy a kormányzó az idősebb fiát, Istvánt akarja utódnak jelölni. Ezt a feltételezést azonban konkrét tények nem támasztották alá. A kormányzó egyetlen lépése, nyilatkozata sem utalt arra, hogy a közéletben számottevő szerepet nem játszó, a MÁVAG igazgatóhelyetteseként dolgozó Horthy Istvánt fel kívánja venni jelöltjei névsorába. A kormányzói ajánlás, eredeti dokumentuma nem maradt fenn, közvetett források azonban azt valószínűsítik, hogy Horthy ebben három tapasztalt

4 Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* I–II. köt. Budapest, 1978, Magvető, II. 533.; *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója.* Összeállította a bevezetőt és a jegyzeteket írta Lőrincz Zsuzsanna. Budapest, 1978, Kossuth, 252–253.; Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* I–II. köt. Budapest, 1996, Európa–História, II. 320–321.

5 MNL OL R 313. Rassay Károly ir. 6. cs. A belpolitikai helyzetről. 25–27.; *Magyar törvénytár. Az 1937. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Budapest, 1938, Franklin, 167–168.; *Horthy Miklós titkos iratai.* Sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós – Szűcs László. Budapest, 1963, Kossuth, 168–170., 265–272.

és tekintélyes politikust nevezett meg, a hivatalban lévő és két korábbi miniszterelnököt, Darányi Kálmánt, Bethlen Istvánt és Károlyi Gyulát.[6]

A kormányzóhoz közel álló bizalmas körök részéről 1939–1940 folyamán több olyan kezdeményezés, emlékirat is született, amely a feszültté váló nemzetközi helyzet, a német expanzió és a hazai szélsőjobboldal térnyerése jelentette veszély ellensúlyozására egy államfőhelyettes megválasztását szorgalmazta, aki Horthy bármilyen okból bekövetkező akadályoztatása esetén átveheti az ország vezetését, folytatva a korábbi politikai irányvonalat. Ez egyben az utódlás kérdését is megoldhatná. A kezdeményezők erre a posztra Horthy Istvánt tartották a legalkalmasabbnak, és a helyettesi szerepet összekötötték az utódlás lehetőségével is. A kormányzó ezekre a felvetésekre ekkor még érdemben nem reagált.[7]

1941 tavaszán a Jugoszlávia elleni háborúba való belebonyolódás, a fokozódó német nyomás, Teleki Pál halála és a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadása azonban arra ösztönözte Horthyt, hogy komolyan foglalkozni kezdjen a kormányzóhelyettesi poszt létrehozásával. Közvetítők révén bizalmas tájékozódást folytatott, hogy meghatározó politikai tényezők, köztük az „interregnum" idején hivatalba lépő és a következő kormányzó megválasztását előkészítő Országtanács tagjai támogatnák-e fia helyettessé választását. Időközben Horthy István közéleti szerepe megnövekedett, 1940 júniusában kinevezték a MÁV elnökének, ehhez kapcsolódva 1941-ben államtitkári címet kapott. 1940 augusztusában Jász-Nagykun-Szolnok vármegye felsőházi taggá választotta. Mind gyakrabban szerepelt a nyilvánosság előtt, több katonai és politikai eseményen a kormányzót képviselte. Ennek ellenére, a megkérdezett személyek, még a kormányzóhoz feltétlenül lojálisak is, bizonyos aggályokat fogalmaztak meg az elképzeléssel kapcsolatban.[8]

A Szovjetunió elleni hadba lépés nem a várakozások, a német katonai vezetés és a Honvéd Vezérkar prognózisai szerint alakult. A háború gyors

6 Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség 1918–1944.* I–II. köt. Budapest, 2001, Európa, I. 111.; Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* I–II. köt. Jegyz., utószó Bán D. András. Bibliográfiai utószó John Lukacs. Ford. Földes Gábor. Összeáll., szerk. Antal László. Budapest, 1994, Európa–História, I. köt. 290., II. köt. 42.

7 MNL OL K 589. Horthy Miklós ir. 8930. mf. I. A. 10., I. A. 11.

8 MNL OL K 149. Belügyminisztérium (a továbbiakban: BM) Res. VII. 1941-4-7118.; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Akten Inland II. G. Bd. 468. Dietrich von Jagow, 23. Februar 1942.

villámháborús győzelem helyett egyre nagyobb áldozatokkal járó elhúzódó küzdelmet hozott. Az ország nemzetközi mozgástere beszűkült, miközben közvetlen szomszédjaival is feszült volt a viszonya. Az angolszász hatalmak kiálltak a Hitler elleni közös harc, illetve a Szovjetunió támogatása mellett. A csehszlovák és jugoszláv emigráció stabil pozíciót vívott ki magának Londonban, miközben a szlovák, a román és a horvát kormány tárgyalásokat kezdett a Magyarország elleni együttes fellépésről. Mindennek hatására Horthy novemberben utasította a miniszterelnököt, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a kormányzóhelyettesi intézmény felállítására. Egyúttal egyértelművé tette, hogy ezt a posztot Horthy Istvánnak szánja. Ennek érdekében egyébként a kormányzóság holdudvarába tartozó radikális nemzeti erők már hónapok óta kampányt folytattak, de az elképzelést konzervatív politikai körökben is komoly tényezők támogatták (Bethlen István, Károlyi Gyula, Esterházy Móric).[9]

A készülő jogszabállyal szemben azonban, különösen, mert az utódlási jogot is tartalmazta, a konzervatív és liberális parlamenti erőktől a mérsékelt baloldalon át a szélsőjobboldalig, széles körű politikai tiltakozás bontakozott ki. Ezt tapasztalva Bárdossy László miniszterelnök a parlament elé kerülő törvényjavaslatból kivette az utódlásra vonatkozó passzust, amivel megkönnyítette a jogszabály elfogadását. Az 1942. évi I. tc. hatálybalépése után a kormányzó kérte a parlamenttől a kormányzóhelyettes megválasztását, de hivatalosan nem jelölt senkit. Az országgyűlés február 19-én közfelkiáltással Horthy Istvánt választotta erre a posztra. A kormányzóhelyettes utódlási joggal ugyan nem rendelkezett, de a törvény lehetővé tette, hogy adott esetben, hosszú ideig is gyakorolhassa az államfői hatalmat, ami lépéselőnyt biztosított volna a számára egy későbbi kormányzóválasztás során.[10]

Horthy István 1942 nyarán, mint kiképzett vadászrepülő, frontszolgálatra jelentkezett. Augusztus 20-án egy harci feladat teljesítése közben repülőbalesetet szenvedett és életét vesztette. Halálát követően a politikai körökben komoly latolgatások kezdődtek, hogy kit jelöl az államfő új helyettesnek.

9 MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi kézirat 839.; *Horthy Miklós titkos iratai* 1963, 309–312., *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Gosztonyi Péter. Budapest, 1990, Zrínyi, 21–22.; Kádár 1978, II. 410–411.

10 MNL OL K 2. Képviselőház és a nemzetgyűlés ir. A. (F) I. 10.; *Magyar törvénytár. Az 1942. évi törvénycikkek* (a továbbiakban: *Magyar törvénytár*). Jegyzetekkel ellátta Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Budapest, 1943, Franklin, 21–24.; *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* 1990, 60.

A kombinációk között felmerült Horthy másik fiának, a követi megbízatásából, Brazíliából hazatérő ifj. Horthy Miklósnak, illetve a kormányzó vejének, ifj. Károlyi Gyulának a neve (ifj. Károlyi, szeptemberben bekövetkezett tragikus balesete miatt később kiesett a sorból). Egyesek azonban azt sem zárták ki, hogy a kormányzó unokája, ifj. Horthy István lesz a cím birtokosa, aki helyett, annak nagykorúságáig egy kinevezett gyám látná el a hivatali teendőket. Mivel a közéletet igen élénken foglalkoztatta a kérdés, Kállay Miklós kormányfő szükségét érezte, hogy egy hosszabb emlékiratban elemezze a helyzetet, és felhívja a kormányzó figyelmét arra, hogy ezek a lépések milyen veszélyekkel járhatnának.[11]

Horthy, bár latolgatta ezeket a lehetőségeket, végül nem kérte új helyettes megválasztását. Ragaszkodott viszont fia emlékének törvényi megörökítéséhez. A törvénytervezet első változatában még direkt utalások voltak arra vonatkozóan, hogy a kormányzó unokáját magas közjogi méltóságra szánják, mert apja halála után ő a Horthy család következő „vezérségre hivatott" tagja. Ez ellen azonban számos közéleti személyiség (Serédi Jusztinián, Rassay Károly) és a parlamenti erők jelentős része tiltakozott. A heves elutasítás nyomán a javaslat átdolgozott formában, a Horthy unoka majdani politikai szerepét érintő közvetlen utalások nélkül került beterjesztésre és elfogadásra.[12]

Az 1930-as évek végéig Horthy nem mutatott dinasztikus törekvéseket. 1941-ben azonban a háborúba való belépés, az országot fenyegető külső és belső veszélyek megnövekedése nyomán a 73 éves kormányzó szükségét érezte, hogy a számára legmegbízhatóbb személyt, idősebb fiát állítsák mellé helyettesnek. Az adott körülmények között Horthy István alkalmas volt erre a feladatra. A kormányzó bízott benne, hogy fia követi majd az államfői poszton. István halála után pedig azt remélte, hogy az unokája később még meghatározó szerepet játszhat az ország életében. Ennek érdekében azonban további közjogi lépéseket már nem tett.

11 MNL OL K 149. BM Res. VII. 1942-4-6124.; *Horthy Miklós titkos iratai* 1963, 323–328.; *A madridi követségtől Mauthausenig* 1978, 261–262.; *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* 1990, 76–80., 162–163.; *Az olasz követ Horthy István haláláról.* Közli: Réti György. *História,* 11. évf. 1988. 1. sz. 33.; Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv 1939–1944.* Budapest, 1945, Stádium, 535., 557–566.

12 MNL OL K 150. BM Eln. I. 1942-I-700.; MNL OL R 313. Rassay Károly ir. 16–17.; *Magyar törvénytár* 1943, 162–164.

FELKÉRT HOZZÁSZÓLÓ

BERN ANDREA

Államférfi volt-e Horthy Miklós?

Honmentő vagy honvesztő? Az előttem felszólaló Turbucz Dávid a kormányzó személye körül kialakult 1945 előtti kultusz és az 1945 utáni ellenkultusz egyik jeles szakértője. Többek közt az ő munkáiból tudjuk, hogy e két szó a Horthy személye körül 1945 előtt kialakult kultusz, majd az 1945 után válaszul érkező ellenkultusz terminusai.[1]

A főreferátum csupán a bevezetőben pozicionálta magát e terminusok alapján. Én a magam részéről ezt itt sem tenném.

Annak vizsgálata, hogy államférfi volt-e Horthy Miklós, már szabadabb teret enged az elemzésnek, ebben a tekintetben viszont a terminus képlékenysége jelenti a tudományos vizsgálat számára a nehézséget. Platón a fogalmat a bölccsel szinonimaként használja:

„Államférfi az, aki képes megragadni az örök változatlan létezőt, míg az, aki a sok és sokféle változó dolgok közt kószál, az nem bölcs. Melyik legyen hát az állam vezére?" – teszi fel a kérdést.[2]

Mi magyarok a fogalmat tükörfordításban vettük a német *Staatsmann*ból, a német etimológiai szótárak viszont állami tisztviselőn felüli jelentését már rendre angolszász kultúrkörből idézik.[3] „A politikus a következő választásokig tekint előre, az államférfi a következő nemzedékig" – szól angolul a *bonmot*, nehezen visszakövethető eredettel, legvalószínűbben a 19. századból.[4]

Mivel e jól hangzó mondat elemzésre még mindig kevéssé használható fogalmat eredményez, önkényesen úgy formálnám át elemzésem alapjaként, hogy az államférfi kifejezése egyaránt magában foglal külpolitikai horizontot, széles spektrumát a belpolitika kulcsfontosságú kérdései ismeretének, mindezek mentén saját és a saját társadalmi réteg érdekein túl gondolkodó elmét.

A fenti szempontok figyelembevételével vizsgálnám Horthy Miklós tevékenységét, az idő rövidségére való tekintettel Magyarország kormányzósága alatti legkritikusabb éveire, az 1941 és 1945 közötti időszakra helyezve a hangsúlyt.

Sokszor elhangzott, leírt, kifejtett megállapítás, hogy amikor 1941. június 26-án, délután 2 körül Werth Henrik vezérkari főnök megjelent Horthy dolgozószobájában, és jelentette, hivatkozva egy már lefolyt vizsgálatra, hogy Magyarországot szovjet támadás érte, Horthy egymaga döntött arról, hogy beálltnak tekinti a hadiállapotot, nem gondolkodott el a támadás célján, esetleges véletlen voltán vagy hosszú távú következményein. [5]

Véleményem szerint Horthy ösztönös reakciója az adott pillanatban az élete első ötven évében, katonai múltjában gyökerező válasz volt. Egy ideák szerint cselekvő flottaparancsnok egy ideák szerint működő flotta élén ebben a helyzetben, ha beosztott tisztje arról értesíti, hogy egységét támadás érte, pontosan így dönt. Alárendeltje szavában nem kételkedik, és nem késlekedik a visszacsapással.

Az államjogi keretek, a kül- és belpolitikai tisztánlátás igénye, a hosszú távú következmények mérlegelése – amit fentebb Platónból levezetve az államférfi adottságainak tekintettem, nem előfeltételei, sőt inkább gátjai lehetnek egy katonatiszt helyes cselekvésének ebben a helyzetben. Horthyban ösztönösen a katonatiszt mozdult. Hozzá kell tenni a néhány perc múlva vele szemben álló Bárdossy Lászlóban pedig ösztönösen a hivatalnok diplomata, aki a felette megszabott politikai irányvonal kérdés nélküli végrehajtásához szokott.

1 Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944.* Budapest, 2015, MTA BTK TTI, 194–225.

2 Platón: *Az állam.* Fordította Jánosy István. Budapest, 1989, Gondolat Könyvkiadó, Hatodik könyv. 146.

3 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Bearb. Elmar Seebold, Berlin, 2012.

4 Szokás Winston Churchillnek és James Freeman Clarke 19. századi New Hampshire-i teológusnak is tulajdonítani, azonban ő is idézetként használta, mint angol közmondást. Lásd James Freeman Clarke: *Nineteenth Century Questions.* Boston and New York, 1897, 62.

5 Lásd például Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós, a kormányzó és felelőssége 1920–1944.* Budapest, 2020, Jaffa Kiadó, 68.

Már szinte közvetlenül háború utáni emlékeiben átalakult formában jelenik meg a hadba lépés története. Amerikai fogságban lezajló első kihallgatásaikor már úgy idézi Hitler 1941. június 22-i hozzá intézett levelét, mint amiben a Führer hadba lépést követelt tőle, amit ő visszautasított, s összemosva az 1941 nyarának és 1941 telének eseményeit, e narratívákban a döntést már Bárdossy hozta, az ő tudta nélkül, hiszen betegen szanatóriumban feküdt. Igen jellemző feltehetően önvédelmi reflex ez visszaemlékezéseiben – ahol saját maga előtt nem tud megfelelni a *k. u. k.* hadserege morálrendjének, ott, megtartva az események díszleteit, saját maga cselekvéseit alakítja e morál szerint elfogadhatóvá.[6]

Hogy mikor támadt először kétely benne a hadba lépésre vonatkozó döntésének helyességéről, nem tudjuk pontosan. Azt azonban igen, hogy 1941 decemberében egyrészt már saját külpolitikai meggyőződésébe ütközött az angolszász hatalmakkal szemben beállt hadiállapot, másrészt személyes becsületét sértette, hogy a kormányfő ekkor valóban az ő előzetes megkérdezése nélkül járt el. E kettő együttese vezethette, mikor Kállay Miklós felkérése mellett döntött.[7]

Ugyanakkor mindeközben a kulisszák mögött fia mellett 1941 tavaszától folytatott kormányzóhelyettesi kampány ekkor már külpolitikai alternatíva felmutatását is szolgálta. Horthy bizonyos jelek szerint már 1933-től kívánta,, hogy utódja személyét ő nevezhesse meg.[8] Az 1930-as évek végétől kimutatható, hogy fiát, Istvánt szánta erre a szerepre.[9] 1941 telén a kormányzóhelyettes-választás célja átalakult: a Herbert Pelltől megvásárolt amerikai sportautóval közlekedő, az amerikai követség hátramaradt tagjait apósa házában elszállásoló Horthy Istvánt nyíltan

6 NARA M1270. Transcribed interrogation records relate to the prosecution of war criminals in proceedings at Nuernberg, 1945–47. Roll 0007- Horthy Miklóst tanúként hallgatja ki John J. Monigan őrnagy CAC#, (Egyesült Államok Háborús Bűnöket Vizsgáló Tanácsának Központi Irodája) 1945. augusztus 27-én.

7 1941 telén kormányzóhoz közel álló politikusok már figyelmeztették Kállay Miklóst, hogy hagyjon fel terveivel, mert „nagyobb feladat vár rá". Lásd Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* 1. Budapest, 1991, Európa, 39–40.

8 *Horthy Miklós titkos iratai.* Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1965, Kossuth.

9 Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* I–II. köt. Jegyz., utószó Bán D. András. Bibliográfiai utószó John Lukacs. Ford. Földes Gábor. Összeáll., szerk. Antal László. Budapest, 1994, Európa–História, II. köt. 42.

az angolszász világ felé felmutatható alternatíva jelöltjeként mutatták fel kampánystratégái.[10] Ugyanakkor, mint tudjuk, a brit külügy egyáltalán nem mutatott érdeklődést személye iránt, még akkor sem, ha Herbert Pell, az Amerikai Egyesült Államok utolsó követe egy személyes levélen keresztül megpróbált érdekében fellépni a Foreign Office-ban. Arra mutató jel nincs, hogy az ifjabb Horthy az Egyesült Államokban erősebb támogatást élvezett volna Pell személyes barátságánál.[11]

A fenti államférfiúi tulajdonságok tükrében vizsgálva, ha azt tekintjük, széles politikai horizont vezette-e Horthy Miklóst 1941 telén, úgy gondolván, hogy idősebbik fia alternatívaként szolgálhat az angolszász hatalmaknak – azt kell mondanunk, leginkább vágyai vezérelték. Ha a kérdést úgy tesszük fel, jobban járt volna-e Magyarország, ha a következő években a kormányzó mellett áll egy angolul jól beszélő, a hadba lépést az első pillanattól ellenző kormányzóhelyettes, akire az államfői jogok időlegesen bármikor átruházhatóak – azt kell mondanunk legnagyobb valószínűséggel jobban. Ha a kérdés az az államfői kritériumok tükrében, mennyiben látott túl az államfői akarat ezen a ponton saját és családja érdekein, a kormányzó öccse, Horthy Jenő a család hagyatékában megtalálható kéziratos emlékiratainak idevonatkozó helyét idézném: „Bátyám... Szinte rajongott a családjáért. Őszintén hitte azt, hogy ha egy rokonának munkát szerzett, országát gazdagította valódi értékkel."[12]

Kállay Miklós miniszterelnök azzal a megegyezéssel látott neki a béketapogatózások előkészítésének, majd felügyelte azokat, hogy a kormányzót csak politikája alapvonalairól értesítette, a kapcsolatfelvételek részleteiről azonban nem. Tette ezt azzal a meggyőződéssel, hogy Horthy becsületszóról és szövetségesről alkotott, *k. u. k.* hadseregből hozott ideái veszélybe sodorhatják az államfőt is, az országot is a német politikusokkal folytatott dialógusok során, ha a kormányzó részletes ismeretekkel rendelkezik szövetségesi kapcsolatfelvételekről vagy próbálkozásokról.[13] Az elgondolás alapvetően nem számított félre, Horthy őszintén tudott

10 Zoltán Peterec: „A certain amount of tactful undermining" – Herbert C. Pell and Hungary in 1941. The New Hungarian Quarterly 2011/202–203. 134.; Edelsheim Gyulai: *Becsület...* I. 211.

11 The National Archive, London, FO C 3216 16 April 1942, Herbert C. Pell to the British Embassy in Lisbon.

12 Horthy Család Családi Levéltára, Lewes, UK, I.2.6. Horthy Jenő naplója és emlékirata 10.

13 Kállay 1991. I. 48.

tagadni 1943-ban és 1944-ben is, midőn Hitler a Kállay-kormány béketapogatózásait vetette szemére.[14] A fent megfogalmazott, államférfi-tulajdonságok egyikének sem felel meg ez az eljárás, ugyanakkor felmutat egy olyan erényt, amelyre utoljára 1921-ben, Bethlen kinevezésekor láttunk Horthytól példát: képes volt beismerni saját határait.

Az 1944-es klessheimi találkozóról azt mondhatjuk: Horthy becsületbeli ügyként kezelte, mind helyben, mind utólagos visszaemlékezéseiben. Midőn Hitler négyszemközt nekitámadt, és közölte vele: elhatározta Magyarország megszállását, szembeszállt, majd felugrott, kilátásba helyezte lemondását, elhagyta a tárgyalótermet, nem volt hajlandó aláírni a német kommünikét arról, hogy a megszállás az ő beleegyezésével zajlott le.[15] (Az ellenkező értelmű hír már az MTI székházának német megszállása után jelent meg a magyar sajtóban.)[16] Pont úgy tett, ahogy az ideák világában egy ideális katonatiszt reagált volna, ha fegyvertelenül szembesül ilyen váratlan támadással. Magatartása akkor változott meg, amikor Hitler hangot váltott, és szavát adta, hogy kivonja csapatait Magyarországról, ha olyan kormány kerül hatalomra, amelybe bizalmát tudja fektetni. A szó, a becsületszó volt véleményem szerint a döntő jelentőségű itt. Reakciója bármily érthető is, mélyen anakronisztikus.

Sokan sokszor leírták, említették már, hogy helyben maradásával törvényesítette a német megszállást s az azután következő eseményeket. Emlékiratában úgy idézte fel, ő hazatérte után azonnal le akart mondani, Kállay Miklós miniszterelnök győzte meg, hogy maradjon. Kállay emlékirata ennek azonban pont az ellenkezőjét állította: ő próbálta a kormányzót rávenni a távozásra, győzködve, hogy maradása legalizálja az eseményeket, s Horthy volt, aki az admirális válaszával felelt: „Ő még ma is az a tengerész, aki nem hagyja el a süllyedő hajót."[17] Emigrációs levelezésük az utóbbi variánst támasztják egyértelműen alá.[18] Horthy reakciója itt, ahogy 1941-ben is az élete első ötven évében rögzült reakció, az, ahogyan tengeri analógiára fordítva a helyzetet egy ideális hajóparancsnoknak reagálnia kellett. Rövid távon Hitler becsületszavában nem kételkedve nekilátott egy németeknek tetsző kormány kinevezésének. Ebben

14 Ránki György szerk.: *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944.* II. Budapest, 1983, Magvető, 84., uo. 259–260.

15 MNL-OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. 03. 01. 19.

16 MTI Kőnyomatosok, Napi Hírek/Napi Tudósítások, 1944. március 22. 260.

17 Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Buenos Aires, 1953, 273.; Kállay 1991. II. 190.

18 Horthy család levéltára, I.1.3. Kállay Miklós levele Horthy Miklóshoz, 1947. március 14.

a lehetőségekhez mérten kihasználta mozgásterét, többször szembeszállt Veesenmayerrel a névlisták illetően.[19]

A kormány hivatalba lépett, Hitler azonban nem teljesítette ígéretét. Elmondható, hogy maradása az újfent ösztönből hozott döntésén s a becsületszó pecsételte egyezség végrehajtásán túl nem volt kidolgozott, hosszú távú elgondolása, mit kezdjen, ahogy ő fogalmazott e „süllyedő hajó" fedélzetén. 1944. március 23-tól június végéig ellátta protokolláris feladatait, és várta, hogy a szövetségesek közelítsenek.

A zsidókérdésben szabad kezet adott a Sztójay-kormánynak közvetlenül a kinevezésük után.[20] Sokszor elhangzott az elmúlt két nap alatt, hogy számos csatornán számos esetben eljutott hozzá az információ, mi vár a magyarországi zsidóságra deportálásukat követően. Egyértelműen osztva azt a nézetet, hogy számos döntő fontosságú adat rendelkezésére állt, hogy tudja, népirtás részese a távolmaradásával, három forrást az árnyalás kedvéért kiemelnék ezzel kapcsolatban. Az egyik Sztójay Döme miniszterelnöknek szánt 1944. június eleji levélfogalmazványa:

„Az utóbbi időben olyan értesüléseket kaptam, hogy ezen a vonalon több történt nálunk, mint ami a németeknél történt, részint pedig oly brutális, sőt olykor olyan embertelen módon, ahogyan a németeknél sem történtek intézkedések."[21]

Mindehhez hozzá venném 1943-as klessheimi találkozója összefoglalójának sorait, midőn a zsidókérdésre előzetesen készülve maga lépett a téma elé, s úgy fordult Hitlerhez:

„Ő mindent megtett, ami lehetséges volt, de meg nem ölheti őket, mire Hitler azzal felelt, a zsidókat nem szükséges megölni, elegendő koncentrációs táborba zárni."[22]

S mindehhez hozzávenném Edelsheim Gyulai Ilona egyik legkorábbi, Bokor Péternek adott interjúja két idevonatkozó mondatát:

„Annyi mindenféle hír keringett összevissza, hogy ha az ember valami szörnyűséget hallott, akkor azt is gondolta, hogy el van túlozva."[23]

19 *A Magyar Quisling-kormány.* Szerkesztő: Karsai László – Molnár Judit, Budapest, 2005, 1956-os KHT, 242–243.

20 MNL-OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. 03. 29., 1–4.

21 Horthy Miklós levélfogalmazványa Sztójay Döme miniszterelnökhöz, *Horthy Miklós titkos iratai* 594.

22 Ránki szerk.: *Hitler hatvannyolc...* II. 84.

23 Horthy Család Családi Levéltára II.2.1. Interjúk – Bokor Péter interjúátirata Horthy Istvánnéval (vágatlan hanganyagátirat), 48.

Illetve ugyancsak Horthy Istvánné idézte fel a következőt:

„Emlékszem [...] komoly tervem volt, hogy vöröskeresztes ruhában elmegyek egy vonathoz és felszállok rá. Apósom azonban nem engedélyezte ezt, mert azt mondta, hogy soha többé nem kerülök elő, mert elvisznek."[24]

Felmerülő kérdés: írhat-e olyat ép gondolkodású ember, hogy a magyar deportálások közben több történt, mint a németeknél, ha tud a gázkamrák létezéséről? Sztójayhoz intézett mondata azt látszik alátámasztani, hogy június elején ezekről nem tudott. S ha mindehhez hozzávesszük azt, amit fentebb említettünk arról, mennyire anakronisztikusan viszonyult az adott szó fogalmához, vajon nem kell-e figyelembe vennünk, hogy Hitler egyszer maga biztosította arról, hogy a koncentrációs táborok nem jelentenek halált lakóik számára? Az első interjútöredékkel együtt pedig vajon nem értelmezhető-e Horthy 1944-es passzivitása a holokauszt idején a Milgram-kísérletek papírformájaként, amikor az alany, hatalmi szó nyomása alatt a rendelkezésére álló tudás ellenére meggyőzi magát, hogy amiben részt vesz, az nem gyilkosság? (Akár aktívan, akár passzívan, az egyébként az Eichmann-per vallomásai nyomán megkezdett Milgram vezette kísérletekben mindkettőre volt példa.)[25] A második interjúrészlet természetesen rávilágít arra, hogy ha saját családjával kapcsolatban merült fel az elszállítás lehetősége azonnal bizonyossággal állította, hogy soha többé nem fog hazatérni.

Hitler szószegése és az átállás levezénylésére kinevezett Lakatos-kormány átállásmegtagadása 1944. márciusi bizalmát az adott szóban oly mértékben megrendítette, hogy az 1944. őszi események egyik legfőbb kerékkötőjévé bizalmatlansága vált. Ez mutatkozik meg abban, hogy a Howie- és a Faragho-féle fegyverszüneti delegáció is érvényes felhatalmazó levél nélkül érkezett tárgyalásaik színhelyére,[26] illetve, hogy a kódnyelvű kapcsolattartást a kormányzó családtagjai és szárnysegédje, Tost Gyula végezték.[27] E két tényező a casertai delegáció teljes kudarcához vezetett. A moszkvai csoport sikerrel járt. Elhangzott már sokszor, elhangzott a bevezető előadásban is, hogy Horthy antibolsevizmusa folytán későn látta be, hogy csak Sztálinhoz fordulhat fegyverszüneti kérelemmel, ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy nem ez okozta alapvetően az

24 Uo.

25 Stanley Milgram: *Obedience to authority.* New Haven, 1974.

26 Vargyai Gyula: *Puszta ország.* Budapest, 1988, Kozmosz Könyvek, 113–115.

27 C. A. Macartney: Ungarns Weg aus dem zweiten Weltkrieg. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 1966/14. 79–103.; Edelsheim Gyulai 2001. I. 289.

átállás kudarcát, s hogy késlekedéséhez saját világnézetén kívül az angolszász hatalmak politikája is hozzájárult, akik még 1944 nyarán is előszeretettel hitegettek közép-európai vezetőket egy balkáni partraszállás lehetőségével, többek között az antikommunizmussal nem vádolható Titót, aki szintén csupán a nyár végén utazott Moszkvához, amit a Faragho-delegáció érkezése előtti napon hagyott el.[28]

Mint tudjuk 1944. március 18-án Klessheimben a kormányzó biztosította Hitlert, hogy sosem fog előzetes értesítése nélkül fegyverszüneti megállapodást kötni a szövetséges hatalmakkal.[29]

Október 15-e eseményeit áttekintve azt mondhatjuk – s ezt a kortársak közül Szent-Iványi Domokos is így látta –: A kudarc okai közt döntő jelentősége volt annak, hogy a kormányzó fenn akarta tartani – józan érdekével szemben is – azt a látszatot, hogy megtartja a német birodalom vezetőjének adott szavát.[30]

Feltehetően ennek köszönhető, hogy bár kiküldöttei Moszkvában 1944. október 11-én a szovjet kormány képviselőivel előzetes fegyverszüneti megállapodást írtak alá, erről azonban a delegáció tagjain, a kormányzó családján s legszűkebb beosztotti körén kívül senki nem tudott.[31]

Valószínűleg ennek tudható be, hogy Horthy proklamációjában 1944. október 15-én a „fegyverszünetet kötünk" kifejezés szerepelt a „fegyverszünetet kötöttünk" helyett,[32] ami lényeges szerepet játszott abban, hogy a Színház utcai katonai vezérkar önkényesen értelmezte a nyilatkozatot, s a harcoló csapatokhoz már azt az üzenetet továbbította, hogy a kormányzó felhívása „nem azt jelenti, hogy mindenki eldobja fegyverét".[33]

Gyaníthatóan ennek következménye, hogy a proklamáció két végső fogalmazója, Lakatos Géza miniszterelnök és Náray Antal főhadsegéd közül csak az utóbbi tudott a négy nappal korábbi megegyezésről és az abban vállalt kötelezettségekről, s nem merte erről értesíteni az előbbit, aki józan katonai megfontolásból a kiáltvány végső fogalmazványából

28 Par Walter R. Roberts: *Tito, Mihailović, and the Allies, 1941–1945.* Durham, 1987, 245–261.

29 MNL-OL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. 03. 01. 19. 8.

30 Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés 1941–1972.* Szerk. Szekér Nóra és Kodolányi Gyula, előszót írta Gróh Gáspár. Budapest, 2016, 287.

31 Uo.

32 Horthy Miklós 1944. október 15-i kiáltványának szövege: http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/k41015.html. (Utolsó elérés: 2020. 09. 25.)

33 Vörös János vezérkari főnök hadparancsa 1944. október 15-én Hadtörténelmi Levéltár, HL HIM, VKF 1591/Főv / Hdm 1944. okt 15.

kihúzta azt a mondatot, hogy „a mai naptól Magyarország hadiállapotban lévőnek tekinti magát Németországgal".

Közvetlenül a háború után, amerikai fogságban, érdekeivel abszolút ellentétesen 1945 augusztusában Horthy a kiugrás kronológiáját már úgy idézte fel, hogy a németek elrabolták egyetlen életben lévő fiát, mire válaszul ő magához hívatta Edmund Veesenmayert és tudatta vele, hogy ennek hatására eldöntötte, hogy fegyverszünetet fog kötni. Adott szavának megszegését még hónapokkal Hitler halála után, az amerikai hadsereg egy kihallgatószobájában ülve sem tudta emlékezetében vállalni maga előtt.

Összefoglalva tehát:
Horthy Miklós külpolitikai horizontja nagyrészt 1918 előtti politikai struktúrák szerint tagolódó világkép volt.

1941 és 1944 közötti döntéseiben döntően kétségkívül önérdeken túli szándékok vezették, s ahol az önérdek megmutatkozott (utódlás kérdése), saját szemszögéből az is a közjót szolgálta.

Döntéseinek hátterében sok esetben 1919 előtt ösztönössé vált katonai normák és reflexszerű válaszreakciók álltak, s ezek mögött háttérbe szorultak 1919 után tanult magatartásformák, mint politikai következmények, civil és államjogi keretek mérlegelése.

Ugyanakkor tudott önmérsékletet mutatni és saját határainak ismeretében háttérbe lépni a cselekvő szerepből – példa erre, hogy a béketapogatózások egészét Kállayra bízta.

„*Apósom... nem volt politikus és nem is próbált meg annak látszani*"[34] – írta a kormányzó menye mintegy hat évtizeddel az 1940-es évek eseményeit követően. Egy, a 19. század utolsó évtizedeiben k. u. k. hadseregében szocializálódott tengerésztiszt volt, aki 52 éves korában Magyarország államfője lett, s hivatali idejének elkövetkező 24 évét az élete első felében elsajátított normák szerint élte, hiszen az volt számára a természetes.

34 Edelsheim Gyulai 2001. I. 82.

FRANK TIBOR

Zárszó: Vitapontok

Ismét megnövekedett az érdeklődés a Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak iránt. Magyar történészeknek egy új és másként kíváncsi generációja növekedett fel, és külföldön is újra érdeklődnek a korszak iránt. Ennek számos oka van. Horthy Miklós egyik jelképévé vált a hazai és külföldi autokratikus, sokak számára egyenesen diktatórikus rendszereknek, melyek mindegyre végigkísérik a magyar történelmet. A korszaknak máig sok a vitatott kérdése, s ezeket a most lezárult konferencia okosan és sokoldalúan kísérte végig, komoly, kritikai figyelmet szentelve a kormányzó életének és működésének. Az utószó feladatául azt tekintettem, hogy kiemeljek néhányat az elhangzott és el nem hangzott vitapontok közül, és némi hangsúlyt adjak az általam leginkább ismert mozzanatoknak.

Kezdem mindjárt Horthy tengerészi és kormányzói „iskolázásával". Vitatható pont, hogy Horthy milyen minősítést kapott tengerésztisztként, az amerikai Thomas Sakmyster szerint *sehr gut* szerepelt végső értékelésében.[1] Tény mindenesetre, hogy Horthy az otrantói tengeri csatában komolyan megsérült, de ennek ellenére órákon át tovább irányította az ütközetet.[2] Az otrantói csata nagyban hozzájárult Horthy tekintélyéhez, még az is felmerült, hogy megkapja az „Otranto hercege" címet. Horthy admirális legalább hat nyelven beszélt, s bár megdőlt az a közhit, hogy angolul James Joyce-tól tanult volna fiatal tengerésztisztként Polában,[3]

1 Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944.* Ford. Romsics Gergely. Budapest, 2001, Helikon, 14.
2 Sakmyster: i. m. 18.
3 Takács Ferenc: A nyelvtanár és a sorhajóhadnagy. *Magyar Narancs,* 2011/36.

a poliglott tengerész jól beszélt angolul, németül, franciául, olaszul, horvátul és persze magyarul.

Horthy Miklós Ferenc József császár és király szárnysegédje volt 1909 és 1914 között. Ez az életszakasza „élete legszebb időszakaként"[4] maradt meg emlékeiben, s annyi biztos, hogy a császár-király mellett sokat tanult az államirányítás s a személyes befolyás titkaiból. Kormányzósága idején felidézte a Ferenc József mellett töltött esztendők tapasztalatait, és akarva-akaratlan utánozta az egykori uralkodót. Öt esztendő szárnysegédi működése kitörölhetetlen nyomokat hagyott Horthy Miklósban, aki kormányzóként gyakran és sokféle módon idézte fel és hasznosította emlékeit az idősödő Ferenc József uralkodói stílusáról, irányítási szokásairól. A kormányzó alatt „még egyszer és utoljára mintha felragyogott volna az Osztrák–Magyar Monarchia talmi varázsa".[5] „Az ekként szárnysegédként »szocializálódott« Horthy [...] már hitelesebben alakította az uralkodó szerepét, mint maguk a Habsburgok."[6] A budai Vár kertjében adott pompás fogadások, cocktail- és garden partyk, az őrségváltások, a diplomáciai mise, a követségi látogatások, az olasz király budapesti fogadása jól példázták az egykori uralkodó szokásainak utánzását. „A 30-as évek Budapestjén az amerikai követ egy Habsburgok nélküli királyság teljes színpadát találta meg, ahol a királyságot a dekoratív admirális képviselte..."[7]

Mindezek ellenére erősen vitatható és a konferencia vitatta is, hogy a két világháború közötti időszakot Horthy-korszaknak vagy Horthy-kornak lehet-e, kell-e nevezni, s az is felmerült, hogy egyáltalában lehet-e az admirális nevével jelezni ezt a negyedszázadot. A korszak ugyanis elsősorban Bethlen István gróf működésétől kapta mintázatát,[8] akivel egyébként Horthy már korábban, családi házasság révén közelebbi kapcsolatba került.[9] Bethlen előbb a korszak meghatározó miniszterelnöke volt (1921–1931), s egészen 1944-ig Horthy legfontosabb tanácsadói közé tartozott. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kormányzói jogkört a 30-as években az alkotmányos király vagy az „erős" köztársasági elnök jogállásához hasonlíthatóan kiterjesztették.[10]

A Horthy–Bethlen-korszakról az utóbbi években sok kutatás hozott elő új mozzanatokat. A konferencián tárgyalt korszakból kiemelném a szociálpolitika kevéssé hangsúlyozott tényeit, mind az egészségügyben, mind pedig az oktatás terén.

1927-ben átalakították a betegségi és baleseti biztosítási rendszert. Létrejött az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI). Átalakult az addigi szegényellátó rendszer. A gondoskodó, szociális állam fogalma egyben a centralizálás elvi alapvetését is magában foglalta.[11] Kornis Gyula volt a parlamenti előadója a korszak egyik legfontosabb törvényének: „A szociálpolitikai szellemtől áthatott állam arra törekszik, hogy a nép ne úgy érezze az államot, mint amely felette lebeg valami eszményi magasságban, vagy amely kardját, hatalmát mutogatja vele szemben, hanem úgy érezze, mint az ő védelmezőjét; érezze a nép azt, hogy voltaképpen ő maga az állam, amelyben az állam célja azonos az egyesek céljával és hogy nincs az állam a társadalomtól olyan elidegenítő messzeségben és magasságban."[12]

Nem kellően ismert, hogy az ország első csecsemő- és gyermekkórháza a Madarász utcában ekkor kapta meg végleges terveit 1926 és 1929 között, és végül 1929-ben nyílt meg, a gyermekhalandóságtól leginkább sújtott Angyalföldön, a Váci út mentén. A megnyitó ünnepségen jelen volt a kormányzó hitvese, Vass József népjóléti miniszter, Ripka Ferenc főpolgármester és számos más közéleti kitűnőség.[13]

A korszakban „új kórház létesült Berettyóújfaluban, Cegléden, Mátészalkán, Kiskunhalason, Kaposváron, Veszprémben, Makón, Balassagyarmaton, Nyíregyházán, Kalocsán, Mohácson, Szikszón; újjáépítették és kibővítették Szombathely, Szekszárd, Nagykanizsa, Kecskemét, Békéscsaba közkórházát, valamint [...] a budai Új Szent János Kórházat".[14]

4 Sakmyster: i. m. 15.

5 Frank Tibor szerk.: *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941.* Budapest, 2020, Corvina, 27.

6 Frank szerk.: *Roosevelt követe Budapesten...* 33.

7 Frank szerk.: *Roosevelt követe Budapesten...* 25., 27.

8 Romsics Ignác: *Bethlen István.* 2. kiadás. Budapest, 2005, Osiris.

9 Sakmyster: i. m. 15.

10 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Osiris, 228–229.

11 Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig. *Századvég,* 10 (37), 2005. 70–71.

12 Kornis Gyula előterjesztése. *Képviselőházi Napló 1931–36.* VI. kötet. (72. ülés, 1932. ápr. 22.) 178. Idézi Kiss: i. m. 71.

13 Horváth J. András: *A Madarász utcai Csecsemő- és Gyermekkórház története.* I. Budapest, 1997, 59.

14 Kiss: i. m. 72–73.

Ami az oktatásügyet illeti, a korszakban született a 8 osztályos alapiskola terve, ami ugyan csak a második világháború után valósult meg, politikai áthangolással, mint az új idők leleménye.[15] A Horthy-korszak végén született oktatási tervek kritikáját Ortutay Gyula kultuszminiszter adta, dicsérve egyszersmind az 1945 utáninak felrajzolt újításokat.[16]

Horthynak a feleségéhez fűződő viszonyáról egy fontos esemény árulkodik. A mindenkori december 6-án a Miklós-napi ünnepséget szokás szerint a m. kir. Operaházban szervezték meg, ahol a kormányzói pár a királyi páholyban foglalt helyet. Az egyik, egy emelettel alábbi páholyban váratlanul nyilasok kezdtek randalírozni, és félreérthetetlen hangsúllyal azt kiabálták, hogy „Ki a zsidó rüfkével a Várból!" – ami hangos, bár nem minden jelenlévő által felismert utalás volt a kormányzóné rokonságára a Wodiáner családdal. A kormányzó – a jelen lévő amerikai követ tanúsága szerint – felpattant és lesietett a rendbontók páholyába, és haragos szavakkal és gesztusokkal megfegyelmezte őket. E jelenet akár kulcsot is kínálhat a kormányzó viszonyáról a zsidókérdéshez, ha nem is mentheti őt fel szerepe alól 1944 iszonyatos tragédiájában.

Ez utóbbi korszak a kormányzó számára a klessheimi kastélyban megtartott találkozóval kezdődött Adolf Hitlerrel, akihez Horthyt, úgy tűnik, elsősorban az elcsatolt országrészek visszatérésének reménye kötötte. A német megszállás s az azt követő magyarországi holokauszt a konferencia előadóit erősen foglalkoztatta, további hazai és nemzetközi kutatása indokolja az idevágó erőfeszítéseket. Mint a megbeszélések hangulatát abszurdul tükröző mozzanatra érdemes emlékezni rá, hogy a Hitlerrel folytatott tárgyalások között felálló és zsebkendőjéért nyúló Horthyhoz odaléptek a Führer biztonsági emberei, azt hivén, hogy a magyar kormányzó fegyveréért nyúl. Ennél is fontosabb kísérőjelensége volt a két államfő utolsó találkozásának, hogy Horthy hazafelé menő vonatát csak nagy késéssel indították el, azzal a hamarosan nyilvánvalóvá lett céllal, hogy lekésse a német csapatok bevonulását Magyarországra. Fontos megjegyezni, hogy a friss hatalommal színre lépő, nácibarát Sztójay-kormány a „dezertáló" magyar követeket paradox módon még mindig a kormányzó „legfelsőbb elhatározására" hivatkozva mentette fel 1944. március 24-én.[17] Mindez nem csökkenti a kormányzó felelősségét a hetek múlva meginduló magyar holokauszt idején elkövetett szörnyű mulasztásáért, a magyarországi zsidóság megmentése elől kitérő szerepéért. Ezt a mozzanatot a konferencia (és más konferenciák is) már eddig is alapos vizsgálat tárgyává tették.

E tényekkel függ össze a kormányzó szerepének ellentmondásos, háború utáni és mai megítélése. Személyének és a korszak egészének bírálata szűnni nem akaró viták tárgya, amit jól tükrözött a most lezárult akadémiai konferencia is.

Érdekes tény, hogy a családjával együtt Estorilba, portugáliai emigrációba került kormányzónak nem maradt financiális háttere, nem volt saját vagyona. Olyannyira pénztelenül éltek Lisszabon melletti házukban, hogy az egykori amerikai követ, John F. Montgomery szervezett meg egy kis csoportot az Egyesült Államokban, akik között ott volt a követ, Chorin Ferenc, Páthy Ernő és Sándor, valamint Apponyi Madeleine grófné, akiktől havi 200 dollárt kaptak Montgomery lányának visszaemlékezése szerint. Horthy menye, Edelsheim Gyulai Ilona grófnő megjegyezte, hogy „a háború után, emigrációban, nagyrészt magyar zsidók segítették és fedezték apósomék megélhetését".[18] Montgomery követ lányától tudom, hogy ha a segély késett, Edelsheim Gyulai grófnőtől kaptak egy kérelmező-figyelmeztető levelet.[19]

A korszak végét mindjárt a második világháború után a bevonuló szovjet hadsereg emlékezetpolitikai akciói jelezték. Érdekes visszaemlékezés tükrözi a Gellért-hegyi Szabadság-szobor felállításának történetét. A roppant emlékművet Kisfaludi Strobl Zsigmond, a korszak ünnepelt szobrászművésze tervezte, akinek memoárjai feltárják a szobor keletkezésének hátterét. „A műtermek nagy ablakaiban nem volt üveg, a tetőn becsurgott az eső, minden penészes és dohos volt. Törött ajtómat fadarabbal kellett betámasztani. Élelem igen kevés... Munkalehetőség semmi. [...]" Kisfaludi Strobl a Fészek Klubban találkozott Geraszimov – mint írta – orosz festőművésszel, aki elmondotta, hogy pár nappal előbb

15 Romsics Ignác: *Magyarország története*, i. m. 319.

16 Ortutay Gyula: Új magyar köznevelés. In uő: *Művelődés és politika.* Budapest, 1949, Hungária, 27.

17 Frank Tibor: Anglofil magyarok. In Hunyady György – Török László szerk.: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésszak előadásai.* Budapest, 2014, Kossuth Kiadó, 169–171.

18 Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség 1918–1944.* Budapest, 2001, Európa, I. 248.

19 Montgomery követ unokájával Santa Barbarában, majd lányával Washingtonban beszélgettem az 1990-es évek elején.

Vorosilov marsallal autózott a város parkjában, ahol nagyon megtetszett neki egy Íjászt ábrázoló bronzszobor. „Pár nap múlva Szviridov tábornok, Puskin követ, Nikolajcsuk ezredes és mások társaságában megjelent nálam Vorosilov marsall." [...] A műterem „ablakaira terelődött a szó, melyek bizony gyéren voltak beüvegezve". [...] Pár nap múlva „mesteremberek érkeztek üveggel", majd „egy nagy fuvar koksz és fa", és „szovjet katonák állítottak be hozzám, zsákokkal és egyéb csomagokkal", „többek között tíz kiló kaviárral". „Rövid időn belül Vörös János honvédelmi miniszter hivatott tárgyalásra. Közölte, hogy a felszabadító szovjet hősök emlékére egy hősi emlékművet kellene készítenem. [...] Rövidesen közölték, hogy az emlékmű felállításának helyét a Gellérthegy ormán jelölték ki."[20] Az emlékmű végül 1947-ben került a helyére.

A magyarországi rendszerváltás után a Szabadság-szobor fennmaradásáról széles körű társadalmi vita alakult ki. Sokak számára az emlékmű az 1944–45. évi szovjet megszállást jelképezte, s nem Magyarország felszabadítását a náci-német uralom alól. 1992-ben az emlékmű hatméteres, központi szobra, egy szovjet katona alakja a Memento Parkba (Szoborpark Múzeumba) került, Budapest XXII. kerületébe. Ez a megoldás általában tetszéssel találkozott, de a Gellért-hegyi emlékmű átalakításánál történt egy helytelen beavatkozás is. A szovjet katona eltávolítása helyes intézkedés volt, de az ennek tartójául szolgáló fehér mészkő oszlop hátán eredetileg szerepeltek a Budapest ostromában elesett szovjet tisztek cirill betűs, aranyozott nevei. Ezeknek a fiatal katonatiszteknek a neveit, akiket a nácizmusellenes parancs vezényelt a magyar fővárosba, nem lett volna szabad – néhány évvel ezelőtt – nyom nélkül levésni. Helyes lett volna emléküket legalább a Fővárosi Levéltárban megőrizni.

A két világháborúra utaló emlékművek, szobrok közül néhány a mai napig nem tudta megnyugtatóan lezárni a vitatott korszakot. Az V. kerületi Szabadság tér a 20. században szinte mindvégig emlékezeti hely, Pierre Nora szavaival *lieu de mémoire* volt. 1921. január 16-án itt avatták fel a Magyar Feltámadás-szoborcsoportot (közte Kisfaludi Strobl szobrát a keresztre feszített, haldokló Hungáriáról). A szoborcsoport 1945-ben tűnt el a térről. A Nemzeti Bank épülete előtt 1932. október 6-án avatták fel a magyar revizionizmust támogató Lord Rothermere ajándékát, a Magyar Fájdalom szobrát. 1936-ban ide nem messzire került Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok szobra, aki 1919-ben egymaga megakadályozta, hogy a Budapestet elfoglaló román csapatok kifosszák a Magyar Nemzeti Múzeumot és elvigyék onnan az erdélyi műkincseket. A szobornak kalandos története volt 1949 után, amikor elvitték „restaurálni", s csak Reagan elnök idején került újra elő, a 80-as évek közepén Nicholas M. Salgo amerikai nagykövet oltalma alatt, a nagyköveti rezidencia kertjében, és aztán vissza eredeti helyére.

1946-tól a mai napig áll itt a szovjet hősi emlékmű. A szovjet felszabadítókat ünneplő monumentum ellen máig tiltakozók mindannyiszor megkapják a választ Oroszországtól, hogy az emlékmű eltávolítása veszélybe sodorná az ukrán vagy orosz földön nyugvó magyar katonák sírjait. A tér mai nevezetessége a német megszállás áldozatainak emlékműve, amely máig is elégedetlenséget kelt elfogadhatatlan tematikájával, a náci-német megszállást téve felelőssé úgymond minden magyar (és magyar-zsidó) áldozat emlékezetéül. Horthy Miklós szobrát nem engedték köztérre helyezni, ezért a Szabadság téri református templomban, a Hazatérés templomának előterében helyezték el.

Ez az utószó a Horthy-korszak vitatott kérdéseinek szentelt akadémiai konferencia zárásaként nem vállalkozhatott a gazdag előadás- és kommentársorozat minden felvetett pontjának bemutatására és különösen nem mindezek értékelésére. Néhányat kiemelt ezek közül, közöttük olyanokat is, melyek tárgyalását a konferencián hiányolta. Igyekezett a legfontosabb részkérdésekre összpontosítani az olvasó figyelmét, olyanokra, melyek továbbgondolásra, tisztázásra, ismételt vitára érdemesek. Jócskán van ilyen, hiszen a Horthy-korszak, a két világháború között eltelt idő a modern magyar történelem legfontosabb kérdései közül kínál máig releváns, ma is izgalmas vitaanyagot.

20 Kisfaludi Strobl Zsigmond: *Emberek és szobrok.* Budapest, 1969, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 167–170.

PRITZ PÁL

Búcsúzóul: Együttes álláspontok felé

Nagyszerű lenne – annak érdekében, hogy Gyáni Gábor szavai messzire hangozzanak –, ha néhány dologban úgy mennénk el erről az egyébként nagyszerű konferenciáról, hogy következetesen együttes álláspontot képviselünk.

Kezdjük magával a fogalomhasználattal. Minden tudománynak a fogalmak tiszta, egyértelmű használata az alapja. A konferencia címe egyértelműen fogalmaz: a Horthy-*korszak* vitatott kérdései. Tehát korszak és nem kor. A kor nagyobb időszakot jelöl. Itt negyedszázadról van szó. Súlyos idők voltak, megítélése körül gyakorta csapnak össze az indulatok, de nem kor, csupán korszak.

És nem keverhetjük a korszakot és a rendszert. *Nem született Horthy-rendszer.* Rendszer kiformálására a kormányzónak sem kedve, sem képessége nem volt. Azt Bethlen István alkotta meg. Az pedig – kisebb-nagyobb deformálásokkal – egészen az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásáig megmaradt. A kormányfő 1931-ben is rendszere megőrzése érdekében mondott le. Nagyszerű, ha az újabb és újabb generációk továbbviszik, s annak jegyében fejlesztik, módosítják elődeik eredményeit. Ám első kötelesség, hogy a *valós értékek* ne felejtődjenek el. A mindenáron, magyarán megalapozatlanul tett, tetszetősnek tűnő, ám igazából *kártékony „helyesbítések"* kerülendők.

A két nap során a korszak számos fontos aspektusa, de nem mindegyike került napirendre. Magam is aláhúzom a sajnálatosan nem taglalt eszmetörténet fontosságát. Ám hozzáteszem, a mentalitástörténet is megérdemelt volna egy misét. E nélkül modern politikatörténet elképzelhetetlen.

A fő cél természetesen ma is ez. Hiszen a többi ágazat – relatíve önálló voltukat természetesen tiszteletben tartva – sem lehet más, mint e diszciplína része. Főleg politika-túlsúlyos térségünkben.

Ebből a szempontból is szóvá teszem, hogy nagyon kevés szó esett itt az első világháborúnak a korszakra kisugárzó hatásáról. Ez a hatás pedig hihetetlenül rongáló volt. Nem véletlenül beszélünk sokan arról, hogy az első nagy háború az emberiség *őskatasztrófája* volt. Olyan nemes értékrendeket pusztított el, melyek a 19. század sok szempontból nagyszerű polgárosodási áramában széles körök kötelező normájává váltak.

A háború azt is jelentette, hogy öt év teljes évjárata esett ki az iskola padsoraiból. Ami jót ott tagjai megtudhattak volna, azt nem tudták meg. Mit tanultak meg helyette? Az ölés tudományát. Megtanulták, és azután úgy is éltek. Megtanulták, hogy felesleges a konfliktusok feloldására a megbékélés útjait, sokszor valóban rögös ösvényeit keresniük. Egyszerűbb és nagyszerűbb, ha inkább odacsapnak. A fegyver erejével szereznek érvényt akaratuknak. Ez még a győztesek társadalmaiban is gyakorta szokássá vált. Következőleg hihetetlen meggyengült a közösségek összetartó ereje. Béke született, ám sokan mégis úgy érezték: nincs itt béke, inkább csak fegyverszünet köttetett. A jog betűje szerint béke honolt. Közben az országok-nemzetek közötti ellentétek a korábbinál is szakadékosabb lettek.

Megágyaztak a második világháborúnak.

Az elbeszélt történések során több ízben megfigyelhető volt a személyiség szerepének a túlértékelése. Természetesen lehet és kell is beszélnünk – például – a kormányzó és az ő miniszterelnöke, Horthy Miklós és Bárdossy László Szovjetunió elleni hadba lépésben viselt felelősségéről. Az imént a mentalitástörténet fontosságát hangsúlyoztuk. Íme, egy példa. A kormányzó 1868-ban, a premier 1890-ben született. Közel generációnyi idő választotta őket el. A kormányzó elvonta a miniszterelnök törvény adta jogát. És mit tett a hozzá képest gyermek-felnőtt? Megvonta vállát. Felelős magyar miniszterelnök volt, és mivel nem élt törvény adta jogával, ezért valójában felelőtlenül cselekedett.

Amiért azután életével fizetett.

Tehát lássunk világosan: a hadba lépés igazából a korabeli *hivatalos* Magyarország döntése és felelőssége volt. Megmutatkozott ez később abban a tényben is, hogy amikor majd a Képviselőház *október 23-án* megadta a törvényben előírt utólagos hozzájárulását e döntéshez, akkor árva hang vita nélkül, a leglaposabb kérdéseknél szokásos súlytalansággal tette azt meg.

Joggal esett sok szó arról, hogy a családtagokkal együtt közel 450 ezer ember menekült a csonka országba. De nem húztuk alá annak a ténynek a rongáló hatását, hogy a menekülésben benne volt sok itthoni turbulensnek a biztató szava is. (A kutatás – tudjuk – rámutatott, hogy a kormányzat józan erői, Bethlen István, Teleki Pál és mások az otthon maradásért küzdöttek.) Mert nem mérték fel, hogy nincs és nem is lesz saját erő a roppant súlyos területi döntések korrigálására. Miközben az összmagyarságban való – szajkózásig sokat emlegetett – gondolkodás a helyben maradásra történő ösztönzést követelte volna meg. (És amikor az ingyenebédként visszakapott területekre visszamentek, hogyan viselkedtek? Sokszor oly pökhendien, hogy sokak szája széléről elszállt az öröm, lelkükbe keserűség, a jövőtől való félelem költözött. Nem beszélve a más ajkúakról, akik eleve nem repestek az impériumváltástól.) Szóval az lett volna a bölcs és jövőt ígérő, ha a kisebbségbe szorult magyarságnak megmarad az értelmisége. Mert így lett volna elérhető, hogy lehetőség szerint mennél kevésbé csonkuljon meg az a társadalom.

Az idejöttek egyébként mindig győztesként akartak egyszer majd visszamenni. (Aki kételkedik ebben, az tanulmányozza – például – Teleki Pál gróf didergő magányosságát.) Ezzel pedig bizony szűkítették annak a magyar külpolitikának a mozgásszabadságát, amely egyébként sem volt jó helyzetben. A hivatásos diplomatáink számos alkalommal panaszkodnak majd arra a tényre, hogy nem tudnak a helyzet diktálta visszafogottsággal politizálni, mert indulat sarkallta széles tömegek a mielőbbi revízió követelésére akarják őket szorítani.

Nagyon kevés szó hangzott el 1918/1919 forradalmainak a hatásáról. Márpedig ez a hatás itt volt. Amikor – például – arról beszélünk, hogy Teleki Pál, Kállay Miklós milyen végtelenül kilátástalan helyzetben igyekezett ennek az országnak az ügyét szolgálni, akkor kevés a máskülönben ugyancsak lényeges, Lajos Iván által írt füzetecske – *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* – felemlítése. Nem feledhetjük Teleki Pál nevezetes búcsúlevelét. Nem csupán azért, mert egyes körök nagyon szeretik e levél hitelességét szóhasználata okán – *hullarablók lettünk, a legpocsékabb nemzet* – megalapozatlanul kétségbe vonni. Hanem főleg annak okán, hogy e levél bizonyság. Bizonyság arra, hogy ez az államférfi (igen: államférfi) meglátta, a háború utáni új világnak térségünkben a Szovjetunió lesz az ura. Amely hatalom nem csupán hegemón helyzetbe jut. Annak birtokában felszámolja majd a polgári rendet. (E fogalmazással

természetesen a historikus nem szeretné a hazai polgárosult gyatraságait elleplezni, hiszen a társadalomkutatók eredményei itt is tekintetbe veendők.) Az a politikus jött ezzel tisztába, s írta meg azt a kormányzónak, aki a Franciaország felett aratott fergeteges német győzelem hatására átmenetileg maga is elbizonytalanodott Hitler legyőzhetőségéről.

Bőven esett szó, és mégsem elegendő, a külvilágról. Azért *is* kevés, mert folyton javítandó, tágítandó közvéleményünk gyakorta ijesztően szűk látótere. Ezért horizontról kimondottan eufemizmus lenne beszélnünk.

Megengedhetetlenül kevés hangzott el Németországról, keveset és nem kellő mélységben beszéltünk Olaszországról. Meg kell haladnunk a szokásos bilaterális nézőpontot, túl kell lépnünk a korabeli, propaganda gyártotta, a tömegek delejezését, félrevezetését szolgáló szóhasználatokon.

Ha magyar–olasz kapcsolatokról beszélünk, akkor azt annak az ismeretében tegyük, hogy Rómának (is) természetesen *térségpolitikája* volt. Tehát a magyar fülnek oly kedves, hangzatos szólamok mögött mindig ott volt a cél: ebben a térségben az adottnál erősebb legyen az olasz befolyás, jelenlét. Tehát a magyar érdekeket csak addig a pontig lehetett támogatni, amíg az nem sértette a kisantantországokban meglévő, vagy adott esetben inkább csak vágyott pozíciókat.

A német–olasz tengely pedig a valóságban soha nem létezett. Mussolini 1936 őszétől úgy állt át Hitler oldalára, hogy a Nemzetek Szövetségében a brit javaslattal szemben kapott támogatásért cserében levette kezét az önálló Ausztriáról. A Róma–Varsó–Budapest összefogását célzó, sokat melengetett, úgynevezett horizontális tengely valójában délibáb volt Berlin robusztus erejéhez képest.

Ez a robusztus erő számtalan tényezőből táplálkozott. Nagyszerű dolog, hogy már régen megszabadultunk a sematikus fasizmusfelfogástól. Ám a másik végletbe se essünk. A német nemzetiszocializmus roppant dinamizmusa nélkül megérthetetlen, hogy ez a rendszer, s élén a fizikailag már régen teljesen összeroncsolódott, ajzószerekkel éltetett Führer, miért tud az utolsó pillanatokig oly hatékonyan védekező, hátország támogatta hadsereget működtetni.

A magyar–német kapcsolatok sem láthatóak reálisan, ha még mindig a Ciano által lejegyzett, szellemesnek tűnő, de valójában teljesen félrevezető anekdotát ismételgetjük. Több helyen olvasható már ennek a kritikája. És jó tudni, hogy vándortörténetről van szó. A Harmadik Birodalomban suttogó viccként terjesztették. Azzal az átigazítással és céllal, hogy a nácik által megálmodott Új Európa képtelenségén derüljenek.

Ez az Új Európa szerencsére azért sem valósulhatott meg, mert a hitleri szövetségi rendszer tagjai nemhogy nem voltak szövetségesek, sokkal inkább egymásra acsarkodtak. A nemzeti történetírásokban a hangsúlyt Berlinnek ezen ellentétekből hasznot húzó cselekedeteire teszik. Valójában Berlinnek nem keveset kellett egyensúlyoznia, ha azt akarta, hogy szövetségesei kellőképpen teljesítsék iránta való szövetségesi kötelezettségeit.

A kétnapos tanácskozás reményt nyújt arra, hogy a szakma offenzívába kezd azokkal az elmúlt időszakban felerősödött emlékezetpolitikai szörnyűségekkel szemben, amelyek valójában egy távlatokban gondolkodni képes politikának is ártanak. A Horthy-korszak azért is torkollott totális csődbe, mert a múlt és az akkori jelen számbavétele helyett teret engedett a bömbölő honfibúnak. A történész tudja, hogy mily csekély az ereje a politika eszközeihez képest. Ám szempontunkból – ősi tanítás szerint – az a lényeg, hogy tegyük a dolgunkat.

Tesszük.

GYÁNI GÁBOR

Utószó: Eszmecsere a tisztánlátás érdekében

A konferencia megrendezésének gondolata Romsics Ignáctól ered. Amikor ez év elején néhányunkkal megosztotta a tervezett tanácskozás elképzelését, amelyet mi üdvözöltünk, arra gondoltunk: itt az ideje nyilvánosság elé tárni, hogy mi valójában a szaktudomány hiteles, belső vitáktól sem mentes álláspontja a Horthy-kor szerteágazó történeti kérdéséről. Már évtizedek óta nem került sor egy ilyen számvetésre – a szakértők együttes bevonásával. Most viszont sürgetővé tette a nyilvános szakmai gondolkodás lehetőségének a megteremtését, hogy az utóbbi években – mindenekelőtt a Horthy-kor megítélése kapcsán – politikai fogantatású támadások keresztttüzébe került az akadémiai, a szakszerű történetírás. A szakmainak álcázott, valójában a kurrens politikai propaganda szája íze szerint formált publicisztikai diskurzusban pellengérre kívánták és kívánják állítani a „céhbeli" (ekként megbélyegzett) történészeket, akik úgymond a kommunista szellemi örökség makacs védelmezőiként hajtogatják a magukét bizonyos történeti kérdéseket tárgyalva. Pedig, amikor felmerült e konferencia megrendezésének az ötlete, még csak nem is sejtettük, hogy a trianoni centenárium évében milyen komoly méreteket ölt az akadémiai történetírás erkölcsi és intellektuális ellehetetlenítésének a buzgalma, amely többünket személy szerint is közvetlenül és súlyosan érint majd. A támadássorozat a NER szellemét és politikai propagandáját terjeszteni hivatott napilapokban *(Magyar Nemzet, Magyar Hírlap)* és egyes folyóiratokban *(Mandiner, Kommentár)* bontakozott ki, messze elkerülve a szakmai orgánumokat (a tudományos folyóiratokat és a tudományos könyvkiadást). Ez önmagában is kellőképpen bizonyítja, hogy

nem szakmai vita kezdeményezése, hanem a történelem nyílt politikai felhasználása volt a kampány kimondatlan célja.

Mint minden ilyen jellegű törekvés során, ezúttal is politikai, és nem szaktudományi, vádakkal illették a „céhes", egyszóval az akadémiai történetírókat, akik nem feltétlenül a múltban keresik és vélik megtalálni a mai hatalmi érdekek elvi igazolhatóságát. Az a történeti publicisztika, melynek művelői a „szellemi verőlegény" pozícióját elfoglalva késznek mutatkoznak megostromolni a szaktudomány hadállásait, az általánosnak vélt közvélekedés nevében, egyúttal annak a kegyét keresve nyit frontot a szaktudományos tudás és értékelési rend elleni küzdelemben. Ebbéli igyekezetében egyáltalán nem válogat az eszközökben; éppúgy jellemző rá az alpári hangnem, mint az, hogy a karaktergyilkosság eszközével befeketítse egy-egy tudós személyi hírnevét. Ez az erkölcsileg felettébb aggályos „vitakultúra" semmiképp sem öltheti tehát magára a szakmai polémia jellegét, mint ahogy valójában nem is a tudományos kérdések tisztázására, hanem főként és kizárólag arra irányul, hogy az ellenségnek kikiáltott tudományt és annak hivatott művelőit megsemmisítse a létükben. Nyilvánvaló, hogy valamiféle „őrségváltás" igyekezete munkál a dolog mélyén. Ez egyszerre jelenti az eddig érvényes tudományos tudás leváltását arra, ami közvetlen politikai haszonnal jár a hatalom mai gyakorlói számára; egyúttal a tudomány napjainkban elismert kutatógárdájának, főként elitjének a kutatás intézményes világából való lehető kiebrudálásának a szándékát is magában rejti. Ilyen törekvésre többször is akadt példa a 20. századi magyar történelemben, a legutóbbira úgy emlékszünk, mint „a történetírás kommunista gleichschaltolására az átmenet éveiben".

Mindezt látva és nap mint nap átélve, különösen indokolt, hogy az akadémiai történetírás azon túl, hogy alkalmanként kényszerűen védekezik a rá zúduló vádak ellen, s leginkább szótlanul tűri a nemtelen támadásokat, *a maga hangján is megszólaljon végre.* Ez esetben nem a reaktív, hanem a proaktív magatartás a kívánatos, ami azt követeli, hogy a saját erkölcsi és szakmai normáihoz igazodva, azt szem előtt tartva hallassa a hangját ezekben a szerinte *nem a politikai propaganda körébe tartozó* kérdésekben. Ennek határozott szándéka hívta életre a mostani kétnapos tanácskozást, ahol egyetlen szó sem esett azokról az állítólag új történeti interpretációkról, melyekkel a politikai propagandisták és ritka történész szószólói manapság le kívánnák váltani a régi, a „marxista–kommunista" történetképet. Vitáktól sem mentes tanácskozásunkon olyan fogalmak,

értelmezett tények és értékelések kaptak szót, amelyek egyértelműen a tudományos diskurzus körébe vágnak.

A tanácskozás hét átfogó téma keretében tűzte napirendre a Horthy-kor történetének szisztematikus tudományos megvitatását. A konferencián 28 referátum és korreferátum hangzott el, és még számos további hozzászólás gazdagította az eszmecserét, amely a járványveszély miatt viszonylag kis számban jelen lévő közönség előtt zajlott, bár sokak által a YouTube jóvoltából is követhető volt. A konferencia előadói meglehetősen bő intézményi és személyi körből kerültek ki: hét egyetem kutatói képviseltették magukat, benne az ELTE-vel, a debreceni, a szegedi, a pécsi, az egri, a győri egyetemmel el egészen a CEU-ig. Továbbá hét kutatóintézet delegálta a konferencia előadóit, benne a volt akadémiai történetkutató intézettel (BTK Történettudományi Intézet), a Politikatörténeti Intézettel, az Országos Levéltárral, a Hadtörténeti Intézettel, az ABTL-lel, a Holokauszt Emlékközponttal, el egészen a VERITAS-ig. A mezőny kétségkívül sokszínű és egyáltalán nem egy szűk céhes klikk felléptetésére utal. Ráadásul a felkért előadók zömmel, ritka kivétellel a honi történészek középnemzedékét reprezentálták, akik szakmai szocializációja 1990 után történt meg. Kevéssé valószínű tehát, noha az említett kampány során ezt gyakran vélelmezik, hogy ők még mindig a kommunista idők átkos szellemi örökségét görgetnék maguk előtt, amit jószerivel meg sem ismerhettek. Egyúttal pedig annak a nemzedéknek a tagjai ők, akik sorai közül a „szellemi verőlegények" is rendre kikerülnek.

Mindez jól tükröződött az előadások során exponált kérdések jellegében, továbbá abban is, ahogy az előadók – történészként – megítélik ezt a múltat. Ez semmiképp sem az éppen aktuális politikai igények szerint tálalni szokott múlt képével kecsegtet, hanem annak felel meg leginkább, amit a történeti diskurzus kínál és követel tőlünk, historikusoktól. A tudományos beszédmód a racionális megismerés ethosza szerint való, és egyáltalán nem a mítoszképzés szabályai szerint megalkotható történelem fogalmát részesíti előnyben. E tekintetben valóban nagy a különbség a tisztán szakmai alapokon nyugvó történeti elbeszélés és aközött, amit a történelem politikai felhasználását előtérbe helyező gyakorlat irányoz elő. Az utóbbi – olykor nyíltan is megvallva – amellett kardoskodik, hogy mivel a történelmi mítosz, a múlt mitizálása nagyobb hatást fejt ki a nagyközönségben, mint a történelem racionális megismerése és ekként való elbeszélése, arra van inkább szükség, kivált amikor a nemzet valamelyik tragikus múltbeli eseménysorára emlékszünk.

OT, K H83 943.9 -19

Ha viszont a történész vonakodik a mítoszalkotástól, amely a történelem *antikvárius* és főként *monumentális* módon megalkotott fogalmából következik (Nietzsche), akkor foggal-körömmel ragaszkodik a *kritikai történetírás* ideáljához, még ha egyébként tisztában is van az utóbbi megannyi korlátjával. Különben menthetetlenül elveszti értelmiségiként megszerzett becsületét, és ezzel nyomban lesüllyed a politikai szolgák sorába.

Mindez a legkevésbé sem jelenti azonban, hogy a kritikai és a racionális megismerést pártoló történetírásból hiányoznának az értékek, és hogy képes lenne az abszolút pártatlanság jegyében elbeszélni a múltat. Ilyen történetírás ugyanis egész egyszerűen nem létezik. A múltat a *hátratekintő* szemlélet jegyében elbeszélő történetírás abban az értelemben is „foglya" a maga jelenének, hogy rá is hatnak korának jellemző politikai és világnézeti áramlatai. Ez jelenti azt a természetes nézőpontot, amely a történész számára egyáltalán lehetővé teszi, hogy értelmet adjon a dokumentumokban megmutatkozó történeti múlt fogalmának. Ami azonban nem feltétlenül követeli meg a historikustól, hogy az értelemmel (és jelentőséggel) felruházott múltat a történelempolitika közvetlen igényeinek rendelje alá. A múlt szakszerű, vagyis tudományos történetírói ábrázolása abban a meglehetősen összetett és ellentmondásos diszkurzív térben zajlik, ahol egyszerre adódik lehetőség a történelem politikai instrumentalizálására, valamint a történeti igazság szenvedélyes feltárására.

Jelen tanácskozás résztvevői, nekem legalábbis úgy tűnik, ezt az utóbbi opciót választották, amiben az is segíthette őket, hogy a történelem búvárlása számukra nem kifejezetten identitás- és emlékezetpolitikai tett. Nem csodálkozhatunk azon ezek után, ha az eszmecsere nem is keltett különösebb figyelmet a hivatalos kommunikációs fórumok részéről, amelyek még rövid hírként sem észrevételezték, nemhogy érdemben beszámoltak volna az ott elhangzottakról. Az előadásoknak e könyvbe foglalt és immár közzétett gyűjteménye pótolhatja az elmaradt visszhangot, és reményeink szerint azokhoz is szól, akik a tömegtájékoztatás tudatos közönye miatt még csak nem is értesülhettek a tudományos tanácskozás eseményéről.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

X 305930

OT/K H83 943.9-19

Ha viszont a történész vonakodik a mítoszalkotástól, amely a történelem *antikvárius* és főként *monumentális* módon megalkotott fogalmából következik (Nietzsche), akkor foggal-körömmel ragaszkodik a *kritikai történetírás* ideáljához, még ha egyébként tisztában is van az utóbbi megannyi korlátjával. Különben menthetetlenül elveszti értelmiségiként megszerzett becsületét, és ezzel nyomban lesüllyed a politikai szolgák sorába.

Mindez a legkevésbé sem jelenti azonban, hogy a kritikai és a racionális megismerést pártoló történetírásból hiányoznának az értékek, és hogy képes lenne az abszolút pártatlanság jegyében elbeszélni a múltat. Ilyen történetírás ugyanis egész egyszerűen nem létezik. A múltat a *hátratekintő* szemlélet jegyében elbeszélő történetírás abban az értelemben is „foglya" a maga jelenének, hogy rá is hatnak korának jellemző politikai és világnézeti áramlatai. Ez jelenti azt a természetes nézőpontot, amely a történész számára egyáltalán lehetővé teszi, hogy értelmet adjon a dokumentumokban megmutatkozó történeti múlt fogalmának. Ami azonban nem feltétlenül követeli meg a historikustól, hogy az értelemmel (és jelentőséggel) felruházott múltat a történelempolitika közvetlen igényeinek rendelje alá. A múlt szakszerű, vagyis tudományos történetírói ábrázolása abban a meglehetősen összetett és ellentmondásos diszkurzív térben zajlik, ahol egyszerre adódik lehetőség a történelem politikai instrumentalizálására, valamint a történeti igazság szenvedélyes feltárására.

Jelen tanácskozás résztvevői, nekem legalábbis úgy tűnik, ezt az utóbbi opciót választották, amiben az is segíthette őket, hogy a történelem búvárlása számukra nem kifejezetten identitás- és emlékezetpolitikai tett. Nem csodálkozhatunk azon ezek után, ha az eszmecsere nem is keltett különösebb figyelmet a hivatalos kommunikációs fórumok részéről, amelyek még rövid hírként sem észrevételezték, nemhogy érdemben beszámoltak volna az ott elhangzottakról. Az előadásoknak e könyvbe foglalt és immár közzétett gyűjteménye pótolhatja az elmaradt visszhangot, és reményeink szerint azokhoz is szól, akik a tömegtájékoztatás tudatos közönye miatt még csak nem is értesülhettek a tudományos tanácskozás eseményéről.

X 305930

„A tudományos beszédmód a racionális megismerés ethosza szerint való, és egyáltalán nem a mítoszképzés szabályai szerint megalkotható történelem fogalmát részesíti előnyben. E tekintetben valóban nagy a különbség a tisztán szakmai alapokon nyugvó történeti elbeszélés és aközött, amit a történelem politikai felhasználását előtérbe helyező gyakorlat irányoz elő. Az utóbbi – olykor nyíltan is megvallva – amellett kardoskodik, hogy mivel a történelmi mítosz, a múlt mitizálása nagyobb hatást fejt ki a nagyközönségben, mint a történelem racionális megismerése és ekként való elbeszélése, arra van inkább szükség, kivált amikor a nemzet valamelyik tragikus múltbeli eseménysorára emlékszünk.

Ha viszont a történész vonakodik a mítoszalkotástól, amely a történelem *antikvárius* és főként *monumentális* módon megalkotott fogalmából következik (Nietzsche), akkor foggal-körömmel ragaszkodik a *kritikai történetírás* ideáljához, még ha egyébként tisztában is van az utóbbi megannyi korlátjával. Különben menthetetlenül elveszti értelmiségiként megszerzett becsületét, és ezzel nyomban lesüllyed a politikai szolgák sorába."

GYÁNI GÁBOR

„A kétnapos tanácskozás reményt nyújt arra, hogy a szakma offenzívába kezd azokkal az elmúlt időszakban felerősödött emlékezetpolitikai szörnyűségekkel szemben, amelyek valójában egy távlatokban gondolkodni képes politikának is ártanak. A Horthy-korszak azért is torkollott totális csődbe, mert a múlt és az akkori jelen számbavétele helyett teret engedett a bömbölő honfibúnak. A történész tudja, hogy mily csekély az ereje a politika eszközeihez képest. Ám szempontunkból – ősi tanítás szerint – az a lényeg, hogy tegyük a dolgunkat. Tesszük."

PRITZ PÁL

A Horthy-korszak és annak névadója évtizedek óta kitüntetett témája azoknak az emlékezetpolitikai vitáknak, amelyek megosztják a magyar politikai közösséget és különösen annak értelmiségét. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának a vezetése ezért döntött úgy, hogy az új kutatások fényében górcső alá veszi 20. századi történelmünknek ezt a korszakát. A kétnapos konferencián, amelyre 2020. szeptember 14–15-én került sor az MTA Székházában, hét referátum – az előadók: Karsai László, Püski Levente, Tomka Béla, Turbucz Dávid, Ujváry Gábor, Ungváry Krisztián, Zeidler Miklós – és összesen 21 korreferátum hangzott el az 1919 és 1944 közötti negyedszázad vitakérdéseiről.

A konferencia szervezői a legkényesebb kérdések elől sem tértek ki, sőt éppen azok köré szervezték a hét témakört. A mai magyar történésztársadalom egészét reprezentáló előadók és hozzászólók a korszak társadalmi és politikai problémáiról éppúgy eszmét cseréltek, mint a kultúra és a művelődés helyzetéről, második világháborús szerepünkről és a holokausztról. A kötet az előadások és korreferátumok szerkesztett szövege mellett az MTA elnökének köszöntőjét és Zsoldos Attila osztályelnök bevezetőjét, valamint a konferencia végén elhangzott összegző jellegű hozzászólásokat is tartalmazza.